



**AZERBAYCAN-ERMENİSTAN SAVAŞI'NIN
ARDINDAN İŞGAL SONRASI BÖLGELERİN
YENİDEN YAPILANDIRILMASI**

**2024
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ**

Asim YUSIFOV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**AZERBAYCAN-ERMENİSTAN SAVAŞI'NIN ARDINDAN İŞGAL SONRASI
BÖLGELERİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI**

Asim YUSIFOV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Temmuz 2024**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. KARABAĞ'IN TARİHİ, SİYASİ GELİŞİM TARİHİ	14
1.1. Ana Hatları ile Karabağ'ın Siyasi Tarihi.....	14
1.2. Karabağ'ın Coğrafi Özellikleri	16
1.3. Rus İşgalleri Sonrası Yaşanan Ermeni Göçleri	17
1.4. Ermeni-Müslüman Çatışmaları; 1905-1906, 1918.....	21
1.5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Döneminde Karabağ.....	25
1.6. Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Kuruluşu.....	29
2. KARABAĞ SAVAŞLARI.....	35
2.1. Ermeni Milliyetçiliğinin Yükselişi ve Azerbaycan'a Yönelik Toprak İddiaları	35
2.2. Çatışmaların Birinci Evresi; 1988-1991	39

2.3.	Birinci Karabağ Savaşı	43
2.4.	Ateşkes Sürecinde İhlaller	51
2.5.	İkinci Karabağ Savaşı	54
2.6.	Anti-Terör Operasyonu	60
3.	BÜYÜK ZAFER VE BÖLGENİN YENİDEN YAPILANMASI	65
3.1.	Savaş Sonrası Dönemde Karabağ'ın Sosyo-Ekonomik Durumu	65
3.1.1.	İşgalden Kurtarılmış Bölgelerin Durumu	65
3.1.2.	Demografik Durum: Ermenilerin Bölgeyi Terk Etmesi	71
3.2.	Bölgenin Yönetimine İlişkin Yasal Düzenlemeler	73
3.3.	Karabağ Ekonomik Bölgesi	77
3.4.	Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi	80
3.5.	Altyapı İskân ve Ulaşım Alanındaki Çalışmalar	82
3.6.	Geri Dönüş Programları	88
	SONUÇ	103
	KAYNAKÇA	108
	TABLO LİSTESİ	132
	ŞEKİLLER LİSTESİ	133
	HARİTALAR LİSTESİ	134
	EKLER LİSTESİ	135
	ÖZGEÇMİŞ	153

TEZ ONAY SAYFASI

Asim YUSIFOV tarafından hazırlanan “AZERBAYCAN–ERMENİSTAN SAVAŞI’NIN ARDINDAN İŞGAL SONRASI BÖLGELERİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 18/07/2024

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Metin ÖZKARAL (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİÇEK (SCU)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Asim YUSIFOV

İmza:

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans öğrenimim boyunca tecrübe ve engin bilgileriyle yolumu aydınlatan, tez yazım sürecinde karşılaştığım zorlukları aşmamda bana destek olan ve beni motive eden kıymetli hocam ve tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Ali Asker'e, emeği, desteği ve ilgisi için en içten teşekkürlerimi sunarım.

Aynı zamanda öneri ve eleştirileriyle bu çalışmamı zenginleştiren değerli jüri üyeleri olarak, kıymetli Doç.Dr. Metin Özkartal ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Çiçek hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatımın her aşamasında olduğu gibi yüksek lisans sürecinde de maddi ve manevi her konuda ve koşulda, desteklerini ve sevgilerini benden esirgemediğim yanımda olan kıymetli ve değerli aileme tüm kalbimle teşekkür ederim.

Son olarak tez yazım sürecinde yanımda olan tüm arkadaşlarıma saygı ve şükranlarımı iletirim.

Çalışmanın bilime ve alana faydalı olması dileğiyle

Asim YUSIFOV

ÖZ

Güney Kafkasya’da Ermenilerin iskanı 19. yüzyılın ilk çeyreğine tesadüf etmektedir. Bölgenin üç önemli gücü olarak Osmanlı Devleti, Kaçar Hanedanı ve Rusya İmparatorluğu arasında yaşanan rekabet, Kafkasya’nın kaderini ciddi şekilde etkilemiştir. Bu rekabet ortamında Rusya İmparatorluğu işgal planlarını gerçekleştirerek Araz Nehri’nden kuzeydeki Kafkasya topraklarını kendi bünyesine katmıştır. Güney Kafkasya’nın Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinin en önemli sonuçlarından biri Ermenilerin bu bölgeye göç ettirilmesi, Osmanlı Devleti ve Kaçar Hanedanı’na karşı bir tampon Ermeni Vilayeti’nin kurulması olmuştur. Bu tarihten itibaren Ermeniler Azerbaycan toprakları üzerinde iskân ettirilmiş olup, ilerleyen tarihlerde Azerbaycan’a karşı toprak iddialarının temeli atılmıştır. Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren gelişen Ermeni yayılcılığı yaklaşık bir asır boyunca devam etmiş olup, Sovyetler Birliği’nin dağılması sürecinde yeniden ivme kazanan çatışmalar 1988’den 1994 yılına kadar devam etmiştir. 1994’te Bişkek Protokolü ile sağlanan ateşkes rejimi zaman zaman ihlaller yaşansada 2020 yılına kadar sürdürmek mümkün olmuştur. 2020’de çatışmanın İkinci Karabağ Savaşı olarak adlandırılan ikinci evresi 44 gün sürmüş ve Azerbaycan’ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Rusya’nın arabuluculuğunda imzalanan Üçlü Bildiri savaşı sona erdirse de Azerbaycan’ın tam olarak egemenliğinin sağlanması 2023’te gerçekleşen Anti-Terör Operasyonu sonrası mümkün olmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan’ın Karabağ ve çevresinde başlattığı yeniden yapılanma ve onarım çalışmaları savaşın getirdiği tahribatın ortadan kaldırılması ve bölgesel barış, istikrar ve refahın sağlanması açısından son derece önemlidir. Bu süreç, Karabağ’a Büyük Dönüş’ün temelini atmıştır. Tez çalışmasında savaşın tarihi arka planı, gelişim süreci ve sonuçları ele alınırken Karabağ zaferinden sonra bölgenin restorasyonu ile Büyük Dönüş Programı çerçevesinde halkın işgalden kurtarılan topraklardaki iskân süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan-Ermenistan Savaşı; Karabağ Savaşı; Yeniden Yapılanma, Büyük Dönüş Programı

ABSTRACT

The settlement of Armenians to the South Caucasus dates back to the first quarter of the 19th century. The rivalry among the Ottoman Empire, the Qajar Dynasty and the Russian Empire, as the three important powers of the region, has seriously affected the Decadence of the Caucasus. In this competitive environment, the Russian Empire realized its invasion plans and annexed the Caucasus territories in the north from the Araz River to its own structure. One of the most important consequences of the occupation of the South Caucasus by the Russian Empire was the migration of Armenians to the region and the establishment of a buffer Armenian province against the Ottoman Empire and the Qajar dynasty. Since that date, Armenians have been settled on the territory of Azerbaijan, and the basis of territorial claims against Azerbaijan have been laid in the following dates. Armenian expansionism, which has developed especially since the beginning of the 20th century, has continued for about a century. The conflicts, which gained momentum again during the dissolution of the Soviet Union, lasted from 1988 to 1994. The ceasefire regime established by the Bishkek Protocol in 1994 has continued with occasional violations until 2020. The second phase of the conflict in the province of 2020, called the Second Karabakh War, lasted 44 days and resulted in the victory of Azerbaijan. Although the Trilateral Declaration signed under the mediation of Russia ended the war, ensuring the full sovereignty of Azerbaijan was possible after the Anti-Terrorist Operation that took place in the province of 2023.

The reconstruction and repair works initiated by Azerbaijan in Karabakh and its surroundings after the Second Karabakh War are extremely important in terms of eliminating the destruction caused by the war and ensuring regional peace, stability and prosperity. This process has laid the foundation for the Great Return to Karabakh. While the historical background, development process and results of the war were discussed in the thesis, the process of settlement of the people in the territories liberated from occupation was examined within the framework of the Great Return Program with the restoration of the region after the Karabakh victory.

Keywords: Azerbaijan-Armenia War; Karabakh War, Reconstruction, Great Return Program

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nın Ardından İşgal Sonrası Bölgelerin Yeniden Yapılandırılması
Tezin Yazarı	Asim YUSIFOV
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	18/07/2024
Tezin Alanı	Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	153
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan-Ermenistan Savaşı; Karabağ Savaşı; Yeniden Yapılanma, Büyük Dönüş Programı

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Rebuilding the Regions after the Azerbaijan-Armenia War and Occupation
Author of the Thesis	Asim YUSIFOV
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	18/07/2024
Field of the Thesis	Department of Public Administration
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	153
Keywords	Azerbaijan-Armenia War; Karabakh War, Reconstruction, Great Return Program

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADA	: Azerbaycan Diplomatik Akademisi
ADMİU	: Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İş birliği Konseyi
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AK(b)P	: Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi
AMEA	: Azerbaycan Ulusal Bilim Akademisi
ANAMA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Mayın Temizleme Ajansı
ARPIİ	: Azərbycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
COP28(29)	: İklim Değişikliği Konferansı
COVID-19	: Yeni Koronavirüs Hastalığı
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyenler
DKC	: Dağlık Karabağ Cumhuriyeti
DKMV	: Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti
EB	: Ekonomik Bölge
Ed.	: Editör
GYSİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HVS	: Halk Vekiller Sovyeti
IATA	: Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği

ICAO	: Uluslararası Sivil Hava Örgütü
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
MK	: Merkezi Komite
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
RK(b)P	: Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi
RSFC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
S.	: Sayfa
SİHA	: Silahlı İnsansız Hava Aracı
Sov.BKP	: Sovyet Birleşik Komünist Partisi
SS.	: Sayfadan sayfaya
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.B.M.M	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÜRKPA	: Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi
UCM	: Uluslararası Ceza Mahkemesi
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
ÜİYEK	: Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmanın konusu Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgenin yeniden yapılanması üzerinedir. Çalışma Azerbaycan'ın ilk beşeri ve kültürel yerleşim yerlerinden biri olarak Karabağ'ın kısa tarihinden, Ermenilerin bölgeye yönelik iddiaları ve Azerbaycanlılara uyguladığı soykırım ve sürgün politikalarından bahsedilmektedir. Çalışmada İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönem ana tema olarak ele alınmış olup, bu dönemde bölgenin refahı ve kalkınmasına yönelik politikalar, imar planları, ayrıca geri dönüş programları incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bilindiği üzere Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları yaşanan süreç, Birinci Karabağ Savaşı, ardından çeyrek asırdan fazla devam eden ateşkes süreci, nihayet İkinci Karabağ Savaşı ve sonraki süreç Türk kamuoyunun dikkat merkezinde olduğu gibi bilimsel çevrelerin de araştırmalarına konu olmuştur. Bu bağlamda savaş sonrası dönem de büyük önemi haiz olduğu gibi bölgenin yeniden yapılanması, imarı ve sosyo-ekonomik kalkınması büyük önem taşımaktadır. Tez çalışmasının amacı bu konuları Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi disiplini çerçevesinde bilimsel olarak incelemektir.

Araştırmanın öncelikli amacı Türkçe alan literatürüne katkı sağlamaktır. Özel olarak, Türkiye önceki dönemlerde olduğu gibi İkinci Karabağ Savaşı sonrası süreçte de Azerbaycan'a büyük destek vermektedir. Bu anlamda, İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönemde bölgenin yeniden yapılanması konusunda yazılan bir tezin iki devlet arasındaki ilişkilerin somut bir maddesini teşkil eden yeniden yapılanma sürecini bilimsel açıdan ele alması hususunda önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tezin hazırlanması sürecinde konu başlıklarına bağlı olarak farklı yöntemlere başvurulmuştur. Çalışmada tarihsel olay ve süreçler kronolojik ve mantıksal bir sırayla incelenmiştir. Bu doğrultuda, gelişen süreçler tarihi bağlamda ele alınırken olaylar

arasındaki mantıksal bağlantılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Tezin son bölümünde konuya ilişkin hususlar bir takım yasal düzenlemeler üzerinden irdelenmiştir. Tez çalışmasıyla ilgili alan literatüründe yer alan Azerbaycan Türkçesi, Türkçe ve kısmen de İngilizce eserlerden (kitap, tez, makale, rapor ve gazete yazıları) yararlanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Tez çalışması sırasında aşağıdaki konular üzerine kurgulanmıştır: 1) Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının tarihi arka planı 2) İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbayca-Ermenistan çatışmasında bir kırılma noktası teşkil etmesi 3) Büyük Zafer sonrası bölgenin yeniden yapılanması. Bu kurgu üzerine şekillenen tez çalışmasının hipotezi şu şekilde kurulmuştur: Savaş sonrası dönemde Karabağ'ın yeniden yapılanması güvenlik eksenini doğrultusunda yürütülmektedir. Büyük Dönüş programı güvenliğin yanı sıra bölgesel kalkınma ve sosyal refaha odaklanmıştır. Kalıcı barış ortamının tesis edilmesi savaş sonrası dönemde bahsi geçen üç unsurun (güvenlik, bölgesel kalkınma ve sosyal refah) başarılı bir şekilde gerçekleşme olanağı sunmaktadır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez çalışması konu itibarıyla Karabağ bölgesinin tarihsel gelişimi, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının tarihi arka planı, İkinci Karabağ Savaşı ve yeniden bölgeye dönüş programlarının uygulanma süreciyle sınırlandırılmıştır. Tez çalışmasının üçüncü bölümünü ve ana temasını oluşturan yeniden geri dönüş süreci bir devlet programı çerçevesinde yürütüldüğü için bazı bilgilerin mahrem nitelikte olması çalışma sırasında karşılaşılan güçlüklerdendir. Bir başka güçlük, yine güvenlik gerekçesiyle ve özel izne tabi tutulduğu için tarafımızdan bölgeye ziyaretin gerçekleşmemesidir. Bu yüzden tez çalışması konuya ilişkin literatürün yanı sıra geri dönüş programına ilişkin resmi belgeler ve medyada yer alan haberler üzerinden yürütülmüştür.

1. KARABAĞ'IN TARİHİ, SİYASİ GELİŞİM TARİHİ

1.1. Ana Hatları ile Karabağ'ın Siyasi Tarihi

Tarihin farklı dönemlerinde Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin siyasi sınırları sabit kalsa da bölgedeki sosyo-politik gelişmeler olaylara göre bazı değişikliklere uğramıştır. Orta Çağ'ın başlarında Karabağ bölgesi (Uti ve Arsakh eyaletleri) Alban devletinin yönetiminde olmuş, Uti, Paytakaran ve Arshak vilayetlerini kapsamıştır. Kür (Kura) ve Aras nehirleri arasında yer alan Karabağ topraklarında çoğunlukla yerel kabilelerin yanı sıra yerli olmayan topluluklar da yaşıyordu.¹ “Büyük bağ” anlamına gelen Karabağ'ın adı Türkçede “kara” ve “bağ” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur.² Bu bölge dünyanın en eski insan yerleşim yerlerinden biri olan Azıh (Azıx), Tağlar mağaralarının ortaya çıktığı alandır. Karabağ toprakları Paleolitik dönemdeki Kuruçay, Kür-Aras ve Hocalı-Gedebey kültürlerinin yaratıcılarının ikametgahı olmuştur.³

Tarihi kaynaklar Azıh mağarasının dünyada ilkel insanın yaşadığı mağara olduğunu kanıtlamaktadır. Azıh mağarası Fuzuli şehrinin 14 km kuzeybatısında, Kuruçay Nehri'nin sol sahilinde 900 metre yükseklikte yer almaktadır.⁴ 1968 yılında yapılan arkeolojik kazılara göre mağaranın alt katmanlarında Azıh insanının alt çene kemiği bulunmuştur. Azıhantrop ismiyle belirtilen bu kişinin 350-400 bin yıl önce yaşadığı tahmin edilmektedir.⁵

Dağlık Karabağ bölgesi 1-6. yüzyıllarda siyasi olarak Alban Devleti'nin, 7-8. yüzyıllarda ise büyük Mehranilerin egemenliği altında olmuştur.⁶ Karadeniz'den ve Kafkasların kuzeyinden M.Ö. 8. yüzyılda Karabağ'a göç eden Türk kabilelerinden olan

¹ Hasanov Bahtiyar, “Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunun tarixi coğrafiyası”, *Atatürk Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 98, 2018, (ss. 445-468), s. 450.

² Mustafayev Beşir, “Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 49, 2013, (ss. 281-294), s. 283.

³ Qarabağ: etimologiyası, ərazisi və sərhədləri, 04.04.2018, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2018/04/04/qarabag-etimologiyasi-razisi-v-s-rh-dl-ri-464452> [Erişim tarihi: 03.03.2024].

⁴ Yunis Hüseyinov, *Qarabağ tarixi mənbələrdə*, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, “Şuşa” nəşriyyatı, Bakı, 2012, (ss. 248), s. 19.

⁵ Karabağ en eski zamanlardan hanlıklara kadar, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/22/32/karabag-en-eski-zamanlardan-hanliklara-kadar.html> [Erişim tarihi: 04.04.2024].

⁶ Habil Məmmədov, “Qarabağda erməni saxtakarlığı tarixindən”, *İpək Yolu Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı*, Xüsusi buraxılış, 2021, (ss 151-161), s. 154.

Kimmerler ve Saklar bu bölgede etkili olmuştur. İlk kez tarihi kaynaklarda 7. yüzyılda karşılaştığımız “Karabağ” ismi günümüzdeki pek çok alanı kapsamıştır.⁷

Alban Devleti’nde Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden sonra bu din Karabağ’ın dağlık bölgelerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Arap istilaları (7-9 yüzyıllar), özellikle Alban Devleti’nin çöküşü (M.S. 705), Karabağ’ın hayatını ciddi şekilde etkilemiştir. Arap istilalarından önce Karabağ’ın tarihi topraklarındaki nüfus aynı etnik kökenden geliyordu. Ancak işgalden sonra durum tamamen değişmiş olup Hilafet’in Azerbaycan’a yönelik politikaları sonucunda Hristiyanlığın yayıldığı dağlık bölgede Alban Kilisesi’nin konumu zayıflamıştır. Bundan yararlanan Ermeni Gregoryen Kilisesi dini üstünlüğü ele geçirmiştir. Böylece Karabağ’ın dağlık kesimindeki Hristiyan Albanlar arasında Gregoryenliğin yayılması için elverişli koşullar oluşmuştur. Böylelikle Karabağ’ın dağlık kesimindeki nüfusun Gregoryenleşmesi ve daha sonra Ermenileşmesi süreci başlamıştır. Arap Hilafeti’nin yıkılmasından sonra Karabağ, Azerbaycan Şeddadi Devleti’nin (975-1075), Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun (11. yüzyılın ortaları – 12. yüzyılın başları) ve Azerbaycan Atabeyler Devleti’nin (1136-1225) yönetimine girmiştir.⁸

Oğuzların bölgeye gelişi ise 11. yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Zengin otlak sahalarının olması nedeniyle Oğuz boylarının bu bölgeye yoğun bir şekilde göç ettikleri bilinmektedir. Sayıları giderek artan ve güçlenen Oğuz boyları, topraklarını Kür Nehri’ne doğru genişletmeye çalışan Bizans baskılarını durdurmayı başarmışlardır. Sayıları artan Türk boylarının bulunduğu Karabağ, Azerbaycan ile birlikte Selçukluların egemenliğine girmiştir. Bu dönemde Selçuklu hükümdarı Alparslan Karabağ’ı kışlık başkenti olarak seçmiştir. Selçukluların ardından Azerbaycan Atabeylerinin kontrolüne geçen Karabağ, Moğol istilasının ardından İlhanlı Devleti’nin en önemli karargâhı haline gelmiştir. Türkmen devletleri döneminde Karabağ önce Karakoyunlu Devleti, sonra da Akkoyunlu Devleti tarafından yönetilmiştir. Safevilerin döneminde ise Türklerin yönetiminde olan Gence Beylerbeyliği’nin bir vilayeti olmuştur.⁹

⁷ Cavid Mövsümlü, “Karabağ’ın Tarihi (Eski Çağlardan Günümüze Kadar)”, İçinde: *Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesi Tarihi, Hukuki, Kültürel Edebi Boyutlarıyla*, ed. Ayşegül Büşra Paksoy, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2021, (ss. 13-17), s.12, 15.

⁸ Qarabağın tarixi, <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/> [Erişim tarihi: 05.04.2024].

⁹ Emine Vildan Özyılmaz, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, 2013, (ss. 191-208), s. 195.

1.2. Karabağ'ın Coğrafi Özellikleri

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi dünyanın en eski insan yerleşim yerlerinden ve kültür merkezlerinden biridir. Elverişli doğal-coğrafi koşullar, tatlı su kaynaklarının bolluğu, flora ve fauna, Azıh mağara gibi doğal mağaraların varlığı, eski çağlardan beri ilkel insanların bu bölgede iskân etmelerine yol açmıştır. Otuz yıl öncesinde de bu bölgenin coğrafi konumu, doğal kaynakları Karabağ ekonomisinin gelişmesinde önemli rol oynamış ve o zamanlar bölgedeki ulaşım ve altyapı, mevcut doğal kaynaklar, madencilik endüstrisi, kırsal tarım, işleme sanayi, ormancılık, balıkçılık ve turizm gibi alanlarda önemli projelerin uygulanmasına olanak sunmuştur.¹⁰

Güney Kafkasya'da yer alan Karabağ bölgesi, Azerbaycan'ın güneybatısında, İran ve Ermenistan sınırında bulunmakta,¹¹ bu bölgenin doğal sınırlarını Göyçe Gölü, Kür ve Aras nehirlerini teşkil etmektedir. Dünyanın siyasi gündeminde olan Dağlık Karabağ Vilayeti'nin toplam yüzölçümü 4.392 km²'dir. Karabağ doğudan batıya 35 ile 60, güneyden kuzeye 120 km olmakla Azerbaycan'ın yüzölçümünün sadece %5'ini, Ermeniler tarafından işgal edilen toprakların ise %37'sini teşkil etmektedir.¹² Dağlık ve engebeli bir araziye sahip olan Karabağ'ın yüksekliği deniz seviyesinden 800 ila 3.000 metre arasındadır. Oldukça renkli bir görünüme sahip olan bu bölge, derin dağ vadileri, nehirler, göller ve yoğun ormanlarla kapalı bir araziye sahiptir. 3724 metre yüksekliğindeki Gamiş Dağı, Karabağ'ın en yüksek zirvesidir. Bölgede Bergüşat, Terter, Hekeri, Okçuçay, Arpaçay, Bazarçay gibi birçok büyük nehirler bulunmaktadır. Bu bölge stratejik ve coğrafi konum açısından önemli bir yer olarak bilinmektedir.¹³

Karabağ turizm açısından zengin doğal kaynaklara ve eşsiz iklim koşullarına sahiptir. Her taraftan bakıldığında yüksek bir konuma sahip olan Şuşa platosu ve çevresindeki Taşaltı kanyonu Karabağ'ı kale gibi sarmıştır. Bölgede yıllık yağmur miktarı 300-800 mm arasında değişmektedir. İşgalden önce bu bölgede sulama ve tahıl ekimi, bahçecilik ve hayvancılık oldukça gelişmiştir. Terter Nehri üzerindeki Serseng Barajı sulama ve enerji açısından büyük öneme sahiptir. Karabağ bölgesi ayrıca büyük

¹⁰ Ali Jabbarov, Sevinj Abbasova, Haluk Tanrıverdi, "Erməni işğalı sonrası Qarabağda turizmin inkişafı məsələləri", *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, (ss. 33-44), s. 37.

¹¹ Javid Aliyev, İsmail Kızılırmak, "Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Kültür Turizmi Açısından İncelenmesi", *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2023, (ss. 84-103), s. 87.

¹² Aygün Attar (Haşimzade), *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s. 6.

¹³ Javid Aliyev, İsmail Kızılırmak, s. 87.

orman potansiyeline sahip bölgelerdendir. Bu ormanlar Karabağ'ın en önemli doğal zenginliklerinden biridir.¹⁴

1.3. Rus İşgalleri Sonrası Yaşanan Ermeni Göçleri

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan olaylara, özellikle de Karabağ meselesine baktığımızda Çarlık Rusya'sının Kafkasya'ya hâkim olma girişimlerinin sonuçlarını açık bir şekilde görmek mümkündür. Kafkaslar yüzyıllar boyunca başta Çarlık Rusyası olmak üzere komşu devletlerin özel ilgi odağında kalmıştır. Bu yüzden Rusya bölgede hakimiyet kurmak için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Osmanlılara Prut Savaşı'nda mağlup olan I. Petro Karadeniz'e ulaşma politikalarında başarısız olmuş ve yüzünü Kafkasya'ya çevirmiştir. O dönemde Çar yönetimi Kafkasya'ya ve Hazar Denizi'nin batı kıyılarına hâkim olmak, aynı zamanda bilgi toplamak amacıyla bölgeye elçiler ve kâşif heyetleri göndermiştir. Örneğin, Artemiy Petroviç Volinskiy'i elçi olarak 1716'da İsfahan'a göndermiştir.¹⁵ Büyükelçi gibi önemli bir konuda görevlendirilen Volinskiy yapılacak sefer esnasında olup bitenler hakkında bilgi toplamak, yol üzerindeki otlakların durumunu belirlemekle görevlendirilmiş olup, bölgede Rus ticaretinin geliştirilmesi için girişimlerde bulunmuştur.¹⁶ Elçi tarafından elde edilen bilgiler, bölgeye planlanan sefer sırasında I. Petro'nun işine yarayacaktır. Ermeni tüccarlar ve Ermeni milliyetçileri, ülkeye gelen Rus subaylarına bilgi aktararak Rus Çarı'na olan sevgi ve bağlılıklarını dile getirmişlerdir. O yıllarda Çar'a gönderilen raporlarda Ermeni halkının Ruslara olan bağlılığı hakkında "veciz" ifadeler yer almıştır. Ermeniler ayrıca Rusların Kafkasya'ya planladığı yürüyüş sırasında izlenecek güzergahın haritasını da önceden I. Petro'ya ulaştırmışlardı.¹⁷ Rus Çarı Petro'nun İran'a gönderdiği İsrail Ori 22 Temmuz 1701'de Çar'a yazdığı mektubunda ve aynı zamanda birebir görüşmelerde seferin yol haritasını sunarak Kafkasya'da yaşayan Ermenilerin sabırsızlıkla "kurtarıcı" olarak Rus Ordusu'nu beklediklerini söylemiştir.¹⁸ Ermeniler

¹⁴ Ali Jabbarov, Sevinj Abbasova, Haluk Tanrıverdi, s. 38.

¹⁵ Türkan Arıkan, "Çarlık Rusya'nın Göç Siyaseti Kapsamında Ermenilerin Nahçıvan Bölgesine Yerleştirilmesi", *Orta Doğu ve Orta Asya – Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkez Dergisi*, Sayı: 1, 2021, (ss. 1-11), s. 3.

¹⁶ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakanüvs – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, 2017, (ss. 115 – 132), s. 117.

¹⁷ Türkan Arıkan, s. 3.

¹⁸ Emin Şihalyev, "Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi ve Akabinde Oluşturulan Ermeni Vilayeti (1828) (Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)", *Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2015, (ss. 7-24), s. 11.

Güney Kafkasya’da özellikle Azerbaycan’da yaptıkları keşif faaliyetleriyle I. Petro’nun güveninin kazanmaya çalışmışlardır. İran’a yaptığı ziyaret sırasında Ermenilerin kendisine gösterdiği sevgiyi “sadakat” ve “hürmet” olarak değerlendiren I. Petro onları aynı dinden oldukları için Rusya’ya davet ederek, koruma altına alacağına dair söz vermiştir.¹⁹ Rus-Ermeni ilişkileri Rusya’nın Kazan (1552) ve Astarhan’ın (1556) işgali, aynı zamanda Türk savaşları (1635-1639, 1711, 1768-1774, 1787-1791 vd.) ve Hazar kıyısındaki toprakları işgal etme politikasıyla daha da güçlenmiştir. Bu olaylar sırasında Ermenilerin Rusya’ya göç ettirilmesi ve Ermeni kolonilerinin oluşum süreci başlatılmıştır. I. Petro’nun Ermeni halkıyla ilgili yayınladığı 10 Ekim 1724 tarihli kararnamesi, bu anlamda büyük rol oynamıştır. Bu kararnameyle Rusya’nın işgal ettiği topraklarda Ermenilerin yerleştirilmesi için arazi tahsisi öngörülmüştür.²⁰ Kararname, Ermenilerin işgal altındaki Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesini, onlara iyi davranmalarını, boş evlerin, verimli toprakların tashih edilmesini, koruma tesislerinin kurulmasını ve Müslümanların kendi yurtlarından kovulmasını öngörüyordu.²¹ Rus Çarı’nın bu çizgisi, sonraki yüzyılda da halefleri tarafından devam ettirilmiştir.²² Nadir Şah Afşar’ın 1747’de öldürülmesiyle Afşarlar Devleti’nin düşüşünden sonra Kuzey ve Güney Azerbaycan toprakları ayrı ayrı hanlıklara bölünmüştür. Bu süreçte Kafkaslar, aynı zamanda Azerbaycan toprakları İran ile Rusya arasında bir hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur.²³ Nadir Şah’ın ölümüyle Azerbaycan halkının hayatında yeni bir sayfa açmış ve Azerbaycan topraklarında bağımsız devlet kuruluşları olan hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu bağımsız devlet kurumları varlıklarının ilk yıllarından yoğun askeri-siyasi süreçlere dahil olmuşlardır.²⁴

Karabağ bölgesinde tarihin akışını etkileyecek siyasi olaylar 19. yüzyılın başlarından itibaren başlamıştır. 1801 yılında Ruslar Tiflis Krallığını (Kartli-Kakheti Krallığı) işgal ettikten sonra, zamanla Güney Kafkasya’da bu krallığa komşu olan

¹⁹ Türkan Arıkan, s. 3.

²⁰ “Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi”, *AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, ARPIİ* (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi – Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Ofisi), Prezident Kitabxanası, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi: tarixə baxış, s. 64.

²¹ Qarabağın tarixi, <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/> [Erişim tarihi: 08.04.2024].

²² “Ermənilərin Qarabağa...”, s. 64.

²³ Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, 2008, (ss. 187-199), s. 188.

²⁴ Mehman Süleymanov, *Gülüstan müqaviləsi I hissə*, Elm və təhsil, Bakı, 2014, (ss. 1-624), s. 3.

hanlıkları da ele geçirmeye başlamışlardır. Bu anlamda Karabağ bölgesi de Rusya'nın işgal politikası kapsamına alınmıştır.²⁵

Rus Ordusunun hedefinde yer alan hanlıklardan biri de Gence Hanlığı idi. Rus Çarı'nın taleplerini kabul etmeyen Gence Hanlığı'nın ortadan kaldırılması Rusya'nın Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirilmesi bakımından büyük önem taşıyordu. Rus birlikleri nihayet Ocak 1804'te Gence Kalesi'ne girmeyi başarmış, böylelikle hanlık toprakları Rusya'nın kontrolüne geçmiştir. İran Şahlığı Rusların güney topraklarına ilerleyişinden rahatsız olmaları nedeniyle 1804 yılında Çar Rusya'sına savaş ilan etmiştir.²⁶ Azerbaycan'da Rusya işgalleri başlayınca korkuya kapılan Karabağ Hanlığı Rus – İran Savaşı zamanı Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen ilk hanlık olmuştur. Ancak istediği yardımı alamayan İbrahim Halil Han İran'daki Kaçar Hanedanı'nın başı olan Ağa Muhammed Şah Kaçar'la iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Buradan da yeterli desteği göremeyen İbrahim Hali Han, Rus nüfuzunu kabul ederek vergi ödemek zorunda kalmıştır.²⁷ 14 Mayıs 1805 tarihinde Gence'de imzalanan Kürekçay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı Rusya'nın himayesine geçmiştir. Karabağ Hanlığı Rusya'ya katılan ilk hanlıklardan biri idi.²⁸ Bu gelişmeler eşliğinde Çarlık yönetimi egemenliğini güçlendirmek ve korumak amacıyla bölgeye başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan unsurları yerleştirme politikası izlemişlerdir.²⁹ On bir maddeden oluşan Kürekçay Antlaşması'nda Karabağ'da nüfus tesis etme fırsatını yakalayan Rusya İmparatorluğu birinci maddede Karabağ'ın İran'a veya her hangi başka bir devlete tabi olmayacağına, sonraki dönemlerde Çar ve haleflerinin hakimiyetini kabul edeceğine dair İbrahim Halil Han'a sadakat yemini ettirilmiştir.³⁰

Birinci Rus-İran Savaşı olarak tarihe geçen bu savaş Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasıyla son bulmuştur.³¹ Rusya'nın zaferi ve Azerbaycan'ı bölen Gülistan

²⁵ Hayri Çarpaz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi Dergisi*, Sayı: 3, 2012, (ss. 231 – 240), s. 231, 232.

²⁶ Emine Vildan Özyılmaz, s. 197.

²⁷ Vidadi Umudlu, "Şimali Azərbaicanın çar Rusiyası tərəfindən işğalının başlanması Türkiyə tarixşünaslığında", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 5, 2019, (ss. 257 – 273), s. 266.

²⁸ Emine Vildan Özyılmaz, s. 197.

²⁹ Duygu Ata Kuduban, Mevlüt Kaya, "Karabağın Siyasi Serüveni: İslam Öncesinden Sovyet İdaresine", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2017, (ss. 113 – 124), s. 118.

³⁰ Ali Asker, Sedanur Şeyban, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 1, 2021, (ss. 34-50), s. 45.

³¹ Mehmet Bilgin, "19. YY İlk Çeyreğinde Büyük Güçler ve Güney Kafkasya", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 13, 2021, (ss. 287-301), s. 292.

Antlaşması, Ermenilerin göç etmesini kararlı bir şekilde teşvik etmiştir.³² 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan antlaşma Azerbaycan'ın bu devletler arasında ilk taksimini teyit eden bir belgedir. Antlaşma metnine göre Kuzey Azerbaycan (Erivan ve Nahçıvan hanlıkları hariç) Çarlık Rusya'sının yönetimine geçmiş, Güney Azerbaycan bölgesi ise İran'da kalmıştır. Sözleşmenin ilk maddesinde bahsi geçen "barış" sözü uzun sürmemiş, 1826'da taraflar arasında ikinci savaş patlak vermiştir. Bu savaş da Çarlık Rusyası'nın zaferiyle sona ermiştir. 1828'de iki devlet arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan toprakları nihai şekilde taksim edilmiştir. Bu antlaşmanın yanı sıra 1829 Edirne Antlaşması'nın 15. maddesi ile Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İran'dan Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesini öngörüyordu. Göç sırasında Ermeni kabilelere Rus askerleri eşlik etmiş, kişi başına para ve yiyecek dağıtmış, göç için ulaşım araçları tahsis etmiş, onları her türlü vergiden muaf tutmuş ve en verimli Azerbaycan topraklarında yerleştirmişlerdir.³³ 1826 -1828'de Rus-İran savaşı döneminde Erivan işgal edildikten sonra bu plan hızlı bir şekilde uygulanmaya konulmuştur. Ermeni Katolik Nerses Aştaraketsi Ermenilerin göçüne dair bir plan hazırlamıştır. A.S. Griboyedov bu planın hazırlanmasında ve uygulanmasında büyük rol oynamıştır.³⁴ Çar Rusyası, Müslüman olmayan grupları başta Ermeniler olmakla Karabağ'ın iç bölgelerine göç ettirerek hem politik hem de idari anlamda Güney Kafkasya'da güvenli bölge oluşturmaya çalışmıştır.³⁵

Karabağ nüfusunun sayısı ve etnik yapısı hakkında detaylı bilgi veren Çarlık görevlileri Yermolov ve Mogilovsk tarafından hazırlanan "Karabağ Vilayetinin Tasviri"ne göre 1823 yılında Karabağ bölgesinde 20 bin 95 aile vardı. Onlardan 15 bin 729 Azerbaycanlı, 4 bin 366 Ermeni ailesiydi. Yani 1823 yılına kadar Karabağ'a göç ettirilmiş Ermeniler sayesinde vilayetteki Ermeni ailelerin sayısı 4.366'ya yükselmiştir. 19. yüzyılın 20'li yıllarında, özellikle Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Karabağ'ın dağlık kesimindeki Ermeni nüfusunda önemli artış yaşanmıştır. Rus-İran ve Rus-Türk savaşları sonucunda Ermenilerin İran ve Türkiye'den Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi sonucunda Karabağ'da Ermeni nüfusu her geçen yıl artmıştır. Karabağ'ın dağlık kesimine önce resmi olarak 124.000 Ermeni, daha sonra ise

³² "Ermənilərin Qarabağa...", s. 64.

³³ Yaqub Mahmudov, "Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri tariximizin ən ağırlı səhifələridir", 525-ci qəzet, 16 oktyabr, No 138, 2019, s. 19.

³⁴ "Ermənilərin Qarabağa...", s. 64.

³⁵ Hayri Çarpaz, s. 235.

gayri resmi olarak binlerce Ermeni göç ettirilmiştir. Genel olarak 1828-1830 yılları arasında 200 binden fazla Ermeni Karabağ'ın dağlık kesimine yerleştirilmiştir. Böylece Türkmençay Antlaşması'ndan sonraki iki yılda Çarlık Rusya'sının himayesi altında Ermeniler Karabağ'ın dağlık kısmı dahil olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde iskân ettirilmiştir. Çarlığın Ermenilere yönelik himaye politikaları sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.³⁶

1.4. Ermeni-Müslüman Çatışmaları; 1905-1906, 1918

Geçen yüzyılın başlarında Kafkasya'da, özellikle günümüz Ermenistan sınırlarında Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamların senaryosu 19. yüzyılın sonunda Doğu Anadolu'da yapılan Ermeni mezalimi deneyimine dayanıyordu. 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra Avrupa devletlerinin çabaları sonucunda gündeme gelen "Ermeni meselesi" daha sonra Doğu Anadolu'daki Ermenilerin özerkliğini ve bağımsızlığını sağlamak için bir devlet kurmayı hedeflemiştir.³⁷ Ermeniler hamilerinin mali ve askeri-siyasi desteğiyle 19. ve 20. yüzyılların belli dönemlerinde Azerbaycanlılara karşı toplu katliam ve soykırımlar gerçekleştirmiştir. Son iki asır boyunca Azerbaycan halkı Ermeni milliyetçilerinin etnik temizlik, soykırımı ve saldırganlık politikasına maruz bırakılarak tarihi topraklarından sürülmüşlerdir.³⁸ Ermenilere, Karabağ dahil Kuzey Azerbaycan'ın tamamında idari-siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınma için Çarlık Rusya tarafından geniş fırsatlar sunulmuştur. Konumlarını ve güçlerini iyice pekiştiren Ermeniler Karabağ, Erivan, Nahçıvan ve diğer Azerbaycan topraklarındaki Müslüman/Türk nüfusu tasfiye etmek, bu bölgeyi "Büyük Ermenistan"ın bir parçası haline getirmek istemişlerdir.³⁹ Ermeniler 1905 Devrimi'nin doğurduğu otorite boşluğundan yararlanarak ilk toplu katliamlar gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰ 1905-1906 Ermeni-Müslüman çatışması sırasında Çarlık Rusyası, gizli ve açık şekilde

³⁶ Əli Həsənov, Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, Olaylar, (s. 9-11), 31 Mart 2017, <https://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2017/mart/534888.htm> [Erişim tarihi: 09.04.2024].

³⁷ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya. soyqırım. qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu, "Qartal", Bakı 1998, (ss. 218), s. 37.

³⁸ Əli Həsənov, Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, Olaylar, (s. 9-11), 31 Mart 2017, <https://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2017/mart/534888.htm> [Erişim tarihi: 10.04.2024].

³⁹ Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər*, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2009, (ss. 144), s. 38.

⁴⁰ Nazim Mustafa, Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda törətdikləri qırğınlar, https://genocide.preslib.az/az_a1-1.html [Erişim tarihi: 11.04.2024].

Ermenileri desteklemiş ve Türklere (Müslümanlara) karşı işgal planlarını yürütmüştür.⁴¹ Azerbaycanlılarla Ermeniler arasındaki ilk çatışma Bakü'de yaşanmış, ardından Şuşa, Zengezur, Erivan, Tiflis, Nahçıvan ve Ordubad'a, aynı zamanda Eçmiadzin, Cavanşir ve Gazah bölgelerine yayılmıştır.⁴² Müslümanları topyekun tasfiye etmeyi amaç edinen Ermeniler, 6 Şubat 1905'te Bakü'de, 29 Ağustos'ta Gence'de, 2 Eylül'de Kars'ta ve Bakü'de, 12 Eylül'de Şuşa'da, 14 Ekim'de Tiflis'te katliam ve terör eylemleri gerçekleştirmiştir.⁴³ 14 Eylül 1906'da Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında barış ilan edilmiştir.⁴⁴ Yaklaşık iki yıl süren kanlı çatışmalar sonucunda genel tahminlere göre 300'e kadar yerleşim birimi (158 Azerbaycan ve 128 Ermeni köyü) yıkılmış, çeşitli kaynaklara göre 3 ila 10 bin kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu hedefe yönelik planlı çalışmalar yürüten Ermenilerin Taşnaksutyun (1880, Tiflis), Ermeni Vatanseverler Birliği (1885, New York), Hnçak (1887, Cenevre) gibi siyasi-terör örgütlerinin her biri hayali "Büyük Ermenistan mücadelesi" sürecinde yer almışlardır.⁴⁶ 1905-1906 yıllarında Ermenilerin yaptığı katliamlar 19.-20. yüzyıllarda Azerbaycanlılara karşı katliam ve tehcir politikasının ilk evresini teşkil etmiştir.⁴⁷ Azerbaycan'ın tamamını saran⁴⁸ çatışmalar Memmed Said Ordubadi tarafından "Kanlı Seneler" eserinde kaleme alınmıştır.⁴⁹ Ayrıca Karabağ sorununun tarihi köklerini araştırmak, Ermeni milliyetçileri ve hamilerinin niyetlerini açığa çıkarmak açısından Mir Mövsüm Nevvab'ın kaleme aldığı "1905-1906'da Ermeni-Müslüman Davası" adlı eser de bu konudaki en sağlam kaynaklardan biridir.⁵⁰ Kısacası, 1905-1907 yıllarında Çarlık Rusyası yönetiminde büyük destek alan Ermeni çeteler Erivan, Zengezur, Göyçe,

⁴¹ Ali Asker, "Azerbaycan'nın Son Hamlesi ve Çatışmanın Askeri-Siyasi Çözümü", İçinde: *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, ed. Haydar Çakmak, Yenisey Kitap, Ankara, 2021, (ss. 115-129), s. 116.

⁴² Yusif Qaziyev, *Erməni Məsələsi: Yalanlar və Gerçəklər*, Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu, "Nurlar" Nəşriyyatı, Bakı, 2009, (ss. 344), s. 81.

⁴³ Elmira Məmmədova – Kekeç, "Erməni-müsəlman davası: tarixdə və dramaturgiyada (Cəfər Cabbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyesləri əsasında)", *Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı jurnalı*, 2022, (ss. 44-60), s. 45.

⁴⁴ Hamlet İsxanlı, "1905-1906 erməni-müsəlman davası", *525-ci qəzet*, 20 fevral 2021-ci il, s. 18

⁴⁵ Solmaz Rüstəmovə – Tohidı, XX əsrdə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı soyqırımları, 01.08.2017, <http://human.gov.az/az/media/meqaleler/meqale.html?artID=1> [Erişim tarihi: 10.04.2024].

⁴⁶ İradə Əliyeva, "106 il əvvəl törədilmiş vəhşət", *Azərbaycan qəzeti*, 31 Mart 2024, No: 66, s. 4.

⁴⁷ Nazim Mustafa, "Keçmişin dərslərindən ibrət götürülməli və qalib ruhumuzu əbədi yaşatmalıyıq", *Azərbaycan müəllimi*, 31 Mart 2023, No: 12, s. 1, 9.

⁴⁸ Burçin Hafize Tarcan, "Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 68, 2021, (ss. 129-157), s. 133.

⁴⁹ Ali Asker, Esmə Özdaşlı, "Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve "Kanlı Seneler" in Bitmeyen Öyküsü", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, 2018, (ss. 37-64), s. 40.

⁵⁰ Mir Mövsüm Nevvab, 1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası, ed. Vasif Quliyev, Kamandar Şərifli, Arif Rahmənşadə, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1993, (ss. 128), s. 3.

Nahçıvan, Karabağ, Gence, Bakü ve diğer bölgelerde sivil ahaliyi katletmiş, şehirleri, kasaba ve köyleri yakmışlardır.⁵¹

Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptığı katliam ve soykırımların ikinci evresi 1918-1920'li yıllarını kapsar.⁵² Birinci Dünya Savaşı sırasında, Hınçak, Taşnaksutyun örgütlerinin aktif katılımıyla, 40 bin insanın mobilize edildiği Ermeni askeri birlikleri kuruldu. Bu birlikler Ermeni ahalinin toplu olarak iskân ettikleri bölgelerde hareket edeceklerdi. Sarıkamış'tan Erzurum'a kadar uzanana geniş bir alanda Ermeni birlikleri Türklere karşı savaşırken, yerel Ermeni ahalinin de Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasını organize etmişlerdir. O dönemde Fransa, İngiltere, ABD ordusunda 50 bin Ermeni savaşıyordu. Kasım 1916'da Fransa ordusunda Ermenilerden oluşan Doğu Lejyonu kurulmuştur. 15 Kasım 1918 tarihinde Doğu Lejyonu, Ermeni Lejyonu olarak adlandırıldı. Bu lejyonda yer alan Ermenilerin sayısı dört bine ulaşmıştır. Mağlup olan Ermeniler ise silahlı gruplar halinde, kendi planlarını gerçekleştirmek amacıyla Kafkasya'ya yönelmişlerdir.⁵³ Birinci Dünya Savaşı döneminde 1917'de Rusya'da Şubat ve Ekim darbelerini ustaca kullanan Ermeniler saldırganlık politikasını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirmeyi başlamışlardı.⁵⁴ Şubat ve Ekim aylarında yaşanan olayların ardından Taşnaksutyun Partisi ve Ermeni Milli Kongresi faaliyetlerini genişletmişlerdir. O dönemde V. Lenin'in yakın adamı olarak bilinen Ermeni Stepan Şaumyan'ı 1917 Aralık ayında Kafkasya Olağanüstü Komiseri görevine atanmıştır.⁵⁵ Bir Türk düşmanı olarak tanınan Stepan Şaumyan 1918 Mart katliamının organizatörlerinden biridir.⁵⁶ Ermeni silahlı güçleri 1917 başlarından 1918 Mart ayına kadar Erivan Guberniyası'nda (Vilayeti) 197, Zengezur kazasında 109 köy, Karabağ'da 157 köy, diğer bölgelerde 60 iskân birimini yakıp yıkmışlardı. 1918 yılı başlarında, yani Mart Katliamı döneminde Şaumyan'a bağlı Ermeni silahlı gücü 20 bin askere

⁵¹ Elnarə Qəribova, Vüsalə Rüstəmovə, *Azərbaycanda daxili miqrasiya və urbanizasiyanın sosial aspektləri – analitik hesabat*, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi, “Şərql-Qərb” nəşriyyatı, 2020, s. 11.

⁵² Nazim Mustafa, “*Keçmişin dərslərindən...*”, s. 1, 9.

⁵³ Ramile Dadaşova, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 2020, (ss. 39-62), s. 58.

⁵⁴ Kamina Məmmədova, Sevda Yusifova, “XX əsrin əvvəllərində erməni vandalizmi”, *“Metafizika” jurnalı*, Cild: 5, Sayı: 3, 2022, (ss. 22-42), s. 27.

⁵⁵ Əli Həsənov, *Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri*, “Zərdabi LTD”, Bakı, 2017, (ss. 400), s. 12.

⁵⁶ Vasif Gafarov, “1918 Senesinin Mart Ayında Ermenilerin Bakü'de Yapmış Oldukları Soyqırım Cinayətləri”, *Yeni Türkiyə*, Eylül-Aralık 2014, Sayı: 62, 2020, (ss. 2539-2552), s. 2540.

ulaşmıştır.⁵⁷ Bu dönemde Bakü'deki İngiliz Konsolosunun düzenlendiği bir belgede Mart günlerinde Bakü'de 20 bin Müslümanın katledildiği bildirilmiştir.⁵⁸ Bu zaman Ermenilerin kontrolünde olan Bakü'de durum giderek zorlaşmış, açlıkla mücadele eden şehir tamamen Rus askerleri tarafından kuşatılmıştır. Ermeni komitecileri Müslüman ahalinin yaşadığı mahallelere baskınlar yaparak insanları korkutmaya çalışıyorlardı. 30 Mart 1918 tarihinde Ermeni çeteler Bakü Sovyeti bünyesinde “Devrim Savunma Komitesi”ni kurmuşlardır. Komitenin amacı sözde devrimi savunuyor gibi görünse, gerçekte Müslüman Türklerini Bakü'den sürmek veya katletmektir. Lenkeran'dan Bakü'ye giden 20 silahlı Azerbaycan askerini boyunduruk altına almak isteyen Şaumyan'ın talepleri yerine getirilmeyince bu olay katliamın başlatılması için bir bahane olmuştur. Böylelikle 30 Mart günü Bakü'de çatışmalar başlamıştır. Bu olaya kadar kendilerini tarafsız ilan eden Taşnaksutyun Partisi ile Ermeni Milli Konseyi, Bakü Sovyeti'nin çatısı altında bir araya gelmiştir. Ermenilerin “Müslümanlar Hristiyanları katlediyor” yalanlarıyla Hazar Denizi'ndeki Sovyet donanması tarafından Müslüman ahali denizden topa tutulmuştur. 2 Nisan'a kadar süren katliamda binlerce Müslüman öldürülmüştür.⁵⁹ Ermeni silahlı güçleri 1918 yılının mart-nisan aylarında Bakü Guberniyası'nda 229, Gence Guberniyası'nda 272, Zengezur'da 115, Şamahı'da 80, Guba kazasında 122, Karabağ'da 157 Müslüman köyünü yakarak ahaliyi katletmişlerdir.⁶⁰ Şaumyan'ın yönetimindeki bu çeteler üç gün boyunca Bakü ve civar bölgelerde yaklaşık otuz bine yakın masum insanı eşi beraberi görülmeyen gaddarlıkla katletmişlerdir.⁶¹ Mart Katliamı sadece Bakü'de değil, Nahçıvan, Zengezur, Gence,

⁵⁷ Əli Həsənov, *Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri*, “Zərdabi LTD”, Bakı 2017, (ss. 400), s. 12.

⁵⁸ Vəlif Qafarov, “1918 Sənesinin Mart...” s. 2548.

⁵⁹ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu və Bakü Zəferi”, *Karatay Sosial Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, 2019, (ss. 42-91), s. 60-61.

⁶⁰ Sabir Hüseynov, *Erməni xəyanəti: terror, soyqırım və deportasiya siyasəti*, “Avropa nəşriyyatı servis”, Bakı, 2009, (ss. 121), s. 35.

⁶¹ Əlibala Məhərrəmzadə, *Xocalı soyqırımı (Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırım siyasətinin xronologiyası)*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2011, (ss. 184), s. 41; Vəlif Qafarov, “1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyası üzrə itki və tələfatlar”, *XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları* mövzusunda həsr olunmuş V beynəlxalq elmi konfransın materialları. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, *Elmi Əsərlər. № 70, 71, 72*, Qusar, şəhəri 25-29 aprel, 2018, (ss. 303-309), s. 308.

Guba, Şamahı, Lenkeran vb. yerlerde de yapılmıştır.⁶² 1918 yılında Azerbaycan halkına karşı yapılan katliamlar sonucunda 100.000’den fazla Türk-Müslüman öldürülmüştür.⁶³

1.5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Döneminde Karabağ

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Ermeniler “Büyük Ermenistan” planını gerçekleştirmek için yeniden harekete geçmişlerdir. İhtilaf Devletleri Ermenileri kullanmak amacıyla Türklere karşı savaşıacakları takdirde onlara özerklik verileceğini vaat etmişlerdir. Savaş sırasında Taşnaksutyun Partisi Azerbaycanlılara karşı saldırıları güçlendirmiştir. Böylece Rusya’nın ve Batılı devletlerin yardımına ümit eden Ermeniler mücadelenin merkezini Azerbaycan’a geçirmişlerdir.⁶⁴ 1917 Bolşevik İhtilali’nin ardından Sovyet Rusyası da aynı siyaseti devam ettirmiştir.⁶⁵ Yaklaşık 120 yıllık Rus esaretinden sonra 28 Mayıs 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İstiklal Beyannamesi ile Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları sonucunda Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan topraklarının yasal mirasçısı olduğunu ilan etmiştir. Beyannamenin ilk maddesinde şöyle deniyordu: “Bugünden itibaren Azerbaycan halkının egemenlik hakları var olmakla beraber, Güney ve Doğu Trans Kafkasya’dan oluşan Azerbaycan tam teşekküllü bağımsız bir devlettir.” Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ dahil ülkesinin tamamında egemenliğini tesis etmek için yoğun mücadele vermiştir. Aynı dönemde kurulan Ermenistan Cumhuriyeti asılsız bir şekilde Karabağ’a yönelik toprak iddialarını gündeme getirmiştir. Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Alimerdan Bey Topçubaşov (1862-1934) Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı ile 18 Kasım 1918’de İstanbul’da yaptığı görüşme sırasında şunları söylemiştir:

Ermenilerin ortaya attığı Karabağ meselesi 5-10 köy meselesi değil, ihtilaf 4 sancak - Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur üzerindedir. Bu vilayetlerin arazileri hemen hemen bir hanlık arazisi kadardır. Burada Ermenilerle Müslüman ahalinin sayı eşit olmadığı gibi Ermeniler de buranın yerel ahalisi değildir. Ermeniler Rus-Türk Savaşı’ndan sonra Türkiye’den buraya göç

⁶² Ebülfez Amanoğlu, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımalar”, *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, 2005, (ss. 99-107), s. 103.

⁶³ Vasif Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922)*, “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı, 2020, s. 85.

⁶⁴ Həvvə Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)*, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, “Nağıl Evi” nəşriyyatı, Bakı, 2006, (ss. 150), s. 18.

⁶⁵ Reha Yılmaz, “Kafkasya’da Çözülmeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2015, (ss. 71-90), s. 76.

edenlerdir(...) Son olarak Ermeniler Karabağ'da toplu şekilde değil, Müslümanlarla karışık bir şekilde yaşıyorlar. Ancak biz sorunun barışçıl çözümünden yanayız.⁶⁶

Bölgede barış sağlamak ve Ermeni saldırganlığını durdurmak amacıyla dönemin Azerbaycan Milli Şurası Erivan şehrinin başkent olarak Ermenistan'a terk edilmesi yönünde karar almıştır.⁶⁷ Batum Konferansı'nda yapılan Osmanlı-Ermeni-Azerbaycan görüşmeleri sonucunda Erivan'ın statüsü ve Erivan bölgesinde bir Ermeni devletinin kurulması karşılığında Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı aşağıdaki yükümlülükleri üstlenmiştir: 1) Ermeniler Türk-Müslümanlara karşı düşmanlığı sona erdirecek, Ermeni askeri birlikleri Bakü'den çıkacak ve Şaumyan'la temas kurularak Bakü'deki Müslüman halkın güvenliği sağlanacaktır 2) Ermeni silahlı güçlerinin Azerbaycan'da Müslümanlara yönelik toplu katliamları durdurecektir 3) Ermenistan hükümeti Erivan'da ve yeni oluşturulan Ermeni devletinin diğer bölgelerinde Müslümanların anadillerinde ibadet, kültür, siyaset ve eğitim haklarının sağlayacaktır 4) Ermeniler, Yelizavetpol Guberniyası'nın bir kısmına, özellikle de Karabağ'a olan toprak iddialarından vazgeçecektir.⁶⁸ Fakat Ermeniler amaçlarına ulaştıktan sonra bu yükümlülüklerin hiçbirini yerine getirmediler. 1918 yılının yazında Dörtlü İttifak ülkeleri ile Kafkasya Cumhuriyetleri arasında İstanbul Konferansı'na katılmak üzere Osmanlı başkentine gelen Ermeni Temsil Heyeti, 20 Temmuz 1918 tarihinde "Güney Kafkasya'nın milli topraklarının taksimi ve sınırların belirlenmesi" konulu bir nota ile Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'ye karşı geniş toprak iddialarında bulunmuştur. Batum Konferansı'nda Gürcistan ile Azerbaycan arasındaki sınırlar belirlenmemişse de Osmanlı Devleti'nin yeni doğu sınırları ile Göyçe Gölü arasında Ermeni Devleti'nin kurulması ve böylece Ermenistan-Azerbaycan sınırının Göyçe Gölü' üzerinden çizilmesi kararlaştırılmıştır. Ermeni Temsil Heyetinin notası, Erivan hükümetinin bu anlaşmaları yerine getirmek istemediğini ortaya koymuştur.⁶⁹ Söz konusu notada belirtildiği gibi Erivan Guberniyası tamamen Ermenilere verilemeli, Tiflis Guberniyası'nın güney kısmı ve Yelizavetpol Guberniyası'nın güneybatı bölümü de dahil olmak üzere Ermenistan'ın toprakları 52,500 km²'ye genişletilmelidir. Erivan hükümetinin tüm komşularına karşı toprak talepleri toplamda 43.500 km²'e

⁶⁶ Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, s. 44, 47.

⁶⁷ Qarabağ General-qubernatorluğu (1919-1920), Tarixdən səhifələr, <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/yxaevrj> [Erişim tarihi: 15.04.2024].

⁶⁸ Vasif Qafarov, *Batum konfransında erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi*, "Hərbi" nəşriyyat, Bakı, 2024, (ss. 248), s. 67-68.

⁶⁹ Vasif Qafarov, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Qarabağ məsələsi regional siyasi proseslərdə (1918-ci il iyun-oktyabr)", *Metafizika jurnalı*, Cilt: 7, Sayı: 1, (ss. 10-40), s. 19.

varmaktaydı. Bu talepler, Ermenistan'ın mevcut yüzölçümünü beş katına tekabül ediyordu. Ermeniler tarafından ileri sürülen toprak iddialarının 17.600 km²'si Türkiye'ye, 16.500 km²'si Azerbaycan'a ve 9.400 km²'si Gürcistan'a yönelikti.⁷⁰ Azerbaycan Temsil Heyeti, Ermenistan'ın toprak talepleriyle ilgili İstanbul basınından bilgi alınca bu taleplere karşı sert tutum sergilemiştir. 4 Temmuz 1918'de M.E. Resulzade, basında "Azerbaycan-Ermenistan sınır meselesi" konusunda geniş bir açıklama yapmıştır. M.E. Resulzade, Ermenilerin Güney Kafkasya'nın herhangi bir bölgesinde toplu olarak yaşamadıklarını, dağınık ve çoğunlukla Müslüman nüfusun içinde yaşadıklarını vurgularken Ermeni Temsil Heyeti'nin söz konusu bölgelerin etnik yapısıyla ilgili verdiği bilgilerin gerçeği yansıtmadığını, aslında bu bölgelerin tamamında Türk-Müslüman nüfusunun mutlak çoğunluk teşkil ettiğini belirtmiştir. Ermenilerin haksız ve asılsız iddialarını sağlam argümanlar ve istatistiksel verilere dayanarak yalanlayan M.E. Resulzade, şöyle diyordu: "Son olarak, bizce Ermenistan'ın Azerbaycan ile Göyçe gölünün ortasından bir ayrımcı çizgi şartıyla olabilir ve bu hattın doğusuna kesinlikle geçemez."⁷¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı F.H. Hoyski'nin, M.E. Resulzade'ye gönderdiği 31 Temmuz 1918 tarihli mektupta, Ermenilerin Karabağ'la ilgili toprak iddialarını ve Azerbaycan'a yönelik saldırgan hareketlerini eleştirerek şöyle yazmıştır:

Ermeniler Karabağ'a dair iddialarını ileri sürerlerse, o zaman Erivan'ı ve Gazah kazasının bir kısmını onlara vermekten kaçınmın. Ermeniler elde edilmiş sözlü anlaşmaya sadık kalırlarsa, o zaman Erivan kazasının haritada noktalı çizgilerle gösterilmiş bölümünü de onlara verebiliriz.⁷²

Ancak Ermenistan hükümeti Zengezur ve Karabağ'ı silah zoruyla ele geçirmesi için askeri bir operasyona başlamıştır. Doğu Anadolu'dan geri çekilen Ermeni silahlı çetelerinin komutanı Andranik Ozanyan on bin kişilik silahlı güçle Zengezur'a dahil olmuş, Dağlık Karabağ'ı ele geçirerek bu arazileri Ermenistan'a bağlamaya çalışmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla 15 Eylül 1918'de Bakü'nün Ermeni-Bolşevik güçlerinin işgalinden kurtarılmasının ardından Ermeni çeteleri Karabağ'a yönelmişlerdir.⁷³ Bu durumda 5 Ekim'de Ermeni temsilcisi, Tiflis'teki Osmanlı temsilcisi Abdülkerim Paşa ile görüşerek İslam Ordusu'nun Karabağ'a doğru

⁷⁰ Vasif Qafarov, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı...", s. 19.

⁷¹ Vasif Qafarov, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı...", s. 22-23.

⁷² Vasif Qafarov, *Batum konfransında...*, s. 68-69.

⁷³ Qarabağ General-qubernatorluğu (1919-1920), Tarixdən səhifələr, <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/yxaevrj> [Erişim tarihi: 15.04.2024].

hareketinin durdurulmasını istemiştir. Abdülkerim Paşa, Ermenistan ile Türkiye ve Azerbaycan arasında olan ihtilafli konuların müzakere yoluyla çözülmesi gerektiğini hatırlatmıştır. 8 Ekim'de Abdülkerim Paşa'nın arabuluculuğunda düzenlenen Azerbaycan ve Ermenistan diplomatik temsilcileri toplantısında Memmed Yusif Caferov, Azerbaycan'ın Ermenilere her zaman dostça davrandığını, Batum Konferansı sonucunda Azerbaycan'ın çabalarıyla Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Karabağ'dan bir daha toprak talebinde bulunmaması şartıyla Erivan şehrinin de Ermenilere verildiğini Arşak Camalyan'ın dikkatine sunmuştur. Ancak Ermeni temsilcisi bu konuda herhangi bir bilgisinin olmadığını belirterek, Ermenistan'ın Karabağ konusunda taviz vermeyeceğini açıklamıştır. Memmed Yusif Caferov, Ermenilerin Karabağ ile ilgili toprak iddialarından vazgeçmeleri halinde Azerbaycan'ın birtakım tavizlerde bulunabileceğini söylemiştir. Azerbaycan tarafı, sorunun barışçıl çözümü için uzlaşmacı bir tutum sergilerken, Ermeni tarafının inatçı tavrı müzakerelerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.⁷⁴ 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Antlaşması'na göre Kafkas İslam Ordusu Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmıştır.⁷⁵ Mondros Antlaşması'nın 11. ve 15. maddeleri doğrudan Azerbaycan'la ilgiliydi. 11. maddeye göre Osmanlı ordusu kısa sürede Güney Azerbaycan'ı ve Kafkasya'yı terk edecektir. 15. maddeye göre Güney Kafkasya demiryolu Müttefiklerin kontrolüne verilecek, Müttefikler Batum'u işgal etme hakkı kazanacak, Osmanlı hükümeti Müttefikler tarafından Bakü'nün işgaliyle ilgili herhangi bir itirazda bulunmayacaktır.⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi Azerbaycan için büyük sorunlar yaratmıştır. Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'dan tahliye edilmesinin ardından Ermeniler, Türk-Müslüman ahaliye karşı katliamlara başlamışlardır.⁷⁷ Bu zaman Andranik ve çeteleri Karabağ'ın Zengezur ilçesine sınır olan ve Müslüman köylerine saldırılar düzenleyerek halkı korku altında saklamaya çalışmışlardır. Ermenilerin Karabağ'da ayaklandıkları haberini alan Azerbaycan hükümeti Bakü'yü kurtarmakla meşgul olduğundan son tedbirleri eylül ayından sonraya bırakmış ve Karabağ'a ordu

⁷⁴ Vasif Qafarov, *Batum konfransında...*, s. 29-30.

⁷⁵ Qarabağ General-qubernatorluğu (1919-1920), *Tarixdən səhifələr*, <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/yxaevrj> [Erişim tarihi: 15.04.2024].

⁷⁶ Vasif Qafarov, *Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti*, Elmlər doktorluğu dissertasiyası, Bakı, 2022, s. 247.

⁷⁷ Vasif Qafarov, *Birinci dünya müharibəsi illərində...*, s. 253.

göndermeyi ve yerel hükümet oluşturmayı karara bağlamıştır.⁷⁸ Ocak 1919'da Şuşa, Cebrayıl, Cavanşir, Zengezur kazalarını (ilçelerini) kapsayan Karabağ Valiliği'ni (Karabağ General-Gubernatorluğu) kurmuş, Hüsrev Bey Sultanov'u Karabağ'ın Valisi olarak atamıştır. Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı S. Tigranyan Karabağ Valiliği'nin oluşturulmasına itiraz etmişse de Azerbaycan hükümeti bu itirazın yersiz olduğunu, söz konusu toprakların Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu bildirmiştir.⁷⁹ Ermeniler İngiliz işgal gücü komutanı General W. Thomson'a itiraz mektubu göndermiş, fakat bu itiraz görmezden gelinmiş, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan hükümetine tabi olması gerektiği bildirilmiştir. Karabağ'a vali olarak atanan ve uyguladığı barışçıl siyasetle ilk günlerde Ermenileri de memnun eden Hüsrev Bey Sultanov bölgede barış ve istikrarın sağlanması yönünde yoğun çaba sarfetmiştir. Bölgede yaşayan Ermeniler bu siyasetten memnun kalmış ve Şuşa'da düzenledikleri Karabağ Ermenilerinin 7. Kurultayı'nda Azerbaycan hükümetine tabi olduklarını beyan etmişlerdir.⁸⁰ Fakat 1920 baharında Bolşevik Rus Ordusu'nun Azerbaycan'ı işgal ettiği sırada Karabağ Ermenileri Azerbaycan hükümetine karşı ayaklanmışlardır. Böyle bir durumda Azerbaycan Ordusu seçkin birliklerini Karabağ Bölgesine intikal ettirmiş, böylelikle Bolşevik Rus Ordusu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesi kolaylaştırılmıştır.⁸¹

1.6. Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Kuruluşu

Yirmi üç ay yaşamış Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Rusya'nın 11. Kızıl Ordusu tarafından işgal edilmiş⁸² ve Bolşevikler Bakü'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Rusya Sovyet hükümetiyle yakın temas halinde olan S. Şaumyan'ın ve Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi'nin temel görevi Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırıp Rusya'ya ilhak etmektir. Yerel Türk-Müslüman halk arasında hiçbir desteği olmayan bu örgüt, şehirdeki Ermeni milliyetçileriyle yakın

⁷⁸ Nigar Camalova, "Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaicanın Qarabağ bölgəsində soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti (1918-1920)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, (ss. 719-732), s. 723.

⁷⁹ Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, s. 44, 47.

⁸⁰ Ramin Sadıgov, "1918-1920 Yıllarında Karabağ'da Ermeni İsyanları: Azerbaycan Hükümeti'nin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak İçin İsyancılara Karşı Mücadelesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 1-17), s. 10.

⁸¹ Gülşən Paşayeva, *Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi: qısa tarixi şərh və danışıqlar prosesi*, ARPIİ Prezident Kitabxanası, Azərbaycan diplomatiyası, s. 6.

⁸² Reha Yılmaz, s.76.

iş birliği yaparak, başta Taşnaksutyun mensupları olmakla Ermeni örgütlerinin silahlandırılması için gereken olanakları sağlamıştır.⁸³ Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi sonucunda Ermenistan'da iktidarda olan Taşnak yönetimi "Büyük Ermenistan"ı inşa etmenin hayalini kurarak Azerbaycan'a karşı asılsız iddialarda bulunmaya başlamıştır. Ermenistan'la sorunun askeri değil, diplomatik ve siyasi yollarla çözmeyi tercih eden Azerbaycan hükümeti tarafından gönderilen notada şu satırlar yer almaktaydı:

1) Ordularınızı Karabağ ve Zengezur'dan çekin 2) Kendi sınırlarınıza çekilin 3) Etnik gruplar arası katliamı durdurun. Aksi takdirde Azerbaycan SSC Devrimci Komitesi, bu durumu Ermenistan Cumhuriyeti hükümetiyle savaş durum olarak değerlendirecektir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı A. Ohacanyan 3 Mayıs 1920 tarihli cevap notunda şöyle yazıyordu:

Ermeni ordusu Azerbaycan topraklarında değildir...Karabağ köylüleri Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olmak istiyorlar. Zengezur hiçbir zaman Azerbaycan'ın egemenliği altına girmemiş ve Zengezur'un hukuken ve taktik olarak Azerbaycan toprağı kabul edilmesi doğru değildir.

Asılsız toprak iddialarını sürdüren Tiflis'teki Karabağ Ermenilerinin temsilcileri S. Pirimov ve Aramans Yerhinyans, 9 Mayıs 1920'de G.K. Orjonikidze'ye gönderdikleri telgrafta Zengezur ve Karabağ halkının Azerbaycan'a katılmayı reddettiklerini yazsalar da bir süre sonra 9 Haziran'da V.I. Lenin'e gönderdikleri telgrafta şu hususu vurgulamışlardır:

Karabağ Ermenilerinin birçoğu geçimini Bakü'deki madenlerden sağlıyor(...) Dağlık Karabağ köylüleri 22 Ocak 1920'de Azerbaycan'ın yönetimini resmen tanımışlar(...) Dağlık Karabağ köylülerine kendi kaderini tayin etme hakkı vermenizi rica ediyoruz(...).

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Halk Dışişleri Komiser yardımcısı L. Karahan, 15 Mayıs 1920'de Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiseri Mirza Davud Hünseynov'a telgraf göndermiş ve Rusya Sovyet Hükümeti'nin arabuluculuk onayına ilişkin bilgi talebinde bulunmuştur. Ancak cevabın verilmesini beklemeyen Ermenistan kısa sürede askeri operasyonlara başlamıştır. Ermeni araştırmacı A. Lalayan'ın yazdığı gibi Taşnak hükümeti Karabağ ve Nahçıvan, Gürcistan'da Borçalı, Ahıska, Ahalkalek, Türkiye'den Doğu Anadolu'ya, Akdeniz'e kadar bu toprakları işgal etmek, "büyük, bağımsız bir Ermenistan" yaratmak istiyordu.⁸⁴

⁸³ Fahri Valehoğlu Hacılar, "Oktyabr çevirilişi sonrası Bakıda taşnak-bolşevik ittifakının faaliyetleri dövrün Gürcü mətbuatında: 31 mart 1918-ci il soyqırımı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2022, (ss. 436-459), s. 437.

⁸⁴ Musa Qasımlı, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması; tarixi gerçəklik nədir?", *Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Jurnalı*, No: 43, 2016, (ss. 114-144), s. 114-115.

1920-1921 yıllarında 850 Ermeni ailesi Ermenistan'dan Azerbaycan'a göçürülmüş, bunlardan 765 aile Yukarı Karabağ'da yerleştirilmiştir. Bu ailelerin yerleşmeleri ve yaşamaları için her türlü olanak sağlanmıştır. O dönemde Karabağ'da Azerbaycanlıların hakları ihlal edilmiş, herhangi bir anlaşmazlık durumunda sadece Azerbaycanlılar cezalandırılmıştır.⁸⁵ Kızıl Ordu birliklerinin işgal niyeti, kitlesel yağma, halkın milli geleneklerine ve dinine karşı aşağılayıcı tedbirler 15 Temmuz 1920'de Karabağ'da halk ayaklanmasının nedeni olmuştur. Ancak Ermeni-Rus ortak birlikleri 1920'de Karabağ'da çıkan halk ayaklanmasını bastırmıştır. Bu nedenle Haziran 1920'de G.G. Orjonikidze Moskova'ya, V.İ. Lenin'e telgraf çekerek Karabağ'daki ayaklanmanın bastırılması hakkında bilgi vermiştir.⁸⁶ Ermeni Devrim Komitesi'nin Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine ilişkin telgrafı (29 Kasım 1920) Bakü'ye ulaşır ulaşmaz, 30 Kasım 1920'de AK(b)P Merkez Komitesi Siyasi ve Örgütsel Bürolarının ortak toplantısında şu karar verilmiştir:

- a) (...) Sovyet ve Devrim Komitesi adına Ermenistan hükümetine beyanname ile başvurulsun;
- b) Tebrikler gönderilsin. Sovyet Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan arasında hiçbir sınır olmadığını bildirilsin;
- c) Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a geçiyor;
- d) Karabağ'ın dağlık kısmına kendi kaderini belirleme hakkı verilir;
- e) Sovyet Azerbaycan, Sovyet Ermenistanı ile sarsılmaz askeri ve ekonomik ittifak kurmaya hazırdır.

Sonraki paragraflarda N. Nerimanov'a tüm bunlarla ilgili bir bildiri hazırlaması ve Bakü Sovyeti toplantısında duyurması talimatı verilmiştir. Bu karara dayanarak hareket eden Neriman Nerimanov, 1 Aralık 1920'de Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasıyla ilgili düzenlenen coşkulu toplantıda bir açıklama yapmıştır. Tarihe "Nerimanov'un Açıklaması" olarak geçen bu belgede şu ifadeler yer almıştır:

(...) bundan sonra iki komşu halk olan Ermenilerin ve Müslümanların birbirlerinin kanını dökmelerine hiçbir neden olamaz; Zengezur ve Nahçıvan bölgeleri Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez topraklarıdır; Dağlık Karabağ'daki emekçi köylülere kendi kaderlerini belirleme hakkı verilir; Zengezur sınırlarında tüm askeri operasyonlar durdurulur, Sovyet Azerbaycanı'nın birlikleri ise buradan çekilirler.⁸⁷

G. Orconokidze'nin "insanlık tarihinde eşsiz ve büyük öneme sahip tarihi olay" olarak değerlendirdiği bu açıklamayı İ. Stalin şöyle yorumlamıştır: "1 Aralık'ta Sovyet Azerbaycanı tartışmalı bölgelerden gönüllü olarak çekileceğini ve Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verildiğini ilan ediyor." Azerbaycan

⁸⁵ Havva Məmmədova, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2009, s. 49.

⁸⁶ Rəftar Cəlil oğlu İmanov, *Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması tarixindən*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, ARPIİ Prezident Kitabxanası, Bakı, 2006, (ss. 230), s. 47, 49.

⁸⁷ Vasif Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusiya...*, s. 419-420.

hükümetinin bu barışçıl açıklamaları 2 Aralık 1920’de RSFSC ile Sovyet Ermenistanı arasında imzalanan askeri-siyasi antlaşmaların özel maddeleriyle daha da güçlendirilmiştir. Bu antlaşmanın 3. maddesinde Erivan Sovyet Hükümetinin, Zengezur kazasının Ermeni SSC topraklarına dahil edilmesini tartışmasız olarak kabul etmiştir. Rusya ile Ermeniler arasında Azerbaycan topraklarına ilişkin bir sonraki antlaşma bu aşama da böylece tamamlanmıştır. Azerbaycan, kendisine ait olan Nahçıvan’dan ayrılmış ve Türkiye ile bağlantısı kopmuştur. “Nahçıvan meselesi”, Moskova Konferansı’nda Türk diplomasisinin sıkı çalışması ve azmi sayesinde çözülmüştür. Nerimanov’un mezkur Dağlık Karabağ Açıklaması’nın hükümlerini çarpıtan Rus-Ermeni şovenizmi, Ermenistan’a ilhakını başaramamışsa da en azından “Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti”nin oluşumuyla bir nebze de olsun başarılı olmuştur. Sözde “Dağlık Karabağ sorunu”, Rus şovenizminin zaman zaman Azerbaycan’a karşı bir baskı aracı olarak kullanması bakımında önemliydi.⁸⁸

Böylece 27 Nisan 1920’de Sovyet Rusyası tarafından işgal edilen Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının büyük bir kısmı halkın iradesi aleyhine Ermenistan’a hediye edilmiştir. Bu topraklar sayesinde Ermenistan’ın SSCB bünyesindeki yüzölçümü 9.000 km²-den 29.743 km²’ye çıkarılmıştır.⁸⁹

Kısa süre sonra, 4 Temmuz 1921’de, Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi (RK(b)PMK) Merkez Komitesi Kafkasya Bürosunun Plenumunda (akşam toplantısı) Karabağ sorunuyla ilgili görüşmeler devam etmiştir. Toplantıya Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri İ. Stalin, Kafkasya Bürosu üyeleri Orjonikidze, F. Makharadze, N. Nerimanov, A. Myasnikov, S. Kirov, A. Nazaretyan, M. Orakhelashvili ve Y. Figatner katılmıştır. Üyeler müzakerede dört konu hakkında oylama yapmışlardır:

- 1) Karabağ’ı Azerbaycan’ın sınırları içinde kalması
- 2) Karabağ topraklarında Azerbaycan ve Ermeni nüfusunun katılımıyla plebisit (anket) yapılması
- 3) Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması
- 4) Plebisitin yalnızca Dağlık Karabağ’ın Ermeni nüfusu arasında yapılması.

Birinci ve ikinci maddelerin oylanması sırasında sadece Nerimanov, Makharadze lehte, Orjonikidze, Myasnikov, Kirov ve Figatner ise aleyhte oy

⁸⁸ Vasif Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusiya...*, s. 420-421.

⁸⁹ Vasif Qafarov, *Batum konfransında...*, s. 69.

kullanmıştır. Üçüncü ve dördüncü maddelerin oylanması sırasında Orakhelashvili, Myasnikov, Figatner, Kirov, Nazaretyan lehine oy kullanmıştır. Böylece Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSCB'ye devredilmesi ve plebisitin yalnızca Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu arasında yapılması kararlaştırılmıştır. Neriman Nerimanov bu karara katılmayarak itiraz ederek, görüş ayrılığının çözümünü RK(b)PMK-nin tartışmasına sunulmasının önemli olduğunu söylemiştir. Görüldüğü gibi sadece Ermeniler değil, Azerbaycan'da yüksek mevki tutan Kirov da bu konuda Ermenileri desteklemiştir. 5 Temmuz 1921'de konu RK(b)PMK-nin Transkafkasya Bürosu'nun katılımıyla müzakere edilmiş ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın sınırları içinde kalmasıyla bölgeye özerklik verilmesine dair karar alınmıştır. Aynı zamanda Şuşa şehrinin merkez olmakla geniş bölgesel özerklik hakkının tanınmasına karar verilmiş⁹⁰ ve Azerbaycan K(b)P MK'ya özerk vilayetin sınırlarını belirlenmesi ve onaylanması için konunun RK(b)P MK'nin Kafkasya Bürosuna intikal etmesine dair talimat verilmiştir. Kasım 1922'de Dağlık Karabağ'ın özerkliği meselesi AK(b)P Merkez Komitesi'nde ve Bakü Komitesi'nin Genel Toplantısında tartışılmıştır. Genel Toplantı AK(b)P Başkanlığına Dağlık Karabağ sorununun müzakeresine ilişkin konunun gelişimi hakkında komisyonun geçici oluşumunu onaylama talimatı verilmiştir.⁹¹ 23 Nisan 1923'te AK(b)P Merkez Komitesi Başkanlığı komisyonunda Tavekelyan ve Parizyan'ın yerine Karabağ Komitesi'ne Çalyan ve Manutsyan seçilmiştir. 1 Haziran 1923'te AK(b)P MK Başkanlığı Dağlık Karabağ'ın özerklik tasarısını üç gün içerisinde Merkezi Komite'ye sunulmasına dair karar almıştır. 27-28 Haziran'da RK(b)P Transkafkasya Devlet Komitesi'nin iki günlük toplantısında AK(b)P Merkezi Komitesi bir ay içinde Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin kurulması, ayrılmış bölgelerin köylülerine arazi ve su tahsisi sağlamak konusunda görevlendirilmiştir. 1 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ meselesi AK(b)P MK Başkanlığında, 7 Temmuz'da ise Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi (MİK) Meclisinde tartışılmıştır. 4 Temmuz'da gerçekleşen toplantıda "Dağlık Karabağ bölgesindeki Hankendi Merkez ve İcra Komitesi başta olmakla özerk Karabağ vilayetinin oluşturulmasına dair" karar alınmıştır.⁹² Karabağ'ın dağlık kesimine ilişkin tartışmalı durum uzun münakaşalara konu olan, çelişkili kararlarla devam eden ve

⁹⁰ Sevinc Seyidova, "Ermənilərin İşğalçı Faaliyyətlərinin Sonucu Olaraq Dağlık Karabağ Muhtar Vilayətinin Kuruluşu", *Avrasya İncelemələri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2022, (ss. 241-255), s. 247.

⁹¹ Cəmil Quliyev, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi Cildə-VI cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2008, (ss. 568), s. 172.

⁹² Sevinc Seyidova, s. 249.

nihayet 7 Temmuz 1923'te "Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Kurulmasına İlişkin" kararnameyle sona ermiştir. Kararnameye göre Azerbaycan SSC'nin bir parçasını oluşturan Dağlık Karabağ'da merkezi Hankendi olan özerk bir vilayet oluşturulmuştur. 18 Eylül 1923'te yapılan Parti İl Komitesi Meclisinde Hankendi'nin ismi değiştirilerek Stepan Şaumyan'ın onuruna Stepanakert olarak adlandırılmıştır.⁹³ 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın silahlı müdahale yoluyla işgal edildiğini dikkate alındığında Moskova hükümeti ve bu hükümetin Güney Kafkasya'daki temsilcileri tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının Ermenistan'a terkine ilişkin tüm kararların hukuksuz olduğu söylenebilir. Bu toprakların iade ise hakkı 1918-1920 yılları arasındaki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hukuki halefi olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne aittir.⁹⁴

⁹³ Gülşən Paşayeva, s. 6.

⁹⁴ Vasif Qafarov, *Batum konfransında ...*, s. 69.

2. KARABAĞ SAVAŞLARI

2.1. Ermeni Milliyetçiliğinin Yükselişi ve Azerbaycan'a Yönelik Toprak İddiaları

Karabağ bölgesi Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan sınırları içinde Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti adı altında varlığını sürdürmüştür. Sovyetler Birliği'nin var olduğu süre boyunca Ermeniler ülke genelinde yaşanan olayların seyrine uygun olarak fırsat buldukça Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması ve Ermenistan'a birleştirilmesi konusunu Moskova yönetimi nezdinde dile getirmiş, bu konuda gereken siyasi, hukuki ve lobicilik girişimlerinde bulunmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin merkezi bürokrasisinde, medyada, araştırma merkezleri ve eğitim kurumlarında çalışan Ermeniler bu süreçlerde doğrudan ve dolaylı yoldan yer alarak Ermeni taleplerine destek sağlamışlardır. 1923'ten sonraki süreçte Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanma talebi en yoğun şekilde gündeme getirildiği yıl 1945'tir. Bu talebe paralel olarak Moskova yönetimi Ermenistan'ın talepleri doğrultusunda yurt dışında yaşayan Ermenilerin "ana vatana göç ettirilmesi" projesini uygulamaya koymuşlardır.⁹⁵ Bu kapsamda Hınçak ve Armenakan partilerinin Ermenilerin Erivan'a ve şehrin çevre bölgelerine yerleştirilmesi için bilinçli olarak 1 milyon dolar harcadığını da belirtmek gerekiyor. 1946'da Suriye, Yunanistan, Lübnan, İran, Bulgaristan ve Romanya'dan 50,9 bin, 1947'de Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır, İran ve Lübnan'dan 35,4 bin, 1948'de genel olarak Suriye, Lübnan, Fransa, ABD, Mısır, Bulgaristan ve Romanya'dan 10.000'e yakın Ermeni, 1946-1948'de ise çeşitli ülkelerden yaklaşık 100.000 Ermeni, 1962-1965'te Kıbrıs'tan, daha sonra Mısır, Suriye, İran, ABD, Türkiye, Uruguay, Arjantin ve diğer ülkelerden yaklaşık 7.000 Ermeni, 1962-1973'te ise çeşitli ülkelerden 26.100 Ermeni Ermenistana nakledilmiştir.⁹⁶ Ermeni yerleşimcilerin gelmesine paralel olarak Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri de Azerbaycan'a göç ettirilecektir. Sözde gönüllü göç olarak adlandırılan bu politika aslında Azerbaycan Türklerini sürgün edilmesinden başka bir şey değildi. İlginç olan şu ki yurt dışındaki Ermenilerin Ermenistan'a göç ettirilemsine dair proje başarısızlığa uğrarken, Azerbaycan

⁹⁵ Джамил Гасанлы, *СССР - Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953)*, Центр Пропаганды, Москва 2008; Сәміл Hәсәнлі, *SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı*, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2005.

⁹⁶ Ramiyə Dadaşova, *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi, siyasi və hüquqi təhlil*, "Mütərcim" nəşriyyatı, Bakı, 2019, (ss. 216), s. 44.

Türklerinden boşaltılan köylere iskân edilecek birileri yoktu. Bu durumda, söz konusu iskân birimleri metruk hale gelmiştir.⁹⁷ Benzeri talepler N. S. Hurişov'un Genel Sekreter olduğu dönemde de gündeme getirilmiş, fakat Ermeniler bu konuda olumlu karşılık alamamışlardır. Aynı şekilde söz konusu talepler 1970'lerde de ileri sürülmüştür. Örneğin, 1977'de Ermeni yazar Sero Hanzanyan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri (Sov.BKP MK) Leonid Brejnev'e yazdığı mektupta Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini istemiştir.⁹⁸ Görüldüğü üzere, Ermeniler ya iktidar değişikliği ya da Sovyetler Birliği'nde yaşanan değişim ve dönüşüm süreçlerinde Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talebini gündeme getirmişlerdir. Bu anlamda 1985'te M.S. Gorbaçov'un iktidara gelişi Ermeniler açısından iyi elverişli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatmış olduğu "Glasnost" (Şeffaflık) ve "Perestroyka" (Yeniden Yapılanma) politikaları "demokratikleşme" politikaları sonucunda merkezi iktidarın zaafiyete uğradığı bir ortamda Ermeniler yeniden harekete geçmiştir.⁹⁹ Ermenistan'da başlatılan bu girişimde Ermeni lobbisi ve Ermeni Gregoryen Kilisesi aktif rol almışlardır. Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenileri harekete geçiren Ermenistan hükümeti Gorbaçov iktidarı bir fırsat olarak görmüş ve Azerbaycan'a karşı toprak talebinde bulunmuşlardır.¹⁰⁰ Taleplerin hızlı bir şekilde gündeme getirilmesi ve eyleme geçirilmesi bu girişimin çok daha önceden planladığının açık göstergesi idi. Uzun yıllar boyunca insanların bilincinin ilhak fikriyle zehirlenmiş olduğu, Erivan'da düzenlenen mitinglerde ortaya çıkmış oldu.¹⁰¹

Sovyetler Birliği'nin gerileme sürecine girdiği bir ortamda, 10 Ekim 1987'de Erivan'da başlatılan gösterilerde Ermeniler Moskova yönetiminden Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini talep etmişlerdir.¹⁰² Böyle bir ortamda Moskova Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesini görmezden gelerek sorunun temelden çözümüne ilişkin adil ve yapıcı bir tutum sergilemezken, Ermeni taleplerinin gündemde

⁹⁷ Bkz: Nazim Mustafa, "1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları", *Xalq qəzeti*, 7 Ocak.2009.

⁹⁸ Mahir Garibov, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Girişim Matbaacılık, Ankara, 2017, (ss. 374), s. 254, 255.

⁹⁹ Beşir Mustafayev, *Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası*, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 39, Sayı: 39, 2013, (ss. 53-68), s. 61.

¹⁰⁰ Eyruz Məmmədov, Ramazan Məmmədov, *Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza*, "Nurlar" Nəşriyyatı-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2014, (ss. 384), s. 54.

¹⁰¹ Sevinc Muxtarova, "Ermənistan-Azərbaycan Dağlık Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində", *Əlyazmalar Yanmır jurnalı*, Cilt: 6, No: 1, (10), 2020, (ss. 133-139), s. 134.

¹⁰² Mahir Garibov, s. 254, 255.

kalmasına ve daha da şiddetlenmesine ortam hazırlamıştır. 1987'nin sonu ve 1988'in başında Moskova'da DKMV temsilcileri ile üst düzey toplantılar¹⁰³ sorunun uzun zaman dilimine yayılmasından başka bir işe yaramamıştır. Ermenistan'da örgütlenen "Karabağ Komitesi" ve "Krunk" teşkilatı ise Dağlık Karabağ'da yasadışı faaliyetlere başlamış, Azerbaycan'a yönelik işgalci ve ilhakçı taleplerini açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Erivan'dan Dağlık Karabağ'a gelen Ermeni yetkililer, örgüt mensupları ve aydınlar propaganda ve organizasyon çalışmalarını genişletmişlerdir. Ermeniler, Ağustos 1987'de Ermenistan'da ve Dağlık Karabağ'da 75.000 imza toplayarak Kremlin'e göndermişlerdir. Bu durumda Moskova çevrelerinde bulunan yetkili Ermeniler ayrılıkçı güçleri cesaretlendirmekte idiler. Kasım 1987'de M. Gorbaçov'un danışmanı, Albert Aganbekyan, Paris'teki "Intercontinental" otelde gazetecilerle gerçekleştirdiği bir görüşmede şunları söylemiştir:

Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a iade ederlerse mutlu olurum. Bir ekonomist olarak onların Azerbaycan'dan çok Ermenistan'a bağlı olduğuna inanıyorum. Bu konuda zaten bir teklifte bulundum ve bu fikrin hayata geçeceğine inanıyorum.

Bu açıklama dünya kamuoyuna verilen bir mesaj idi. Aganbekyan'ın açıklaması Ermeniler tarafından Moskova hükümetinin resmi tutumu olarak algılanırken onları, faaliyetlerini genişletme konusunda bir hayli cesaretlendirmiştir.¹⁰⁴ Böyle bir ortamda 1 Aralık 1987'de Dağlık Karabağ Ermenilerinin temsilcileri, özerk bölgenin Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a dahil edilmesi konusunda Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesine (Sov.BKP MK) bir talepte bulunmuşlardır. 5-12 Ocak 1988'de Dağlık Karabağ'daki Ermeni topluluğu temsilcileri Moskova'da SSCB Yüksek Sovyeti Birinci Başkan Yardımcısı P. Demiçev ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Milliyetler Arası İlişkiler Şubesi Müdürü V. Mihaylov'la görüşerek Karabağ Ermenileri tarafından imzalanan talepleri Sovyet yetkililerine sunmuşlardır.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi Ermeniler, Sovyetler Birliği'nde uygulamaya konan şeffaflık politikasını ve oluşan görece demokratik ortamı ülke içi ve dışındaki destekçilerinin yardımıyla "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirme fırsatı olarak

¹⁰³ Bilal Dədəyev, Ceyhun Mahmudlu, Şamxal Əbilov, *Qarabağ 99 sualda*, Bakı, 2014, (ss. 365), s. 112.

¹⁰⁴ Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi (qısa tarix)*, M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2014, (s. 120), s. 32.

¹⁰⁵ Nazim Mustafa, "Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan 1988-1989-cu illərdə deportasiyası – hədəfimiz tarixi torpaqlara qayıtmaqdır", *Respublika qəzeti*, 7 dekabr 2022, No. 267, s. 9.

değerlendirmiş, Dağlık Karabağ'la ilgili toprak iddialarını yoğun bir şekilde gündemde tutmuşlardır.¹⁰⁶

Ermeniler, aktif olarak medya ve diplomatik kanallar aracılığıyla Dağlık Karabağ'ın Ermenilere ait olduğunu ve bölgenin Ermenistan'a katılması gerektiğini dünya kamuoyuna aktarmaya çalışmışlardır. Bu taleplerini gündeme getirirken, bu taleplerin gerekçesi olarak Dağlık Karabağ'da yoğun Ermeni nüfusunun varlığı ve ekonomik zorluklar, ayrıca coğrafi, eğitim vd. bahaneleri ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁷ 19 Şubat 1988 tarihinden itibaren Erivan'daki mitinglerde hükümetten Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a ilhak talepleri seslendirilmiştir. Aslında bu tür gösteriler Erivan yönetimi tarafından açık ve dolaylı yollarla organize edilmektedir. Dağlık Karabağ'daki Ermeniler de Erivan'dan gelen talimatlarla hareket etmekte idiler. 20 Şubat'ta DKMV HVS (Halk Vekilleri Sovyeti) olağanüstü toplantısında sadece Ermeni vekiller katılmıştır. Bu toplantıda Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a katılmasına ilişkin kararı alınmıştır. Bu durumda Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti DKMV HVS'nin anayasaya aykırı kararını iptal etmiştir.¹⁰⁸ Giderek büyüyen olaylar ardından Azerbaycanlıların Dağlık Karabağ'ı Ermenilere kolay teslim etmeyeceğini göstermiştir.¹⁰⁹ Bunun ardından Ermenilerin eylemleri daha da şiddetlenmiştir. 18 Şubat'ta Kremlin'deki Ermeni lobisinin en aktivlerinden Georgy Şahnazarov'un M. Gorbaçov'un danışmanı olarak atanmasının Ermeni ayrıkçılara güç kazandır.¹¹⁰ O günlerde Erivan'da giderek büyüyen mitinglere katılanlar "Ermenistan Türklerden temizlenmeli!", "Ermenistan sadece Ermenilerindir!" sloganlarını seslendirmekteydi. Mitinglerin üçüncü gününde Erivan'da ayakta kalan tek cami binası (20. yüzyılın başlarında şehirde sekiz cami bulunmuştur) ve aynı zamanda Azerbaycanlıların eğitim aldığı ortaokulu, Cefer Cabbarlı'nın ismini taşıyan Erivan Dram Tiyatrosu'nun ekipmanları ateşe verilmiştir. Yağmaya itiraz eden Azerbaycan Türklerinin evleri de Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmıştır. Erivan'da tüm bunlar yaşanırken Azerbaycan'a karşı bir Sumgayıt tezgâhı planlanıyordu.¹¹¹

¹⁰⁶ Elçin Əhmədov, "Erməni-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquqi aspektləri", 7 dekabr 2010, No: 268, s. 5, *Xalq qəzeti*, *ARPIİ Prezident Kitabxanası*, s. 177.

¹⁰⁷ Mahir Garibov, s. 254, 255.

¹⁰⁸ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 103.

¹⁰⁹ Meşkure Yılmaz, "Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımını", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2013, (ss. 95-104), s. 97.

¹¹⁰ Eldar İsmayıl, *Ermənistan Türklərinin 1988-ci il soyqırımı (Yenidən işlənmiş ikinci nəşri)*, "Bəxtiyar - 4" İKŞ, Bakı, 2014, (ss. 253), s. 7.

¹¹¹ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 103.

22 Şubat 1988'de Karabağ'ın Askeran bölgesinde iki Azerbaycanlının öldürüldüğü haberi üzerine 28-29 Şubat'ta Sumgayıt ve Bakü'de protestolar düzenlemiş ve burada yaşayan Ermenilerle çatışmalar yaşanmıştır.¹¹² 28 Şubat 1988'de gerçekleştirilen Sumgayıt olaylarını da Dağlık Karabağ ekseninde ele almak gerekir. "Büyük Ermenistan" projesini uygulamaya koyan Ermeniler; milliyetçi güçler, Taşnak Partisi aktivistleri, istihbarat teşkilatları, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini daha fazla gerilmesi amacıyla çatışmayı daha da derinleştirmeye çalışıyorlardı. Bu minvalle önceden hazırlanmış bir Sumgayıt provokasyonunu uygulamaya koyarak Azerbaycan'a karşı bir kamuoyu oluşturmaya muvaffak olmuşlardır. Sumgayıt olaylarını tasarlayan SSCB Devlet Güvenlik Komitesi (KGB), Ermenistan'ın özel servisleri ve yurt dışında yaşayan Ermeni lobbisi idi.¹¹³ Bu olaylar sonucunda 26'sı Ermeni 6'sı Türk olan toplamda 32 kişi hayatını kaybetmiştir.¹¹⁴

Böylelikle Ermenilerin ayrılıkçı taleplerinin gündeme getirilmesinden itibaren her geçen gün daha şiddetlenen çatışmalar, geniş çaplı bir Ermenistan-Azerbaycan savaşının yaşanacağına işaret ediyordu¹¹⁵

2.2. Çatışmaların Birinci Evresi; 1988-1991

Her ne kadar daha önceler şiddet olayları yaşanmışsa da çatışmaların birinci evresi 1988'den başladığını söyleyebiliriz. Aynı yılın kışından itibaren Ermenistan'da Azerbaycanlılara yönelik şiddet olaylarının nihai hedefi etnik temizleme siyasetini gerçekleştirmektir. Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan tam olarak kovulması Ermenistan devletinin doğrudan bir tertibi idi. Moskova'nın sessizliği, hatta himayesi altında gerçekleşen bu eylem sonunda hedefine ulaşmış oldu. Ülkeden kovulan 53 binden fazla ailenin (49 bin Azerbaycanlı aile, 4 bin Müslüman Kürt aile) toplam nüfusu 250 bin (230 bin Azerbaycanlı, 20 bin Müslüman Kürt) idi. Bu insanlar zor ve şiddet altında ata topraklarından sürgüne tabi tutulurken mal-mülklerine el konulmuştur.

¹¹² Aqşin Mehdiyev, "Xocalı hadisələri ilə əlaqədar Ermənistan tərəfindən BMT-nin Baş katibinə ünvanlanmış məktuba Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəliyinin cavabı", (*Azərbaycan qəzeti*, 31 mart, N: 66, s. 5), *ARPII Prezident Kitabxanası*, 2010, s. 148.

¹¹³ Eyrüz Məmmədov, Ramazan Məmmədov, s. 16.

¹¹⁴ Özge Tuncer, "Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları", *Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2019, (ss. 132-144), s. 137.

¹¹⁵ Osman Nuri Aras, "Ekonomik ve Siyasi Sonuçları Bakımından Hocalı Katliamı ve Karabağ Sorunu", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2013, (ss. 113-122), s. 115.

Kitleler halinde gerçekleşen bu sürgün olayında pek çok insan öldürülmüş veya yaralanmıştır. 27-30 Kasım 1988 tarihinde üç gün boyunca devam eden şiddet olaylarında Gugark (Büyük Kara Kılse), Spitak (Hamamlı), Stepanavan (Calaloğlu) bölgelerinde 70 Azerbaycanlı katledilmiştir.¹¹⁶

Azerbaycan Şubat 1988 tarihinde Dağlık Karabağ'da yaşanan olaylara hazırlıksız yakalanmıştır. Dahası, Sovyetler Birliği'nin bir üyesi olarak sınırlı egemenlik hakkına sahip olan Azerbaycan'ın Moskova yönetiminin direktifleri dışına çıkması son derece zordu. Ayrıca, dönemin Azerbaycan yönetimi Moskova'nın adaletli bir tutum sergileyeceğine inanmaktadır. Azerbaycan yönetiminin kararsız tutumu ve Moskova'nın Ermeni saldırganlığına göz yumması Azerbaycan toplumunda infiale sebep olmuştur. Ermeni mitinglerinden yedi gün sonra, 19 Şubat 1988'de Azerbaycan'da ilk siyasi protesto gerçekleşmiştir. Bakü'de bir grup öğrenci, işçi ve aydın, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirten pankartlarla şehrin üst kısmında bulunan Bilimler Akademisi'nden Yüksek Sovyet binasına yürümüşlerdir.¹¹⁷ Kasım 1988 tarihinde Azerbaycan'da sosyo-politik gerilim öyle bir seviyeye ulaştı ki, Ermeni tarafının herhangi bir siyasi provokasyonu korkunç sonuçlara yol açabilirdi. 17 Kasım'da Bakü'de meydana gelen gösteriler hızla tüm ülkeye yayılmıştır. İnsanlar Ermenistan'daki Azerbaycanlı nüfusun güvenliğini kalıcı olarak garanti altına alınmasını talep etmiştir. Bu tarihten itibaren katılımcılar Bakü'nün ana meydanında (bir zamanlar ismini V. Lenin'den alan meydan, daha sonra ise tüm bu olaylardan sonra Azatlık Meydanı olarak adlandırılmıştır) gerçekleştirilmiş mitinglerin süresiz olarak devam edeceğini duyurmuşlardır.¹¹⁸ Kasım ve aralık aylarında her yaşta yüz binlerce Azerbaycanlı şiddetli soğuğa rağmen geceyi meydana geçirmişlerdir.¹¹⁹ Meydan Hareketi'nde, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırıların durdurulması, Karabağ'da Azerbaycan karşıtı politika uygulayan yerel kurumun lağvedilmesi ve Ermenistan'a ekonomik yaptırım uygulanması yönünde talepler öne sürülmüştür.¹²⁰

¹¹⁶ Yusif Qazıyev, s. 136.

¹¹⁷ Tomas De Vaal, *Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaşı yollarında*, çev. Yusif Axundov, "İlay MMC", Bakı, 2008, (ss. 344), s. 41.

¹¹⁸ 1988-1993-cü illərin Daxili Siyasi Böhranı Qarabəgin İşğalının Əsas Səbəbi Kimi, <https://story.karabakh.center/az/1988-1993-cu-illərin-daxili-siyasi-bohrani> [Erişim tarihi: 27.04.2024].

¹¹⁹ Meşkure Yılmaz, "Karabağ Savaşı ve...", s. 97.

¹²⁰ "Meydan hərəkatı" – Milli Dirçəliş Günü, 17.11.2022, <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/4142> [Erişim tarihi: 16.06.2024].

Meydan Hareketi 5 Aralık'a kadar devam etmiş, bu kapsamda Gence, Şeki, Mingeçevir ve Azerbaycan'ın diğer şehir ve bölgelerinde de mitingler düzenlenmiştir. 5 Aralık'ta Azadlık meydanındaki miting Sovyet ordusu tarafından dağıtılmıştı. Ordunun müdahalesi sonucunda 500 kişi yaralandı, 1 kişi de şehit olmuştur. Bu, Azerbaycan halkının özgürlük yolunda verdiği ilk şehidiydi. Meydanda yaşanan olayların ardından hareketin önde gelen liderleri Sovyet askerleri tarafından tutuklanmıştır.¹²¹

Ermenistan tarafından sürekli saldırılara maruz kalan Azerbaycan'ın o dönemdeki yönetimi Moskova'nın adil bir tutum sergileyeceğine dair inancını kaybetmemiştir. Bu saldırılar ve kendi egemenliğine yönelik tehditleri hafife alarak Ermenistan'la önceki ilişkilerin yeniden tesis edileceğine inanmıştır. Ermenistan'ın Spitak (Hamamlı) kentinde 7 Aralık 1988 tarihinde meydana gelen Spitak depremi öncesinde Ermeni silahlı grupları Ermenistan'da Azerbaycanlıların yaşadığı tüm bölgelerde toplu katliamlar, cinayetler ve soygunlar gerçekleştirmişler. Kasım-Aralık 1988'de bir yandan Ermenistan'da Azerbaycanlıların yaşadığı köylerin nüfusu bastırılmış, elektrik hatları kesilmiş, köylere yiyecek gönderilmemiş ve silahlı baskınlar gerçekleştirilmiştir, diğer yandan da bölgeyi terk eden aileler yollarda soyulmuş, malları yağmalanmış ve öldürülmüştür.¹²² 1988'te Aralık ayının sonlarında 130.000 Azerbaycanlı Ermenistan'ı ve 170.000 Ermeni de Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.¹²³ Artık Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulmasının önleminin imkansızlığını gören Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Ermenistan'dan gelen Azerbaycanlılarla ilgilenmek için 1 Mart'ta Merkez Komite Sekreteri Hasan Hasanov başkanlığında bir komisyon kurmuştur.¹²⁴

Azerbaycan Türklerinin sınır dışı edilmesinin yanı sıra Ermeniler, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'ın kontrolünden çıkarmaya çalışmış, kısa sürede hedeflerine ulaşmışlardır. 24 Haziran 1988'de Moskova tarafından Dağlık Karabağ'a Ermeni yanlısı Arkady Volski "Politbüro Temsilcisi" atanmıştır. Mihail Gorbaçov'un kararıyla 12 Ocak 1989'da Dağlık Karabağ bölgesinin doğrudan merkezden yönetmesi için Özel Yönetim

¹²¹ Mais Əmrahov, *XX əsrdə Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı*, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2009, s. 334.

¹²² Araz Qurbanov, Elşad Əlili, Nazim Mustafa, *Erməni saxtakarlığı. Yalanlar üzərində qurulan tarix*, Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, 2018, (ss. 269), s. 182.

¹²³ Hasan Şahin, *Azerbaycan'da Toplumsal/Siyasal Değişim ve Dönüşüm*, İksad Publication, Ankara, 2020, (ss. 1-97), s. 37.

¹²⁴ Nazim Mustafa, 1988-1989-cu illər, Erməni cinayətləri: soyqırım, deportasiya, terror, https://genocide.preslib.az/az_b2.html [Erişim tarihi: 26.04.2024].

Komitesi ismi verilen bir kurum oluşturmuş ve Arkady Volski ise bu kurumun başına atanmıştır. Moskova bu adımı atmakla bir sonraki aşamada Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından ilhakını hızlandırmayı amaçlamıştır. Hankendi'ye geldiği günden itibaren Arkady Volski Ermenileri ve silahlı çetelerini desteklemiş ve Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan kovulması için elinden geleni yapmıştır.¹²⁵

Ermenistan SSC ile Dağlık Karabağ'ın birleşmesine ilişkin resmî belge 1 Aralık 1989'da kabul edilmiştir. 23 Ağustos 1990 tarihli Ermenistan'ın Egemenlik Bildirgesi'nin önsözünde şöyle yazıyordu: "Bildirge, Ermenistan SSC Yüksek Sovyet ve Dağlık Karabağ Sovyeti'nin 1 Aralık 1989 tarihli 'Ermeni SSC ve Dağlık Karabağ'ın Birleşmesi Hakkında' kararına dayanmaktadır." 2 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan'ın müdahalesi sonucunda Ermeni ayrımcılar Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ve 15.000 kişiden oluşan "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti (DKC) Öz Savunma Gücü'nü oluşturmuşlar.¹²⁶ Bilindiği üzere Ermeni parlamentosunun 1988 yılında Karabağ'da bağımsızlığını ilan etmesi ve Ermenistan'a birleşme hareketinin başlamasıyla "Dağlık Karabağ" sorunu son aşamaya girmiştir. 1988 yılında Ermenistan'a katılma yönünde atılan ilk adımın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine bölgedeki Ermeniler, SSCB'nin dağılmasının ardından 28 Aralık 1991'de referanduma giderek tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlığın ilanının ardından bölgede yaşayan Azerbaycanlılarla Ermeniler arasında tansiyon daha da artmış, karşılıklı katliamlar yaşanmıştır. Ayrıca Azerbaycan Ermenilerin bağımsızlık kararını tanımadığını açıklayarak Dağlık Karabağ'ın özerkliğini iptal etmiştir. 1988-1991 yıllarında devam eden toplumlar arası çatışmalar 1992 yılında iki ülke arasındaki savaşa dönüşmüştür.¹²⁷

Ermenilerin 1988-1991 yıllarında Azerbaycanlılara karşı uyguladığı etnik temizleme politikasında 185 Azerbaycan köyünden 250.000'e kadar Azerbaycanlı Ermenistan'dan kovulmuş, onlara mahsus 51.000 ev, 165 devlet ve kolektif çiftlik

¹²⁵ Akif Nağı, s. 38.

¹²⁶ Ramile Dadashova, "Cənub Qafqazda olan münaqişələrin səbəb və nəticələri", *Uluslararası Kriz ve Siyasət Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, (ss. 115-155), s. 124.

¹²⁷ Çağlar Söker, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2017, (ss. 555-574), s. 559.

(sovhoz ve kolhoz mülkiyeti) mülkleri ve aynı zamanda ahalinin geçimini sağlayacak çok sayıda hayvan Ermeniler tarafından yağmalanmıştır.¹²⁸

2.3. Birinci Karabağ Savaşı

Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ çatışması veya bir başka adıyla Birinci Karabağ Savaşı 1988-1989 yıllarında etnik Azerbaycanlıların birkaç ay içinde tarihi ata baba toprakları olan bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nden sürülmesi sonucunda ortaya çıkmış ve bu işgalci politikanın devamı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı silahlı saldırısı baş vermiştir.¹²⁹ 1988 yılında Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan'a karşı düşmanca politika uygulamaya başlamıştır. Karabağ'da iki Azerbaycanlının öldürülmesi ve Tophana ormanının tahrip edilmesiyle yoğunlaşan ve daha sonra askeri operasyonlarla devam eden çatışmanın coğrafyası ise her geçen gün genişlemiştir. Şüphesiz Ermenilerin işgalci politikası dış güçler tarafından da desteklenmiştir. Bu anlamda dönemin Moskova yönetiminin çabaları özellikle dikkat çekiciydi.¹³⁰

Azerbaycan, Ocak 1990 tarihinde çalkantılı günlerini yaşıyordu. Ayrılıkçı ve terörist Ermeni unsurları saldırılarını her geçen gün yoğunlaştırırken, Sovyet yönetimi bunlara göz yummakta, açık ve gizli şekilde Ermenileri himaye etmekteydi. Azerbaycan halkı ise Moskova yönetiminin kendilerine hiçbir yardımda bulunmayacağını anlamış ve bağımsızlığı tek kurtuluş yolu olarak görmüşlerdi. Böyle bir durumda Sovyet yönetimi bağımsızlığa doğru ilerleyen Azerbaycan'ı cezalandırmada kararlı idi. Daha önce de belirtildiği üzere dönemin Azerbaycan yönetimi Moskova'nın talimatıyla hareket ettiği halkın güvenini tamamen kaybetmiştir. Moskova'nın amacı, Azerbaycan'da milli hareketi bastırmak ve Sovyetlerin çöküşünü önlemektir.¹³¹ Ocak ayının 19'dan 20'sine geçen gece Sovyet ordusu ağır silahlar ve zırhlı araçlarla Bakü'ye saldırarak içinde çocuk, yaşlı ve kadınlarında bulunduğu sivil insanları katletmişti. Bu

¹²⁸ Elçin Əhmədov, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terro, işğal*. II kitab, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2015, (ss. 408), s. 63.

¹²⁹ Elxan Süleymanov, Vurğun Süleymanov, *Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri*, Bakı, 2012, s. 5.

¹³⁰ Elşad Abdullayev, *Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində*, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2004, (ss. 216), s. 14.

¹³¹ A. Məmmədova, *20 Yanvar – qan yaddaşımız*, 20 Yanvar faciəsinin otuzuncu ildönümünə həsr olunmuş metodik vəsait, Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2020, s. 8, 9.

olaylar sırasında halk, Azerbaycan yönetiminin duyarsızlığına bir kez daha tanıklık etmiş oldu. Böyle bir durumda Moskova'da bulunan Haydar Aliyev 21 Ocak 1990 tarihinde Azerbaycan'ın Moskova'daki Temsilciliğine giderek bir basın açıklaması yaparak Sovyet yönetimini sert bir dille eleştirmiştir. Bu olaydan sonra Ermeni askeri birliklerin cephedeki etkinliği daha da artmıştır.¹³² Aynı yıl içinde DKMV Ermenilerini temsil ettiğini iddia eden bir grup toplanarak Artsah Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Azerbaycan Parlamentosu, bu karara Azerbaycan Anayasasına (aynı zamanda SSCB Anayasasına) aykırı olması nedeniyle sert tepki göstermiştir.¹³³ Azerbaycan yönetimi sorunun yine Moskova'nın arabuluculuğuyla çözülebileceği umudunu kaybetmeden diplomatik girişimlerini devam ettirmekteydi. 1991 Ağustos darbesinin önlenmesinde mühim rol oynayarak iktidara gelen Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin, Karabağ meselesiyle her zaman yakından ilgilenen Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ile birlikte 20 Eylül 1991 gecesi Bakü'ye gelmiş, ilerleyen günlerde Hankendi ve Erivan'da Karabağ konusunu tartışmışlardır. Son olarak 23 Eylül 1991'de Rusya'nın Jeleznovodsk kentinde dördümlü toplantı yapılmış ve nihayet 24 Eylül 1991 tarihinde taraflar arasında bir antlaşma sağlanmıştır. Antlaşma taraflar arasında ateşkes sağlanması ve DKMV'nin Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesi ve aynı zamanda bölgeye özyönetimle ilgili bazı olanaklar sağlanması öngörülmüştü. Jeleznovodsk Antlaşması Karabağ ihtilafındaki ilk ateşkes antlaşmasıydı.¹³⁴ Fakat Ermenistan bu antlaşmanın şartlarına uymayarak Azerbaycan'la sınır köylere saldırmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin gerçekçi bir evreye girdiği bir dönemde Rusya Federasyonu stratejik öncelikleri doğrultusunda hareket ederek Ermenistan'ı Kafkasya'da kendi çıkarları açısından bir dayanak noktası olarak görmüş, Kafkasya'daki nüfuzunu sürdürmek amacıyla 21 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ı desteklemeye devam etmiştir. Ermenistan yaşam destek kaynakları açısından bağımlı olduğu Rusya'ya yaklaşmayı sürdürmüş ve yine Rusya'nın desteğiyle ordu yapılanmasını hızlandırmıştır. Bu sırada Silahlı Kuvvetlerinin yetersiz olduğunu anlayan Azerbaycan, Sovyet Ordusunda görev yapan askerlerini geri çağırıştır.¹³⁵

¹³² Elşad Abdullayev, s. 14.

¹³³ Araz Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, EkoAvrasya, Ankara, 2013, (ss. 142), s. 56.

¹³⁴ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 53, 2016, (ss. 239-260), s. 244.

¹³⁵ İbrahim Yılmazçelik, Ali Gökçen Özdem, "İşgal Altındaki Türk Yurdu; Karabağ", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2013, (ss. 1-30), s. 18.

20 Kasım 1991’de Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, Karabağ çatışması sırasında Azerbaycan’a karşı en büyük terör eylemini gerçekleştirmiştir. Hocavend ilçesinin Karakent köyü semalarında Azerbaycan’ın devlet ve hükümet yetkililerini taşıyan “Mi-8” helikopteri düşürülmüştür. Aralarında Devlet Sekreteri Bakanı Tofiq İsmayilov, Başsavcı İsmet Gayıbov, Devlet Müşaviri Muhammad Asadov, Başbakan Yardımcısı Zülfü Hacıyev, SSCB Yüksek Sovyeti milletvekilleri Vagif Cafarov, Veli Memmedov, Cumhurbaşkanlığı Ofisi – Basın Servis Başkanı Osman Mirzayev, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Savcısı İgor Plavski, ihtilaf bölgesindeki Rusya ve Kazakistan gözlem grubunun üyeleri, Azerbaycan Televizyonu çekim ekibinin bulunduğu 22 kişinin tamamı hayatını kaybetmiştir. Karakent terörü, iki ay önce Jeleznovodsk’ta varılan anlaşmayı sona erdirmiş ve çatışma tam askeri boyuta girmiştir.¹³⁶ Ayrıca 26 Kasım 1991 tarihinde Meclis kararıyla Dağlık Karabağ’ın özerkliği kaldırılarak doğrudan merkezin kontrolü altına alınmıştır.¹³⁷

Azerbaycan 20. yüzyılın başlarından bu yana defalarca bu tür saldırı ve soykırıma maruz kalmış olsa da bir sonraki dalgaya hazır değildi. 21 Şubat 1988’de Karabağ Ermenilerinin ayrılıkçı eylemlerine karşı sivil yürüyüşe katılan Bahtiyar Guliyev ve Ali Hacıyev adlı iki gencin öldürülmesinden sonraki süreçte sivil kayıplar her geçen gün artarak devam ederken, sorunun çözümüne ilişkin gereken önlemler alınmamış, Azerbaycan’ın pek çok iskân birimi Ermeni çeteleri tarafından “arındırılmıştır.” 30 Ekim 1991’de Tuğ ve Salaket köyleri, 19 Kasım’da ise Hocavend, 10 Ocak 1992’de Ahullu köyü, ardından 11 Şubat’ı 12 Şubat’a bağlayan gece Kuşçular ve Malıbeyli köyleri, birkaç gün sonra da (17 Şubat’ta) Karadağlı köyü Ermeni silahlı güçleri tarafından işgal edilmiştir. Bu olaylar, Hocalı Soykırımı’na götüren zincirin halkalarıydı.¹³⁸

Yirmi dört Şubat 1992’de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti taraflar arasında arabuluculuk yapmak üzere bölgeyi ziyaret etmiştir. Ancak taraflar ateşkes için temel konularda anlaşmaya çalıştığı o günlerde Hocalı soykırımı yaşanmıştır.¹³⁹ Hocalı Soykırımı Karabağ Savaşı’nın en trajik olayı olarak kayıtlara geçmiştir. Hocalı

¹³⁶ Qarakənd səmasındakı terrordan 30 il ötdü, 20.11.2021, <https://medeniyyet.az/page/news/59989/.html> [Erişim tarihi: 29.04.2024].

¹³⁷ İbrahim Yılmazçelik, Ali Gökçen Özdem, s. 18, 19.

¹³⁸ Vefalı Enserov, Anar Qaffarov, *Xocalı soyqırımı xarici ölkələrin mətbuatında*, İksad Publication, Ankara, 2021, (ss. 102), s. 37.

¹³⁹ Araz Arslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, (ss. 303), s. 60.

Soykırımı 1992 yılında şubat ayının 25'nin 26'sına bağlayan gece Ermenistan'ın silahlı güçleri, sözde Arsah Cumhuriyeti Ordusu tarafından, Sovyet Ordusunun 366. Motorize Alayı'nın desteğiyle gerçekleşmiştir.¹⁴⁰ Bu cinayeti işleyen Ermenistan Silahlı Kuvvetleri uluslararası hukukun norm ve ilkelerini ağır şekilde ihlal ederek, kuşatma altında olan Hocalı halkını katletmiştir. Bu olayda 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı olmak üzere 613 masum insan katledilmiştir. Soykırım sonucunda 8 aile tamamen mahvedilmiş, 25 çocuk her iki ebeveynini, 130 çocuk da ebeveynlerinden birini kaybetmiştir. Ayrıca 487 sivil ağır yaralanmış, 1275 kişi rehin alınmıştır. Rehin alınan 68'i kadın, 26'sı çocuk olmakla 150 rehinenin akıbeti belli değildir.¹⁴¹ Tutsaklara ve cesetlere insanlık dışı muamelede bulunulmuş, uluslararası normlara aykırı olarak başları ve vücutlarının diğer kısımları kesilmiş, kafa derileri soyulmuş, çocukların gözleri oyulmuş ve hamile kadınların karınları yırtılmıştır.¹⁴² Soykırımı gerçekleştirenler arasında alayın askerlerinden Sergey Beglaryan, Vachagan Airiyan, Slavik Andrey, Moves Akopyan, Ermeni çetelerinden Valerik Grigoryan, Karo Petrosyan, Seyran Tumasyan ve diğerleri vardı. O dönem Savunma Bakanı olan ve daha sonra Ermenistan Cumhurbaşkanı olan Serj Sarkisyan, bir yabancı gazetecinin Hocalı soykırımı ile ilgili sorusuna şöyle yanıt vermiştir: "Hocalıya kadar Azerbaycanlılar sivillere saldırmayacağımızı sanıyorlardı ama Hocalıda bu stereotipi kırdık."¹⁴³

Hocalı soykırımından sonra o dönemki Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov istifaya zorlanmıştır. Ebulfez Elçibey'in 7 Haziran 1992'de cumhurbaşkanlığına seçilmesine kadar ülkeyi Yakup Memmedov yönetmiştir.¹⁴⁴ Bu katliamların ardından uluslararası kuruluşlar Karabağ sorununa daha çok ilgi göstermeye başlamışlardır. 1992'de 2 Mart tarihinde Birleşik Milletler tarafından Karabağ dahil olmakla Azerbaycan'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve egemenliğini resmen tanınmıştır.¹⁴⁵ 1992 yılında taraflar arasında giderek büyüyen çatışmada iki toplum arasında hayatını kaybedenlerin sayısı binden fazlaydı. Azerbaycan tarafının düzenli bir ordusu olmadığı için Rusya'nın

¹⁴⁰ Yunus Ekici, "Dağlık Karabağ'da Ermeni İşgali (1988-1993)", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29, 2022, (ss. 134-144), s. 141.

¹⁴¹ Xocalı soykırımı, Azərbaycan-qan yaddaşı, https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/memories_b [Erişim tarihi: 01.05.2024].

¹⁴² Elnur Paşa, "Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 192 – 215), s. 201.

¹⁴³ Azer Aghayev, Azerbaycanda "Ermeni Meselesi": (1920-2021), (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında, Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2022, s. 108.

¹⁴⁴ İbrahim Yılmazçelik, Ali Gökçen Özdem, s. 19.

¹⁴⁵ Yunus Ekici, s. 141.

desteklediği Ermenilere karşı sadece milis birlikleri ve gönüllülerle savaşmak zorunda kalmıştır. Zira saldırılar hem Azerbaycan içindeki bir bölgeden (eski DKMV) hem de Ermenistan'dan gerçekleştirilmiştir. 30 Ocak 1992'de Prag'da Ermenistan ve Azerbaycan AGİK üyeliğine kabul edildikten sonra sorunun çözümüyle bu kurum ilgilenmiştir.¹⁴⁶

Birinci Karabağ Savaşı'nın ne zaman başladığına dair kesin bir tarih vermek imkansızdır. Zira önce terör ve bireysel saldırılar şeklinde seyreden çatışmalar ilerleyen dönemlerde işgal ve büyük silahlarla saldırı evresine geçmiştir. Fakat savaşın en yoğun evresi 1993'te yaşanmış olup, Azerbaycan topraklarının beşte birinin işgaliyle sonuçlanmıştır. 1993-1994 yıllarında bölgeye baskılarını artıran Ermeniler, Rusya'nın desteğiyle Karabağ ve çevredeki birçok bölgeyi ele geçirmiş, bu dönemde oluşturdukları Laçın Koridoru üzerinde Ermenistan'la kara bağlantısı kurmuşlardır.¹⁴⁷ Dağlık Karabağ sınırları dışında kalan ve Azerbaycan'ın en büyük yerleşim birimlerinden biri olan¹⁴⁸ Kelbecer (02 Nisan 1993), Ağdam (23 Temmuz 1993), Fuzuli (23 Ağustos 1993), Cebayıl (23 Ağustos 1993), Gubadlı (31 Ağustos 1993) ve Zengilan (29 Ekim 1993) Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.¹⁴⁹ Bu işgallerle ilgili olarak Azerbaycan Cumhuriyeti BM'ye başvuruda bulunarak Ermenistan'ın saldırılarına karşı gereken önlemlerin alınması talebinde bulunmuştur. 11 Nisan 1993 tarihinde Azerbaycan hükümeti BM Genel Sekreteri'ne başvurarak Ermenistan'ın saldırısı sonucunda toprak bütünlüğünün ihlal edilmesini yeni dünya düzenine tehdit olarak değerlendirmiş ve saldırının önlenmesi için tedbirler alınmasını talep etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin BM nezdindeki daimi temsilcisi, 12 Nisan'da Güvenlik Konseyi Başkanına Ermenistan'ın saldırgan hareketleri hakkında somut gerçekler ve belgeler sunmuştur. BM Genel Sekreterinin bu konuyla ilgili müracaatı hazırlanırken ilgili bilgilerin dikkate alınması ve Dağlık Karabağ Öz Savunma Güçlerinin silahlarının kaynağının belirlenmesi için bir komisyonun oluşturulması, Ermenistan'ın saldırısının durdurulması, sorunun siyasi yollarla çözülmesinin önündeki engellerin ortadan kaldırılması, Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarının BM Güvenlik Konseyi'nin

¹⁴⁶ Araz Arslanlı, s. 59.

¹⁴⁷ Osman Ağır, "Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türk Dünyası Jeopolitiği", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023, (ss. 222-239), s. 227.

¹⁴⁸ Cavid Abdullazade, "Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 69, Sayı: 4, 2020, (ss. 1541-1568), s. 1548.

¹⁴⁹ Azerbaycan ərazilərinin işğalı, <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-təcavuzunun-fesadları/azerbaycan-erazilerinin-ışğalı> [Erişim tarihi: 02.05.2024].

talepleri doğrultusunda boşaltılması, bölgedeki tüm devletlerin toprak bütünlüğü ve egemenliği ilkesine saygı gösterilmesi önerilerini ireli sürdü.¹⁵⁰ Güvenlik Konseyi'nin 1993 yılının 29 Ocak ve 6 Nisan tarihli beyanatlarına, Genel Sekreterin 14 Nisan 1993 tarihli müracaatına dayanarak, Güvenlik Konseyi 30 Nisan 1993 tarihinde Dağlık Karabağ ihtilafına ilişkin 822 sayılı (S/RES822 (1993)) ilk kararını kabul etti. Kararda, yerli Ermenilerin Azerbaycan'ın Kelbecer şehrine saldırılarıyla ilgili silahlı çatışmanın tırmanması ve bir çok sivilin zorunlu göçe zorlanması, özellikle Kelbecer ilçesinde olağanüstü bir insani durumun ortaya çıkmasından endişe ifade edilmiş, bölgede tüm devletlerin egemenliği ve toprak bütünlüğüne saygı uluslararası sınırların dokunulmazlığı ve toprak kazanmak için güç kullanımının kabul edilmezliği vurgulanarak, silahlı çatışmanın ciddi sonuçlar doğurabileceği endişesi dile getirilmiş ve barış sürecinin AGİT çerçevesinde desteklendiği vurgulanmıştır.¹⁵¹

Ermenistan silahlı kuvvetleri 23 Temmuz 1993'te Azerbaycan'ın Ağdam şehrini işgal ettikten sonra temmuz ayının sonlarında BM Güvenlik Konseyi toplantısı yapılmış ve burada Dağlık Karabağ çatışmasıyla ilgili 853 sayılı (S/RRES/853 (1993)) kararı kabul edilmiştir. Bu kararda, işgalci güçlerin Azerbaycan'ın Ağdam dahil olmak üzere tüm diğer işgal edilmiş bölgelerden çekilmesi talep edilmiştir. 1993 yılının ağustos ayında Ermenistan, Azerbaycan'ın Fuzuli şehrini işgal etmek amacıyla askeri operasyonları güçlendirdikten sonra BM Güvenlik Konseyi başkanının yeni bir beyanati yayımlandı. Bu beyanatta, Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi gerçeği doğrulandı, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmış ve bölgedeki hakim durumdan endişe duyulduğu ifade edilmiştir. 1993 yılının Ekim ayının 14'ünde BM Güvenlik Konseyi, Dağlık Karabağ sorununu tekrar ele alarak 874 sayılı (S/RES/874 (1993)) kararı kabul etmiştir. Bu kararda, Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinden endişe ifade edilmiş, devletlerin toprak bütünlüğünün dokunulmazlığı bir kez daha doğrulanmıştır.¹⁵² Topraklarının işgalini kabullenmeyen Azerbaycan Cumhuriyeti BM Genel Sekreteri'ne ve Güvenlik Konseyi Başkanı'na başvurarak, uluslararası toplumun dikkatini Ermenistan'ın Azerbaycan'a doğrudan saldırısına çekmiş, saldırganlığa karşı

¹⁵⁰ Musa Qasımlı, *Ermənistanın sovyetləşdirilməsindən Azərbycan ərazilərinin işğalınadək Erməni iddiaları: tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər)*, Azərbycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2016, (ss. 520), s. 480, 481.

¹⁵¹ Ramilə Dadaşova, "BMT Təhlükəsizlik Şurasının...", s. 21.

¹⁵² Əliqismət Bədəlov, "BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri Ermənistan hakimiyyətini ifşa edir. Bu ölkə rəsmilərinin "Qətnamələrdə Ermənistan haqqında heçnə yoxdur" fikri reallıqdan uzaqdır", *Xalq qəzeti*, No: 244, 8 noyabr 2014, s. 1.

gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. BM Güvenlik Konseyi, Azerbaycan'ın talebine dayanarak 12 Kasım 1993 tarihinde 884 sayılı (S/RES/884 (1993)) kararı kabul etmiştir.¹⁵³ Bu kararlar bir kez daha Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü teyit etmiş ve ateşkes rejiminin derhal ilan edilmesini, savaşın durdurulmasını ve işgalci güçlerin Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarından çekilmesini talep etmiştir.¹⁵⁴ Ancak kararlarda saldırgan devletin Güvenlik Konseyi tarafından tanımı yapılmamış ve işgal altındaki topraklardan çekilme tarihi belirlenmemiştir. Aynı zamanda BM 24 Mart 1992'de anlaşmazlığın çözümü için AGİT Minsk Grubu'nu görevlendirmiştir.¹⁵⁵ 1992 yılı mart ayı boyunca iki taraf arasında savaş devam ederken AGİK Dışişleri Bakanlar Konseyi, 24 Mart 1992'de Helsinki'de toplanmıştır. Toplanan meclis üyeleri Karabağ'daki durumu değerlendirmiş ve netice olarak beyannamenin 3-11. maddelerinde sorunun çözümü için Belarus'yanın Minsk kentinde konferans çağrılması kararını almışlardır. Beyannamenin 9. maddesinde meclis üyeleri olarak Azerbaycan, ABD, İsveç, Almanya, Belarus, İtalya, Türkiye, Fransa, Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti'nden oluşan on bir ülkenin ismi belirtilmiştir. Minsk Konferansı için koordinatörlük görevi İtalya'ya verilmiş ve İtalyan temsilci Mario Rafaelli konferansa başkan olarak atanmıştır. Konferans 1992'de temmuz ayında Minsk'te gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.¹⁵⁶ Ebülfez Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Ermenilere karşı saldırılara başlamış Ağdere ve Aşağı Ağcakent'i geri almışlardır. Ermeniler Şubat 1993'te birliklerini yeniden organize etmiş ve haziran 1992'de Azerbaycan ordusunun geri aldığı toprakların büyük kısmını tekrar geri almışlardır.¹⁵⁷ Azerbaycan'ın haziran ayında işgal altındaki toprakların kurtarılması ve yabancı siyasi liderlerin barış görüşmelerine müdahalesi sadece Dağlık Karabağ üzerinde değil, aynı zamanda Ermeni liderleri üzerinde de geçici bir baskı yaratmıştır. Bu zaman Ermeni silahlı kuvvetlerinin saldırıları tam da Minsk Grubu'nun Roma'da gerçekleştirdiği 2 Mart 1993 tarihli toplantısı ardından tekrar yoğunlaşmaya başlamışlardır. Dağlık Karabağ'a yönelik askeri eylemler Ermenistan liderleri arasında görüş ayrılığına neden

¹⁵³ Musa Qasımlı, *Ermənistanın sovyetləşdirilməsindən Azərbycan...*, s. 495.

¹⁵⁴ Emin Şıxəliyev, "Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı ikili standartların qurbanına çevrilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qətnamələri", *AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin xəbərləri*, No: 3, 2017, (ss. 73-78), s. 73.

¹⁵⁵ Ramilə Dadaşova, "BMT Təhlükəsizlik Şurasının...", s. 21.

¹⁵⁶ Araz Aslanlı, "Kafkasya'da Güvenlik ve İstikrara En Büyük Tehdit: Karabağ Sorunu", der. Cavid Veliev ve Araz Aslanlı, *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, (ss. 155-185), s. 164.

¹⁵⁷ İbrahim Yılmazçelik, Ali Gökçen Özdem, s. 20.

olsa da dönemin Savunma Bakanı Manukyan'ın Ermenistan ordularına Azerbaycan topraklarında operasyon düzenleyecek şekilde müdahale emri verdiği bilinmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki SSCB'nin dağılmasıyla devletlerin askeri yapısı Sovyet ordusundan kalan silah ve teçhizatla gerçekleştirilmiştir. Ülkesinde daha fazla askeri birliğin olması nedeniyle bu yapılanmada Azerbaycan karlı çıkmışsa da bu avantaj sonraki yıllarda Rusya'nın silah yardımıyla Ermenistan'ın lehine değişmiştir. Nitekim bu destekten sonra, 8 Mayıs 1992'de tamamı Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Dağlık Karabağ'ın en büyük yerleşim yeri olan Şuşa, 15 Mayıs'ta ise Özerk Bölgenin dışında, Dağlık Karabağ'la Ermenistan arasında koridor oluşturan Laçın şehirleri Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edildi.¹⁵⁸

Azerbaycan topraklarına yönelik saldırı ve işgaller sadece Mayıs 1994'te Bişkek Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla durdurulabilmiştir. Kırgızistan'ın payitahtı Bişkek'te yapılan BDT Parlamenterler Asamblesi toplantısında o dönemin Rusya AGİT Minsk Grubu temsilcisi Vladimir Kazimirov Azerbaycan, Ermenistan ve sözde Dağlık Karabağ Yönetimi "parlamento başkanı" karşısında ateşkes protokolü önerisinde bulunmuştur. Vladimir Kazimirov'un önerisi Ermenistan ve sözde yönetim temsilcisi tarafından imzalanarak kabul edilse de Azerbaycan'ı toplantıda temsil eden Meclis Başkanı yardımcısı Afiyettin Calilov bu önerinin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'le istişare edilmesi gerektiğini gerekçe göstererek antlaşmayı imzalamaktan vazgeçmiştir. O sırada Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Brüksel'de idi. 8 Mayıs'tas Brüksel'den Bakü'ye geri dönen Haydar Aliyev Rusya'nın Minsk Grubu temsilcisi Kazimirov'la Bakü'de görüşerek, devlet yetkilileriyle geniş istişarelerde bulunmuştur.¹⁵⁹ Taraflar arasında Rusya Federasyonu'nun arabuluculuğuyla 12 Mayıs 1994'te ateşkes protokolü imzalanmıştır.¹⁶⁰ Ardından Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan savunma bakanlarının 16 Mayıs 1994'te yaptıkları ortak toplantıda silahlı kuvvetlerin askeri operasyonları durdurması ve Büyük Siyasi Antlaşma imzalamasını kabul gören belge tasarısı müzakere edilmiştir.¹⁶¹ Vladimir Kazimirov, 12 Mayıs 1994'te ateşkesin

¹⁵⁸ Cavid Abdullazade, s. 1548.

¹⁵⁹ Tabriz Jafarov, "Bişkek Protokolü (12 Mayıs 1994) Örneğinde Uluslararası Sözleşmelerin Geçersizliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 4, 2023, (ss. 365-390), s. 382, 383.

¹⁶⁰ Elxan Süleymanov, Vurğun Süleymanov, s. 6.

¹⁶¹ Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2019, (ss. 642), s. 618.

imzalanmasının ardından haziran ve temmuz aylarında Bakü, Erivan ve Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan'ın Hankendi kentini ziyaret ederek temaslarda bulunmuştur.¹⁶²

Birinci Karabağ Savaşı döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti (Şuşa, Ağdere, Hankenti, Hocalı, Hocavent) ve çevresindeki yedi ilçe Ermenistan Ordusu tarafından işgal edilmiştir.¹⁶³ Ateşkes sürecinde diplomatik temaların sürdürülmesine ve zaman zaman sorunun çözümüne ilişkin kararlar alınsa da çatışmanın sona erdirilmesi ve barış antlaşmasının imzalanmasına dair somut bir ilerleme sağlanamamıştır. Yukarıda bahsi geçen kararların yanı sıra BM Güvenlik Kurulu'nun "Azerbaycan'ın işgal edilmiş bölgelerinde durum" başlıklı 14 Mart 2008 tarihli kararname, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 2005 tarihli 1416 sayılı kararname ve 1690 sayılı tavsiyesi, Avrupa Parlamentosu'nun 23 Ekim 2013 tarihli kararı ile bir kez daha kanıtlamıştır.¹⁶⁴ Fakat asıl sorun bu kararların uygulanmaması ve ayrıca herhangi yaptırım mekanizmasının olmamasıydı. Böyle bir durumda Ermenistan tarafı kalıcı bir barışın tesisi edilmesine dair önerileri görmezden gelerek türlü bahanelerle işgal olgusunu kalıcı hale getirmeye çalışmıştır.

2.4. Ateşkes Sürecinde İhlaller

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı 1994 yılından bu yana, Cumhurbaşkanları ve Dışişleri Bakanlarının katılımıyla çok sayıda konferans ve toplantı düzenlenmiştir. Örnek olarak 1993-2003 yılları arasındaki on yılda cumhurbaşkanların katılımıyla 23, Minsk Grubu eşbaşkanlarının katılımıyla 140 zirve toplantısı yapılmıştır. Öte yandan, Minsk Grubu'nun 2007 Madrid ilkeleri sonrasında sorunun çözümüne yönelik herhangi bir önemli öneri, teklif veya girişimde bulunmaması taraflar arasındaki iletişime yansımıştır. Aynı zamanda hem sınırdaki şiddetli çatışmaların artması hem de liderlerin konuşmaları Kafkasya'da yeni bir dönemin başladığına işaret etmiştir.¹⁶⁵ Ermenistan-

¹⁶² Nazim Caferov, Araz Aslanlı, s. 251.

¹⁶³ Elxan Süleymanov, Vurğun Süleymanov, s. 6.

¹⁶⁴ Elmira Süleymanova, Azərbaycan İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) Xocalı soyqırımının 26-cı ildönümü ilə əlaqədar Bəyanatı, 19.02.2018, <https://kuwait.mfa.gov.az/index.php/az/news/3145/azerbaycan-respublikasinin-insan-huquqlari-uzre-muvekkilinin-ombudsmanin-xocali-soyqiriminin-26-ci-ildonumu-ile-elaqedar-beyanati> [Erişim tarihi: 02.07.2024]; Ramin Sadık, "II. Karabağ savaşı'ndan Sonra Güney Kafkasya'da Barış Arayışları", *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 66, 2023, (ss. 11-51), s. 14.

¹⁶⁵ Bahar Özsoy, Betül Aydemir Baş, "Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 33, 2022, (ss. 143-160), s. 151.

Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışması sürecinde bugüne kadar çözüme giden yolda pek çok girişim ve çözüm planı ortaya konulmuştur.¹⁶⁶ Şubat 2001’de AGİT Minsk Grubu, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ anlaşmazlığının barışçıl yollarla çözülmesi amacıyla¹⁶⁷ “aşamalı”, “paket” ve “genel durum” çözüm planlarını ortaya çıkarmıştır. Ermenistan “aşamalı çözüm” planını, Azerbaycan ise “paket” ve “ortak devlet” çözüm planlarını kabul etmemiştir.¹⁶⁸ AGİT Minsk Grubu’nun özellikle eşbaşkanlarının isteksizliği ve saldırganın işgal ettiği toprakların tahliyesi konusunda etkili önemler almaması, BM Güvenlik Konseyi’nin 4 kararı uygulanmadığı için¹⁶⁹ Minsk Grubu tarafları uzlaştırmayı başarmamış ve sorun çözümsüz kalmıştır.¹⁷⁰ Otuz yıldan beri (1994) devam eden bir süreçte barış görüşmelerinde savaşın çözümüne dair herhangi bir çıkış yolu bulunmamıştır. Bu zaman zarfında Ermenistan ordusu pek çok kez ateşkesi ihlal etmiş, yalnız askeri mevzileri değil, aynı zamanda cephe sınırı boyunca yerleşen bölgede yerleşim birimlerini ve sivil ahaliyi doğrudan nişan almıştır.¹⁷¹ Tüm bunları dikkate aldığımızda, bölgedeki statükonun devam ettiği müddette üç önemli kırılma noktasından bahsedebiliriz. Bu kırılma noktalarından birincisi Bişkek’te imzalanan ateşkes antlaşmasından sonraki en önemli gelişmelerden olan ve 2016 yılında 2-5 Nisan tarihleri arasında gerçekleşen “Dört Gün Savaşı”dır.¹⁷² Bu savaşta Ermenistan ordusunun büyük kayıplar vermesiyle toprakların işgalden kurtarılması halkın ve ordunun moralini yükseltmiştir.¹⁷³ Azerbaycan ordusunun zaferiyle sonuçlanan Nisan Savaşları’nda, Terter ilçesine bağlı Madagiz köyü, Talış köyüne bağlı yükseklikler,

¹⁶⁶ Elxan Şahinoğlu, *Dağlıq Qarabağ: statusuz status – dünyanın 10 muxtariyyət təcrübəsi*, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı, 2010, (ss. 80), s. 5 .

¹⁶⁷ Nazim Məmmədov, Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırım, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik), “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2009, (ss. 272), s. 212.

¹⁶⁸ Elxan Şahinoğlu, s. 5.

¹⁶⁹ Tofiq Mustafazadə, “Vətən (II Qarabağ) müharibəsinin informasiya təminatında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rolü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Azərbaycan Kültür Başkenti Şuşa’nın 270. Yılı Armağan Sayısı, 2022, (ss. 16-38), s. 23.

¹⁷⁰ Muhammet Faruk Çakır, Oğuzhan Ataman, “Post-Sovyet Döneminde Güney Kafkasya’da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2020, (ss. 182-200), s. 185.

¹⁷¹ Ali Asker, Azerbaycan’ın Son Hamlesi ve..., s. 117, 118.

¹⁷² Turgut Kerem Tuncel, Karabağ’da yaşanan “4 Gün Savaşı”nın Kısa Bir Değerlendirilmesi, Yorum No: 2016/21, 14.04.2016, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI> [Erişim tarihi: 06.05.2024]; Nazim Caferov, Araz Aslanlı, “Karabağ Sorununda Ateşkes...”, s. 255.

¹⁷³ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2021, (ss. 83-106), s. 88.

Cebrayıl ilçesine bağlı Leletepe tepeleri, Cocug Mercanlı, Goranboy ilçesine bağlı Gülistan köyü ve civardaki yükseklikler düşmenden kurtarılmıştır.¹⁷⁴

Azerbaycan'ı zafere götüren ikinci önemli çatışma 2020'de Ermenistan ve Azerbaycan devlet sınırında yer alan ve büyük stratejik öneme sahip Tovuz bölgesinde yaşanmıştır.¹⁷⁵ Ermenistan defalarca ateşkes rejimini ihlal ederek, Azerbaycan'ın bu bölgedeki sivil ve askeri yerleşim yerlerine ateş açmış, saldırılar gerçekleştirmiştir.¹⁷⁶ Ancak Azerbaycan ordusunun aldığı yeterli önlemler sonucunda düşmana ciddi bir darbe indirilmiş ve kayıplarla geri çekilmiştir. Böylece Ermeni silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan ordusu mevzilerini ele geçirme girişimleri kararlılıkla alınmış ve herhangi toprak kaybına izin verilmemiştir.¹⁷⁷

Tovuz'daki çatışmaların pek çok siyasi nedeni vardır. Bu bölgeye saldırmakla, Ermenistan, başka bölgelerde de çatışmalar çıkararak uluslararası toplumun ve bölgede faaliyet gösteren uluslararası kuruluşların dikkatini Dağlık Karabağ ihtilafından uzaklaştırmaya çalışmış, Karabağ sorununun siyasi çözümüne engel olmayı ve uluslararası hukuka aykırı olarak atılan adımların farklı yönlerine dikkat çekmeyi planlamıştır. Tovuz ve Karabağ çatışmalarını harita üzerinden incelendiğinde bu iki bölgenin mekânsal olarak ortak noktalarının olmaması hem bu kanıtı desteklemekte hem de provokasyon ihtimallerini artırmaktadır.¹⁷⁸ Dağlık Karabağ bölgesi dışında kalan ve Ermenistan-Azerbaycan sınırında yer alan bölgeye yapılan saldırı dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştı. Saldırıda çok sayıda Azerbaycan askeri, çavuş, subay ve General Polad Haşimov şehit oldu. Saldırının ardından sokaklara çıkan Azerbaycan vatandaşları yönetimden operasyon başlatılmasını talep etmişlerdir.¹⁷⁹ Azerbaycan yönetimi ülkede gerginliğe yol açabilecek gerekçesiyle, ayrıca muhtemel kaos ve

¹⁷⁴ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016, (ss.239-260), s. 255 ve Ramil Abbasov, Aprel döyüşləri – böyük zəfərin başlanğıcı, 17.02.2018, <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

¹⁷⁵ Habil Qurbanov, Qarabağın azadlığı və zəfərə gedən yol: hüquqi-sosio-mədəni baxış, "Apostrof" nəşriyyat, Bakı, 2020, (ss. 135), s. 53 .

¹⁷⁶ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, s. 89.

¹⁷⁷ Vətən müharibəsinə gedən yolun əsas mərhələlərindən olan Tovuz döyüşlərindən iki il ötür, 12.07.2022,

https://azertag.az/xeber/veten_muharibesine_geden_yolun_esas_merhelelerinden_olan_tovuz_doyusleri_nden_iki_il_otur-2211404 [Erişim tarihi: 07.05.2024].

¹⁷⁸ Mehmet Çağatay Güler, "Tovuz Sınırında Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Yaşanan Çatışma ve Arka Plan", *Seta/Perspektif*, Sayı: 292, 2020, (ss. 1-6), s. 3.

¹⁷⁹ Murad Asadov, "Şuşa Deklarasyonu: Türkiye'nin Güney Kafkasya Güvenlik Çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan ile İşbirliğinin Önemi: Mevcut Beklentiler ve Zorluklar", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2023, (ss. 346-370), s. 349.

kargaşa nedeniyle bu gösterileri sonlandırarak, Azerbaycan Ordusu'nun ülke topraklarını düşman işgalinden kurtarması için gereken adımların atılacağını beyan etmiştir.

2.5. İkinci Karabağ Savaşı

Azerbaycan'ı zafere götüren üçüncü büyük kırılma noktasını 27 Eylül 2020'de Ermenistan ordusunun saldırısı ve Azerbaycan ordusunun karşı taarruzu teşkil etmektedir. Tovuz saldırısından kısa süre sonra Azerbaycan istihbaratına Ermenistan ordusunun Karabağ'a bir saldırı düzenlediğine dair malumat dahil olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan yönetimi bu durumdaki bilgileri kamuoyuyla paylaşırken Ermenistan'ın düzenlediği bu saldırıyı defedecek her türlü hazırlığa sahip olduğunu duyurmuştur.¹⁸⁰ Bu noktada, İkinci Karabağ Savaşı öncesinde Ermenistan yönetiminin sıkça dile getirdiği savaş söylemlerinden bahsetmekte yarar vardır. 2019'dan bu yana Ermeni askeri-siyasi yönetimi art arda verdiği provokatif açıklamalar ve attığı adımlar, müzakere sürecini sekteye uğratmış, Ermenistan'ın asıl niyetinin mevcut statükoyu güçlendirmek ve Azerbaycan topraklarını kalıcı bir şekilde ilhak etmek olduğu bir kez daha doğrulanmıştır.¹⁸¹ Hankendi'de 5 Ağustos 2019'da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan "Karabağ Ermenistan'dır ve nokta" sloganının yer aldığı bir konuşma yapmıştır. Bu zamana kadar, askeri işgal ve ilhak politikasının uluslararası siyasi-hukuki ve ahlaki sorumluluğun farkına varan Ermenistan, işgal politikasını örtbas etmeye ve bunu Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusunun kendi kaderini tayin hakkı olarak göstermeye çalışmıştır. Paşinyan bu açıklamasıyla Ermenistan'ın asıl amacının saldırganlık olduğunu açıkça ortaya koymuştur.¹⁸² Ermenistan, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarının ilhaki çağrısında bulunarak uluslararası hukukun norm ve ilkelerini, Birleşmiş Milletler Şartını, Helsinki Nihai Senedi'ni ihlal etmiş, anlaşmazlığın müzakereler yoluyla çözümünden sorumlu olan AGİT Minsk Grubu eşbaşkanları başta olmakla uluslararası topluma saygısızlık etmiştir. 3 Ekim 2019'da

¹⁸⁰ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, s. 87, 91.

¹⁸¹ 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi), <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

¹⁸² Hikmet Abdullayev, "Azərbaycanın Qarabağ zəfərinə gedən yol", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 2024, (ss. 859-872), s. 861.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Valday Kulübü toplantısında Paşinyan'ın yaptığı "Karabağ Ermenistan'dır ve nokta" söylemine şöyle bir yanıt vermiştir:

Öncelikle en hafif tabirle söylesek bu bir yalandır. Hem ova hem de dağlık Karabağ, dünya tarafından Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ermenistan kendisi de bu yasa dışı kurumu tanımıyor. Karabağ, Azerbaycan'ın tarihi, kadim toprağıdır. Böylece Karabağ Azerbaycan'dır ve ünlem!¹⁸³

Azerbaycan yıllardır bu soruna kan dökmeden çözüm bulmaya çalışmıştır. Ancak Ermenistan'ın provokatif eylemleri nedeniyle Azerbaycan'ın kırmızı çizgilerinin ihlal edilmesi, Bakü'nün nispeten sessiz kaldığı sürecin sonunu getirmiştir.¹⁸⁴ Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin 27 Eylül 2020'de sabah saatlerinde cephe hattında Azerbaycan mevzilerine geniş çaplı bir saldırı başlatmıştır. Buna karşılık Azerbaycan Ordusu tüm cephelerden karşı saldırılar gerçekleştirmiş, otuz yıl sonra ilk kez Ermenistan'a karşı topyekûn savaş ilan etmiştir.¹⁸⁵ Savaşın başlamasından kısa süre sonra cephede yenildiğini hisseden Ermenistan Ordusu savaş bölgesinden çok uzakta bulunan sivil ahaliye, dükkân ve konutlara, aynı zamanda kamu binalarına büyük kalibreli silahlar, toplar ve füzelerle saldırmıştır.¹⁸⁶

Aslında BM Güvenlik Konseyi'nin Dağlık Karabağ ihtilafına ilişkin aldığı kararların uygulanmadığı bir ortamda Azerbaycan Cumhuriyeti meşru müdafaa hakkını kullanmak zorunda kalmıştır. Nitekim BM Antlaşması'nın 51. maddesinde BM üyesi bir devletin, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alana kadar meşru müdafaa hakkını kullanabileceğini belirtmektedir.¹⁸⁷ Savaşın başlamasından önce Azerbaycan'ın diplomatik düzeydeki faaliyetleri, kararların alınması ve savaş sırasında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in yabancı haber ajanslarının sorularını yanıtlayarak gerçekleri anlatması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve manevi desteği zaferinin temelini atmıştır.¹⁸⁸

¹⁸³ Ermenistan-Azerbaycan münaqişəsi, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

¹⁸⁴ Nazrin Alızada, Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi, 30.12.2020, <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

¹⁸⁵ Caner Karakuş, "İkinci Karabağ Savaşında Ermenistan'ın İşlediği Savaş Suçları "Balistik Füzeler Örneği", İçinde: *Karabakh is Azerbaijan: Uluslararası Diplomasi Araştırmaları Kitabı*, ed. Yunus Emre Tansü, Semra Çerkezoğlu, İksad Publicatio, Ankara, 2021, (ss. 219-242), s. 222.

¹⁸⁶ Arzu Sadıgzade, "Karabağ Sorunu Çerçevesinde Azerbaycan'ın Savaş Tazminatı Talep Etme Hakkı", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2024, (ss. 305-325), s. 315.

¹⁸⁷ Ramilə Dadaşova, *Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Monoqrafiya*. ADMİU-nun mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 344), s. 282.

¹⁸⁸ Ramilə Dadaşova, "BMT Təhlükəsizlik Şurasının...", s. 35.

Azerbaycan ordusu savaşın ilk günlerinden temas hattına doğru ilerleyerek art arda stratejik yerleri ele geçirmiş, bu anlamda Murov Dağı (327 metre rakıma sahip olan) düşmandan geri alınan ilk nokta olmuştur. Azerbaycan Ordusu bir yıldırım harekâtı operasyonu (Blitzkrieg) için fazla dağlık olan, otuz yıldır mayınlı ve Rus tarzı tahkim edilmiş bölgeyi SİHA ve uzun menzilli silahlarla temizleyerek ilerlemeyi başarmışlar.¹⁸⁹ Bu savaşta Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri nispeten az kayıpla byk ilerleme kaydetmiş, ilk etapta çok sayıda köyü ve stratejik köprüyü işgalden kurtardıktan sonra, 22 Ekim’de Karabağ’ın İnan ile olan güney sınırını tamamen kurtarmış ve 23 Ekim’de Laçın Koridoruna doğru ilerlemeye başlamıştı. Laçın Koridoru, Karabağ’daki sözde oluşumla bölgeyi Ermenistan’a bağlayan (diğerlerine kıyasla) tek büyük otoyoldu. Azerbaycan tarafının otoyolu kontrol altına alması, Ermenistan’dan yakıt, mühimmat ve askeri takviye gönderilmesini engelleyecektir. Azerbaycan, gün boyu içinde askeri konvoyların yolunu kesmek için geleneksel olarak Ermeni ordusunu topçu, havan ve hatta doğrudan ateşle veya güdümlü füzelerle bombalamıştı. Savaş sürecinde 4 Ekim’de Cebrayl, 17 Ekim’de Fuzuli, 20 Ekim’de Zengilan, 25 Ekim’de Gubadlı ve 8 Kasım’da şuşa şehri işgalden kurtarılmıştı.¹⁹⁰

Ermenistan’ın yenilgisinin ardından 10 Aralık 2020’de Bak’nn Azatlık Meydanı’nda Vatan Savaşı’ndaki zafer münasebetiyle, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın katıldıkları Zafer Geçit Töreni düzenlenmiştir. Törene Azerbaycan Ordusu mensuplarının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerini temsil eden askeri personel de katılmıştı. Bunun yanı sıra Azerbaycan Ordusu’nun Vatan Savaşı sırasında mağlup edilen düşmandan ele geçirdiği ganimetlerin bir kısmı sergilenmiştir.¹⁹¹

Kırk dört gün süren İkinci Karabağ Savaşı (veya Vatan Savaşı) sürecinde Ermenistan ordusu pek çok kez insanlığa karşı suç ve savaş suçu fiili işlemiştir. Savaşın başladığı 27 Eylül tarihinden beri Azerbaycan topraklarına giriştiği saldırıda dört yüzden fazla sivil yaralanmış, yüze kadar sivil katletmiş, 120 apartman ile 3410 evi tahrip etmiş,

¹⁸⁹ Hüsamettin İnaç, “Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan atışmasının Sosyo-Politik Analizi”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2020, (ss. 509-521), s. 515.

¹⁹⁰ Vtn mharibsi v ya “Dmir Yumur” mliyyatı, <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

¹⁹¹ Bakının Azadlıq meydanında Vtn mharibsində qlby hrs olunmuş Zfr paradı keçirilib, 10.12.2020, <https://mod.gov.az/az/news/bakinin-azadliq-meydaninda-veten-muharibesinde-qelebeye-hesr-olunmus-zefer-paradi-kecirilib-video-34043.html> [Erişim tarihi: 09.06.2024].

512 sivil yerleşim birimi zarar görmüştür. Halbuki hem 1949 Cenevre Sözleşmesi'nin 8. maddesinde hem de 1977 tarihli I. Protokolün 11/4 ve 85. maddeleri sivil hedeflere yönelik saldırıları yasaklamış ve eylemleri savaş suçu olarak tanımlamıştır. Zarar gören sivil yerleşim birimleri arasında hastane, çocuk evleri, camilerin bulunması, bu önlemler yerlerin halkta panik yaratmak amacıyla seçildiğini gösteriyor.¹⁹² Nikol Paşinyan'ın Başdanışmanı Vagarşak Harutyunyan'ın "Rusya-1" kanalında yayımlanan "Vesti" programında "Panik yaratmak için gelecekte sivil yerleşim yerlerine (füze) ateş edebiliriz..." şeklinde açıklamalarının planlı taktik olduğu ve Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşı döneminde tüm uluslararası normları büyük ölçüde ihlal ederek Azerbaycan şehirlerine atılan mayın, top mermisi ve uzun menzilli roketlerden zarar gören şehirleri buna örnektir.¹⁹³ Ermenistan, Cenevre Sözleşmeleri (1949), Lahey Sözleşmeleri, Roma Statüsü ve ilgili protokolleri ihlal etmiştir.¹⁹⁴

Cephe hattında yenilgiye uğrayan Ermeni ordusu Azerbaycan'ın şehirlerine ve önemli altyapı tesislerine roketle darbeler indirmiştir. Ermenistan Ordusu Mingeçevir Elektrik istasyonu ve barajını hedef almış, 4 Ekim'de Mingeçevir şehri Ermenistan'ın roket saldırısına maruz kalmıştır. Azerbaycan'ın hava savunma sistemi saldırıyı etkisiz hale getirerek büyük bir çevre felaketini önlemiştir. Ermeni güçleri, Tochka-U ve BM-30 Smerch füzelerini kullanarak Gence ve Berde şehirlerini bombalamış ve bu saldırılarda çok sayıda sivil hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır. Gence şehrinin eski cephe hattından yüz kilometre uzakta bulunduğu da belirtmek gerekir. Kırk dört gün süren savaşta Ermenistan Ordusu'nun "İskender" füzelerini kullandığına dair haberler de vardır. Azerbaycan Cumhuriyeti Mayın Temizleme Ajansı (ANAMA) tarafından Ermenilerin Şuşa şehrine fırlattığı İskender füzesinin kalıntılarını ortaya çıkarmıştır; 9M723 indeks kodlu füzenin kalıntılarının İskender-M tipine aittir.¹⁹⁵

¹⁹² Ömer Lütfi Taşcıoğlu, "İkinci Karabağ Savaşları ve Sonuçları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 2, 2023, (ss. 543-566), s. 557.

¹⁹³ Yalçın Sarıkaya, *44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi*, TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi, 1. Baskı, Ankara, 2020, (ss. 39), s. 13.

¹⁹⁴ Esmira Özdaşlı, "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Giresun Üniversitesi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 51-58), s. 65.

¹⁹⁵ Esmira Cəfərova, Vasif Hüseynov, Orxan Bağırov, Şahmar Hacıyev, Roza Əsgərova, *44 Günlük Qarabağ müharibəsi: mülahizə və nəticələr*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2021, (ss. 4-28), s. 8, 9.

Kırk dört gün süren savaşta Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin başarılı operasyonları, Rusya'nın siyasi sebeplerle kısmen de olsa tarafsız kalması¹⁹⁶ ve Türkiye'nin koşulsuz desteğiyle¹⁹⁷ Azerbaycan ordusu mutlak başarı elde etmiş ve otuz yıldan beri düşman işgalinde olan toprakların çoğunluğunu kurtara bilmiştir. İkinci Karabağ Savaşı, küresel ve bölgesel güçlerin rekabeti sonucu uzun yıllar diplomasi yoluyla çözülmeyen sorunu büyük ölçüde çözüme kavuşturdu.¹⁹⁸ Aynı zamanda Türkiye'nin hem Tovuz provokasyonu sırasında hem de sonrasında Azerbaycan'a verdiği destek ve ardından kapsamlı, çok yönlü tatbikatların (o zamana kadar yapılan tatbikatların en büyüğü dahil) güçlendirmesi son derece önemli gelişmelerdi. Türkiye, Rusya dahil tüm ülkelere, bu iki ülke arasındaki ilişkilerin açıklığa kavuşturulmasına müdahale etmeleri halinde buna seyirci kalmayacaklarını, aynı zamanda bunun imzalanan karşılıklı anlaşmalardan kaynaklanan bir yükümlülük olduğunu hatırlatmıştır.¹⁹⁹

Azerbaycan tarafı sahada kazandığı galibiyetlere güvenerek geri adım atmadı ve başlattığı hücumu sona kadar sürdüreceğini açıklamıştır. Bu belirleyici konumun ardındaki en güçlü etken Azerbaycan'ın yeterli askeri güce sahip olmasıdır. Bu güç sayesinde Azerbaycan; 1) Dış baskılara karşı kararlı duruş sergilemiş, 2) Toprakları işgalden kurtarmış, 3) Halkın ve Ordunun moralini ve zafere olan inancını diri tutmuş, 4) Ermenistan'a mağlubiyet gerçeğini kabul ettirmiştir.²⁰⁰

Kırk dört gün süren savaşın sonunda otuz yıldan beri sık sık kullanılan ve istismar edilen “temas hattı”, “statüko” ve “çözüm süreci” gibi anlamlar düşüncelerden kalkmış ve Ermenistan Azerbaycan'ın zaferini kabul etmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan için tarih, kültür, maneviyat ve stratejik açıdan büyük önem taşıyan Şuşa şehrinin işgalden kurtarılması, ardından helikopter olayından hemen sonra muhtemelen akla gelen ilk şey Rusya'nın duruma askeri müdahale edip etmeyeceği meselesi

¹⁹⁶ Rusya'nın İkinci Karabağ Savaşındaki politikası konusunda detaylı bir değerlendirme için bakınız: Nazım Jafarov, Araz Aslanlı, “Russia's Policy During the 44-Day Karabakh War”, *Insight Turkey*, Cilt: 23, Sayı: 4, 2021, (ss.213-230).

¹⁹⁷ Bağımsızlık sonrası Azerbaycan-Türkiye askeri ilişkilerinin gelişimi konusunda detaylı bir değerlendirme için bakınız: Nazım Cafersoy, Araz Aslanlı, “Azerbaycan-Türkiye Askeri İlişkileri”, der. Cavid Veliyev, Reşat Resullu, Kenan Aslanlı, *Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Strateji Ortaklık*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, (ss.149-172).

¹⁹⁸ Osman Ağır, s. 228.

¹⁹⁹ Yalçın Sarıkaya, “İkinci Qarabağ müharibəsinin Türkiyə xarici siyasəti baxımından təhlili”, *İçinde: Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru (27 sentyabr – 10 noyabr 2020)*, ed. Kerim Şükürov, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2021, (ss. 369-392), s. 383.

²⁰⁰ Ali Asker, s. 126.

olmuştur. 9 Kasım 2020 günü Moskova saati ile 17.30 civarında, Rusya'nın 102. askeri üssüne ait bir konvoyla eşlik eden Rus Mi-24 askeri helikopteri, Nahçıvan sınırına yakın Ermenistan'ın Yeraskh yerleşim birimi yakınında roketatarla vurularak Ermenistan sınırları dahilinde dağlık alanda yere düşürülmüştür. Olay sonucu iki mürettebat hayatını kaybetmiştir. Hadiseden hemen sonra Azerbaycan tarafı olayla ilgili yaptığı açıklamada "Azerbaycan, yanlışlıkla yapılmış ve Rusya'ya yönelik olmayan bu trajik olaydan dolayı Rusya'dan özür diliyor. Azerbaycan tarafı, olay sonucunda hayatını kaybeden mürettebatın ailelerine en derin taziye dileklerini iletiyor, yaralılara acil şifalar diliyor" şeklinde ifadeler yer almıştır.²⁰¹

Ermenistan'ın yenilgiyi kabul etmesiyle 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile saat 00.00'da Karabağ Savaşı'nı bitiren Üçlü Bildiri imzalanmıştır.²⁰² Bildirinin metni şöyledir:

- 1) 10 Kasım 2020 Moskova saatiyle 00.00'dan itibaren Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki ateşkesin sağlanması ve tüm askeri operasyonların tamamen durdurulacağı duyuruldu. Bundan sonra "Taraflar: olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti mevcut konumlarında kalacaktır.
- 2) 20 Kasım 2020 tarihine kadar Ağdam bölgesi Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilecektir.
- 3) Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca, hafif silahlı 1.960 asker, 90 askeri zırhlı araç, 380 araç ve özel teçhizattan oluşan Rusya Fedrasyonu barış koruma birliği konuşlandırılacaktır.
- 4) Rusya Federasyonu'nun Barış Koruma Birliği, Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin geri çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır. Rusya Fedrasyonu barış koruma birliğinin görev süresi 5 yıl olup Taraflardan herhangi biri sürenin bitiminden 6 ay önce bu hükmün uygulanmasına son verme niyetini beyan etmezse, bu süre otomatik olarak sonraki 5 yıl için uzatılacaktır.
- 5) Taraflar ateşkes şartlarını yerine getirip getirmediğinin daha etkin bir şekilde izlenebilmesi için barış koruma merkezi kurulacaktır.
- 6) Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer bölgesini 15 Kasım 2020'ye kadar, Laçın bölgesini ise 1 Aralık 2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrini etkilemeyecek olan Laçın koridoru (5 kilometre genişliğinde) Rusya Fedrasyonu barış gücünün koruma birliğinin kontrolünde olacaktır. Tarafların antlaşmaları üzerine önümüzdeki üç yıl içerisinde Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantıyı sağlayan Laçın koridoru boyunca yeni güzergahın inşası ve daha sonra bu güzergahın korunması için Rus barış gücü bölgeye konuşlandırılacaktır. Azerbaycan Cumhuriyeti, Laçın Koridoru boyunca vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde seyahat güvenliğini garanti edecektir.

²⁰¹ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, s. 101.

²⁰² Emine Çeliksoy, "İkinci Karabağ Savaşında Şuşa'nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İş birlikleri", *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4, 2021, (ss. 126-133), s. 128; Ferhat Aznevi, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu" Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Baskı: Şen Matbaa, Ankara, 2021, (ss. 188), s. 106.

7) Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve sığınmacılar, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği Ofisi'nin denetimi altında Dağlık Karabağ topraklarına ve çevre bölgelere geri dönecektir.

8) Taraflar savaş esirleri, rehinelere ve diğer tutukluların yanı sıra cenazelerin değişimini gerçekleştirecektir.

9) Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantıları üzerindeki engeller kaldırılacaktır. Ermenistan cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve yüklerin her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti etmektedir. Ulaşım kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Birimi unsurları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların antlaşmasına dayalı olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayacak yeni bir ulaşım bağlantısı inşa edilecektir.²⁰³

Aynı zamanda üç devlet arasında imzalanan bildirinin 9. maddesinde Zengezur koridorunun ismi geçmese de bu konuya değinilmiştir.²⁰⁴

Dünyanın en güçlü elli ordusu arasında yer alan Azerbaycan Ordusu'nun başarılı harekâtı sayesinde kırk dört günde beş şehir, dört kasaba, üç yüz kadar yerleşim yeri ve çok sayıda stratejik yükseklik işgalden kurtarılmıştır.²⁰⁵ Karabağ Zaferi sonrasında yaşanan uluslararası gelişmeler, tarihi İpek Yolu ve enerji geçiş yolları üzerinde yer alan Güney Kafkasya'nın yeni bir stratejik değişim süreci içerisine girmekte olduğunun işaretlerini vermiştir. Güney Kafkasya'daki bu stratejik değişimin işaretlerini bölge içi, bölgesel ve küresel dengeler bağlamında değerlendirmek mümkündür.²⁰⁶

2.6. Anti-Terör Operasyonu

İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra bölgede ortaya çıkan yeni durum karşısında, Ermeni tarafının 10 Kasım 2020 tarihli Üçlü Bildiri'nin taleplerini ihmal etmesiyle uzun vadeli ve sürdürülebilir barış anlaşmasının sağlanması yönünde yapılan tüm çabalar boşa çıkmıştır. Özellikle Bildiri'nin 4. maddesinde belirtilen "Rusya Federasyonu Barış Gücü, Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin geri çekilmesine paralel olarak konumlandırılmaktadır..." yükümlülüğü yerine getirilmemiştir. Savaşın sona ermesinden geçen son üç yıl boyunca, Erivan yönetimi, kısasçı (rövanşist) iddialarının

²⁰³ İlham Əliyevin xalqa müraciəti, 10.11.2020, <https://president.az/az/articles/view/45924> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

²⁰⁴ Hülya Kınık, *44 Günde Zaferin Birinci Yıl Dönümünde Masada Güçlü Azerbaycan: 2021*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, ed. Özgür Tüfekçi, Fevzi Kırbasoğlu, KTÜ Matbaası, Trabzon, 2022, (ss. 53-74), s. 59.

²⁰⁵ Nazim Mustafa, "2020-nin zəfərini 220 il gözlədik", 17 yanvar 2021, No: 11. s. 3, *Xalq qəzeti, ARPIİ Prezident Kitabxanası*, (Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi: tarixə baxış) s. 408.

²⁰⁶ Nazim Caferov, "III. Karabağ Savaşının Sonuçları ve Gelecek Senaryoları", içinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, (ss. 335-346), s. 340.

gerçekleştirme umuduyla statükoyu korumak için kabul ettiği taahhütlerin uygulanmasını geciktirmeye çalışmış ve Azerbaycan'ın çağrularına cevap vermeyerek iki ülke arasında barış anlaşmasının imzalanmasını engellemiştir.²⁰⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi kırk dört günlük savaşın ardından imzalanan Üçlü Bildiri sonrası bölgeye yerleşmiş Rus Barış Gücü kontrolündeki Ermeni silahlı unsurları bölgedeki varlıklarını sürdürmüş ve türlü provokasyonlarda bulunmuşlardır.²⁰⁸ Moskova'da Üçlü Bildiri'nin imzalanmasından üç yıl geçmesine rağmen henüz barış anlaşmasının imzalanmaması, Azerbaycan-Ermenistan ikili münasebetlerin yanı sıra bölgesel ilişkileri de etkileyen ve sınırlayan bir engel olmaya devam etmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsünün bir zamanlar “güvenilir olmayan ortaklar” olarak tanımladığı bölge ülkeleri Rusya ve İran'ın, çözümsüzlüğünün sürmesinden şikayetçi olmaması ve dış ülkeleri bölgeden uzak tutma çabaları da sürecin uzamasına neden olmuştur.²⁰⁹ Üçlü Bildiri'de her ne kadar Karabağ işgalden kurtarılmışsa da mühim öneme sahip Hocalı, Hocavend, Hankendi, Ağdere gibi bazı önemli yerleşim birimleri Ermenistan'ın ve ayrımcı sözde Ermeni yönetiminin işgali altında kalmıştır. Antlaşma doğrultusunda Ermenistan'ın bu şehirleri Azerbaycan'a vermesi gerekirken, Erivan yönetimi diğer yükümlülükler gibi bu hükümleri de yerine getirmemiş, tam tersine bölgeyi istikrarsızlaştıracak, dış müdahaleye açık hale getirecek birtakım eylemlerde bulunmuştur.²¹⁰ Bu süre zarfında Ermenistan ve sözde rejimin kalıntıları provokasyonlarından geri kalmamışlardır. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, 2 Eylül 2023'te sözde Dağlık Karabağ'ın Bağımsızlık Beyannamesi'nin yıldönümünde bir kutlama mesajı yayınlamıştır. 9 Eylül'de sözde Dağlık Karabağ yetkilileri “seçimler” düzenleyerek kendilerine yeni lider seçmişlerdir. Tüm bu gelişmeler Azerbaycan'a terörle mücadele önlemleri alma ve egemenliğini tam olarak yeniden kurma dışında bir seçenek bırakmamıştır. Karabağ Ermenileri bağımsızlık iddialarından vazgeçmeyerek kendi “cumhurbaşkanlarını” seçmiş ve sözde parlamentoları adına Azerbaycan devleti aleyhine açıklamalarda bulunmuşlardır. Diğer yandan Ermenilerin, yanlış bir “insani kriz” yaratarak,

²⁰⁷ Coşqun Məmmədov, Atniterror tədbirləri tam və qəti qələbəni təmin etdi, 17.10.2023, <https://science.gov.az/az/news/open/26636> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

²⁰⁸ Elnur Paşa, *Son Hamle: Azerbaycan Ordusunun Anti-terör Operasyonu*, International Scientific Symposium “Heydar Aliyev and Türkiye” held within the framework of the 100th anniversary of the establishment of the Republic of Türkiye and 2023, the year of Heydar Aliyev, ed. Ellada Gerayzade, Kafkas Üniversitesi Basım Evi, Kars, 2023, (ss 441-450), s. 445.

²⁰⁹ Alev Kılıç, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 74, 2023, (ss. 9-64), s. 16.

²¹⁰ Mehmet Yüce, 5 Soru: Azerbaycan'da Erkene Alınan Cumhurbaşkanlığı Seçimi, 09.02.2024, <https://www.setav.org/5-soru-azerbaycanda-erkene-alinan-cumhurbaskanligi-secimi/> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

uluslararası tartışmalarda konuyu self-determinasyon hakkına taşımak istedikleri açıkça hissedilmiştir. Uluslararası tartışmalarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğini tanıdığını vurgulayan Nikol Paşinyan hükümeti, bu tür provokatif eylemleri de desteklemiştir.²¹¹

Zaman zaman Ermeniler tarafından benzeri provokasyonlar büyük ve orta çaplı çatışmalar şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu çatışmalardan birisi de Zengezur Çatışmaları adıyla bilinen ve 16 Kasım 2021'de Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınırda bulunan Doğu Zengezur bölgesinin Kelbecer ve Laçın ilçelerinde yaşanmıştır. Öte yandan 12-14 Eylül 2022'de yaşanmış çatışma, Üçlü Bildiri'nin imzalanmasından bu yana yaşanan en kanlı çatışma olarak kayıtlara geçmiştir. İki Gün Savaşı adıyla bilinen bu çatışma bölgede her an ciddi bir gerginliğin yaşanabileceğinin göstergesiydi. Ermenistan ile Azerbaycan arasında 10 Mayıs 2023'te Ermenistan'ın Vardenis bölgesinde başlayan çatışma dört gün (14 Mayıs 2023) sürmüştür. Görüldüğü gibi Ermeni tarafı provokatif eylemler sonucunda antlaşmadaki hükümlerin yerine getirilmesinden kaçınırken bölgede yeni bir çatışma çıkarmayı amaçlamıştır.²¹² Azerbaycan Ordusu'nun mevzilerini silahlarla art arda ateşe tutulması, bölgede hendeklerin kazılması, mühendislik bakımından koruyucu mevzilerin inşası, sığınakların sayının artırılması gerilimin artmasına neden olmuştur. 19 Eylül'de Ermeni istihbarat-sabotaj timlerinin Ahmedbeyli-Fuzuli-Şuşa karayoluna önceden döşediği mayınların patlaması bardağı taşıran son damla olmuştur.²¹³ Bu terör eyleminde Azerbaycan'ın ordu mensupları ve sivil vatandaşlar şehit olmuştur. Yaşanan bu olayların üzerine 19 Eylül 2023 tarihinde Azerbaycan silahlı kuvvetleri bölgeye yönelik anti-terör operasyonu başlatmıştır. Azerbaycan Savunma Bakanlığı yaptığı açıklamada, operasyonun amacının "Ermeni Silahlı Kuvvetlerine ait birliklerin silahsızlandırılması ve Azerbaycan topraklarından çekilmesi, askeri altyapının etkisiz hale getirilmesi, sivil halkın ve bölgede çalışan işçilerin ve aynı zamanda arazide görev yapan askeri personelin güvenliğinin sağlanması" olduğunu açıklanmıştır. Yaklaşık 24 saat süren operasyon sonucunda Ermeni unsurları silahsızlandırılmıştır.²¹⁴ Bu operasyonu ardından Azerbaycan Savunma Bakanlığının kamuoyu ile paylaştığı bilgilere göre Karabağ'da 90'dan fazla mevzi Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin kontrolüne geçmiştir. Operasyon ganimeti gibi 4 havan topu, 1 tank, 7 askeri araç, 2

²¹¹ Hikmet Abdullayev, s. 867.

²¹² Elnur Paşa, Son Hamle: ...” s. 446.

²¹³ Hikmet Abdullayev, s. 868.

²¹⁴ Osman Ağır, s. 228.

zırhlı piyade aracını Azerbaycan ordusu ele geçirmiştir.²¹⁵ Operasyondan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Cumhurbaşkanlığı İdaresi Dış Politika İşleri Daire Başkanı Hikmet Hacıyev'in yaptığı açıklamada şu ifadeler yer almıştır:

Azerbaycan, terörle mücadele tedbirlerinde tüm hedeflere seçici ve dikkatli, temkinli ve hassas bir şekilde yaklaştı, hiç bir sivil yerleşim yerleri vurulmadı ve sivil halk bu operasyondan zarar görmedi. Aynı zamanda terörle mücadele tedbirlerinde Karabağ'da yaşayan Ermeni vatandaşlarının telefonlarına askeri tesislerden uzak durmaları yönünde mesajlar gönderilmiştir.²¹⁶

Bu operasyon sonucunda nihai anlaşmaya varılmamış olsa da Azerbaycan'ın Karabağ'daki toprakları üzerine tam egemenlik kurmasına imkân verilmiş, bölge silahlı Ermeni unsurlarından tamamen arındırılmıştır.²¹⁷

Yirmi Eylül 2023 tarihinde Ermenistan'la varılan antlaşmaya göre Karabağ bölgesinde bulunan Ermeni ordu mensupları ve aynı zamanda yasadışı Ermeni silahlı gruplar silahlarını bırakacak, savaş mevzilerinden çekilecek ve Ermeni silahlı birlikleri bölgeyi boşaltacak ve tüm silah ve mühimmat Azerbaycan tarafına teslim edilecektir. Bu süreç Rus Barış Gücü tarafından koordine edilecektir. Ayrıca 21 Eylül'de Yevlah'ta Karabağ'ın Ermeni ahalinin temsilcileriyle bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'da kalarak entegrasyon sürecine katılması, Azerbaycan vatandaşı olarak yaşamlarını sürdürecekleri belirtilmiştir. Buna rağmen Karabağ'da yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı²¹⁸ (%80) Ermenistan'a göç etmiştir.²¹⁹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 15 Ekim 2023 tarihinde Hocalı, Hocavend, Hankendi, Ağdere şehirlerinde, Hocalı şehrinin Askeran kasabasında Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bayrağını göndere çekmiştir. 8 Kasım 2023'te Vatan Savaşı'nın üçüncü yıldönümü dolayısıyla Hankendi şehrinde askeri geçit düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev geçit töreninde şunları söylemiştir: "Bugünü bize yaşatan muzaffer Silahlı Kuvvetlerimiz, savaş alanında cesaret,

²¹⁵ Elnur Paşa, Son Hamle: ...” s. 447.

²¹⁶ Hikmət Hacıyev, Antiterror tədbirləri zamanı heç bir mülki obyektə zərbələr endirilmədi, 20.09.2023, <https://azertag.az/xeber/hikmet-haciyev-antiterror-tedbirleri-zamani-hech-bir-mulki-obyekte-zerbeler-endirilmedi-video-2755765> [Erişim tarihi: 10.05.2023].

²¹⁷ Osman Ağır, s. 228.

²¹⁸ Elnur Paşa, Son Hamle: ...” s. 447.

²¹⁹ Osman Ağır, s. 228.

kahramanlık ve fedakârlık göstererek düşmanı kadim topraklarımızdan kovmuştur. Bu çok büyük bir tarihi olaydır”.²²⁰

Böylelikle, iki devlet arasında imzalanacak barış anlaşmasının karşısındaki en önemli sorun olan Karabağ’da yaşayan Ermenilerin statüsü zamanla kademeli bir şekilde ve sonunda 24 saatlik bir askeri operasyonla 19 Eylül tarihinde sonuçlanmıştır.²²¹

İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde normalleşmesi 3 kontekstte önemlidir. Her şeyden önce iki komşu ülke ve halk arasında normal siyasi, güvenlik, kültürel ve ekonomik ilişkilerin kurulması anlamına gelmektedir. İkincisi, bu süreç Güney Kafkasya’da uzun yıllardır ihtiyaç duyulan barış ve refahın sağlanması için önemli bir fırsattır. Üçüncüsü, ilişkilerin bu şekilde normalleşmesi, 1990’lı yıllara kadar Ermenistan’da ata topraklarında yaşamış, ancak etnik temizlik sonucunda Azerbaycan’a geri dönmek zorunda kalmış binlerce Azerbaycanlının ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak dönme fırsatı yaratmak anlamına gelmektedir.²²² Bundan sonraki süreçte Ermenistan’ın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü tanınması, Karabağ dışındaki bölgelerde Ermenistan’ın işgali altında bulunan köylerin iadesi, ayrıca iki ülke arasında sınır hattının belirlenmesi süreci nihai barış antlaşmasının önemi Ermenistan yönetimi tarafından defalarca dile getirilmiştir. Azerbaycan tarafı barış anlaşmasının bölgesel güvenlik, refah ve kalkınma açısından önemli olduğunu belirtirken, Ermenistan tarafının yükümlülüklerini bir an önce yerine getirilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

²²⁰ Hikmet Abdullayev, s. 868.

²²¹ Alev Kılıç, s. 16.

²²² Nazim Caferov (Cafersoy), Karabağ Zaferi Sonrası Güney Kafkasya’da Azerbaycan ve Türkiye, <https://www.turkiyeazerbaycan.com/haber/karabag-zaferi-sonrasi-guney-kafkasya-da-azerbaycan-ve-turkiye> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

3. BÜYÜK ZAFER VE BÖLGENİN YENİDEN YAPILANMASI

3.1. Savaş Sonrası Dönemde Karabağ'ın Sosyo-Ekonomik Durumu

3.1.1. İşgalden Kurtarılmış Bölgelerin Durumu

İkinci Karabağ Savaşı'nda kazanılan zafer Azerbaycan Cumhuriyeti egemenliğinin yeniden tesis edilmesine vesile olmuştur. 1988-1994 yıllarında yaşanan Ermeni saldırı ve işgalleri sonucunda Karabağ'ın ve çevresindeki yedi bölgenin insani, sosyal ve ekonomik yapısını ciddi şekilde tahrip ederken, bölgesel gelişim ve kalkınmayı da engellemiştir. İşgal sonucunda Azerbaycan, ülke topraklarının yüzde 20'si üzerinde kontrolünü kaybetmiş ve bu durum bölge ülkeleri ile bölgede çıkarları olan dış güçler arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. İşgalin başlamasıyla Azerbaycan ve Türkiye, Ermenistan'la siyasi ilişkilerini durdurmuş ve bu ülkeyle sınırlarını kapatmışlardır. Bu yüzden İkinci Karabağ Savaşı'nın siyasi sonuçlarının yanı sıra bölge açısından önemli ekonomik sonuçları da söz konusudur. 10 Kasım 2020'de imzalanan Üçlü Bildiri'nin 9. maddesinin uygulanması, Ermeni işgali sırasında kapatılan ulaşım hatlarının onarımına yol açarken, bölgesel ekonomik ilişkilerin ve iş birliğinin gelişmesine de zemin hazırlamıştır.²²³ Tarihi tecrübeden de görüldüğü gibi bugüne kadar pek çok ülke, silahlı çatışmalar sonucunda ekonomisi ve altyapısı temelden tahrip edilen bölgeleri yeniden inşa etme ihtiyacıyla karşı karşıya kalmıştır. 20. yüzyılda, iki dünya savaşından sonra Avrupa ülkelerinin çoğu, Rusya, Japonya, ayrıca yerel savaşlar sonucunda Lübnan (Beyrut), Vietnam,²²⁴ aynı zamanda Irak, Afganistan, Kosova, Hırvatistan gibi ülkeler ekonomik sistemlerinin onarı sırasında ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardı. Bu sorunlar arasında ekonomik daralma, yüksek enflasyon, kronik mali açıklar, yüksek kamu borcu, yok edilen fiziki, insani ve sosyal sermaye, aynı zamanda yok edilmiş ekonomik teşvik, yoksulluk ve kitlesel işsizlik yer almaktadır.²²⁵ Zira savaşlar yıkıma neden olur, toprak yüzeyini bile

²²³ Esmira Cəfərova, Vasif Hüseynov, Orxan Bağirov, Şahmar Hacıyev, Roza Əsgərova, *44 Günlük Qarabağ müharibəsi: mülahizələr və nəticələr*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2021, (ss. 4-28), s. 16.

²²⁴ Nazim Müzəffərli, Eldar İsmayılov, *Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar*, Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu, "Qafqaz" nəşriyyatı, Bakı, 2010, (ss. 270), s. 33.

²²⁵ Yeni Qarabağnamə: *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu*, ed. Vüsal Qasımlı, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, "AzPrint" nəşriyyatı, Bakı, 2022, (ss. 217), s. 18.

bozar, ulusların, halkların, devletlerin kalkınmasını olumsuz etkiler.²²⁶ Çatışma sonrası yeniden yapılanma kavramı insani yardım, ekonomik büyüme ve kalkınma, barış ve güvenlik, kurumsal yönetim, psikolojik destek mekanizmalarının oluşturulmasını, kısa ve uzun vadeli planları, sosyal, kültürel ve fiziksel yeniden yapılanmayı içeren multidisipliner bir yaklaşım gerektirirken, doğrusal olmayan ve açık uçlu bir süreç olarak görülmektedir. Bu multidisiplinerlik ve çok yönlülük aynı zamanda tanımı da karmaşık hale getirmektedir. “Yeniden yapılanma” kavramı (Reconstruction) Cambridge Sözlüğü’nde “Hasar görmüş veya tahrip olmuş bir şeyi yeniden inşa etme veya yaratma süreci” anlamına gelmektedir.²²⁷ İlk kez “Çatışma sonrası yeniden yapılanma” kavramı 1995 yılında Dünya Bankası tarafından kullanılmıştır. Dünya Bankası’nın Çatışma Sonrası Yeniden Yapılanma tanımı, “Bir toplumun sosyo-ekonomik çerçevesini yeniden inşa etme ve yönetim, hukuk ve düzen de dahil olmak üzere etkili barış zamanı koşullarını yeniden tesis etme ihtiyacına” dayanmaktadır. Bu anlamda tanım sadece sosyal ve ekonomik refahı, barış ve en önemlisi güvenlik unsurlarını da içermektedir.²²⁸ Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarının restorasyonu için gerçekçi ve etkili programlar tasarlarırken, askeri çatışmalar veya doğal afetler sonucu tahrip edilen altyapının rehabilitasyonu alanında çeşitli ülkelerin deneyimleri dikkate alınmalıdır.²²⁹ İşgalden kurtarılan toprakların potansiyelini ekonomik döngüye dahil edilmesi, ülkenin GYSİH değerinin artırılması, petrol dışı sektörün geliştirilmesi, bölgede üretilen mal ve hizmetlerin rekabet gücünün sağlanması için büyük fırsatlar yaratacaktır. Halihazırda Azerbaycan hükümeti işgalden kurtarılan bölgelerin restorasyonu ve kalkınması için bir konsept geliştirmiştir. Bu konsept doğrultusunda bölgelerin orman, su ve toprak kaynakları dahil ekonomik potansiyelini dikkate alarak, tarımın, sanayinin, turizmin ve diğer alanların canlandırılması öngörülmektedir. Bu bölgelerin zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklara sahip olduğu bilinmektedir: cevher, demir dışı metaller, altın, cıva, krom, kireç, mermer, akik, maden suları vb. gibi maden kaynaklarına ve geniş bir rekreasyon potansiyeline sahiptir. Bu arazilerde inşaat sektörü için gerekli olan testere taşı, tuğla,

²²⁶ Ramiz Quliyev, İşgaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında dünya təcrübəsinin strateji aspektləri, 27.05.2023,

https://azertag.az/xeber/isgaldan_azad_edilmis_erazilerin_berpasinda_dunya_tecrubesinin_strateji_aspektleri-2636003 [Erişim tarihi: 14.05.2024].

²²⁷ Reconstruction, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reconstruction>, [Erişim tarihi: 14.05.2024]; Nagiyev Rufat, Çatışma Sonrası Kentsel Yeniden Yapılanmada Kültür Temelli Yaklaşım: Karabağ-Şuşa Örneği, İstanbul Kültür Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023, s. 10.

²²⁸ Sibel Akgün, “Kosova’da Yeniden Yapılandırma Çalışmaları Kapsamında Bugünkü Durum”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 5. Sayı: 10, 2012, (ss. 249 – 268), s. 253.

²²⁹ Nazim Müzəffərli, Eldar İsmayılov, s. 34.

çakıl, çimento, kireç taşı, üretim için gerekli hammaddeler, inşaat kumu vb. pek çok yapı malzemesi bulunmaktadır.²³⁰

İkinci Karabağ Savaşı'nda elde edilen zafer işgal altındaki toprakların kurtarılmasıyla sonuçlandığı gibi, Ermeni işgalinin sebep olduğu yıkımı da gözler önüne sermiştir. Yaklaşık otuz yıl devam eden işgal sırasında Ermeniler kendilerinin yaşadıkları iskân birimleri dışında her şeyi yakıp yıkmış, altyapıyı tamamen yok etmişlerdir.²³¹

Ermeni işgali sonucunda Azerbaycan'ın uğradığı zararın bilançosunu hesaplamak için Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararnamesiyle bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Yapılan hesaplamalar işgalin yıkıcı sonuçlarını gözler önüne sermektedir. 1988-1994 yıllarında işgal bölgelerinde 2,4 bin sanayi, tarım tesisi ve diğer işletmeler tamamen tahrip edilmiş, 5,2 bin km otoyol, yaklaşık 350 köprü, 286 km demiryolu hattı, 116 demiryolu köprüsü, 224 baraj, 7,6 bin km su hattı, 2 bin km gaz boru hattı, 76,9 bin km elektrik hattı, 2,5 bin adet trafo vb. altyapı tesisleri yok edilmiş veya yağmalanmıştır. Tarım için önemli olan ekonomik potansiyel ciddi şekilde zarar görmüş, yaklaşık 1 milyon hektar sulanan alan, 34,6 bin hektar bağ ve meyve bahçesi, büyük miktarda tarıma uygun arazi işgal edilmiş, tarlalar sulanmadığı için ekonomik döngüden çıkarılmış ve 220.000 baş hayvan işgalcilerin eline geçmiştir. Çalışma grubunun 2017 yılı için verdiği bilgilere göre, askeri saldırı ve işgal sonucu Azerbaycan'ın uğradığı kayıp ve zararların toplam maliyeti 820 milyar dolardır.²³² İşgalden önce bu bölgelerde 163 farklı maden yatağı, aynı zamanda 5 altın, 7 cıva, 2 bakır, 1 kurşun ve çinko, 1 taşkömürü, 6 katran, 4 vermikülit, 1 soda üretimi için hammadde, 12 olmak üzere metal ve süs taşlar (obsidiyen, mermerleştirilmiş oniks, jasper vb.), 10 adet testere taşı, 21 adet kaplama taşı, 9 adet kil, 20 adet çimento hammaddesi, 10 adet kum-çakıl, 4 adet inşaat kumu, 1 adet perlit, 8 adet ponza-volkanik kül yatağı, 16 adet yeraltı suyu ve 11 adet maden suyu yatağı bulunmaktaydı. İşgal döneminde bu topraklarda hareket eden ağır askeri teçhizat, çok sayıda mermi ve gömülü mayınlar, bu alanların toprak ve bitki örtüsüne ciddi zarar vermiştir. Ermeni saldırıları sonucunda bir milyona kadar insan mülteci ve yerinden edilmiş kişi (ÜİYEK)

²³⁰ Qabil Manafov, "İşgaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri", *UnecEkspert jurnalı*, Şərq-Qərb mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 1-106), s. 7.

²³¹ Orxan Bağırov, *Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2020, (ss. 1-9), s. 1.

²³² Qabil Manafov, s. 7.

durumuna düşmüş, 20 bin kişi ölmüş, 50 bin kişi sakat kalmış, 5100 kişi (1 Haziran 1992'ye kadar) rehin düşmüş veya kaybolmuş, işgal edilen bölgelerde ahalinin doğal nüfusu azalmıştır.²³³ Ayrıca Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun otuz yılı aşkın sürede adil bir şekilde çözülmemiş olması bir milyondan fazla ülke içinde yerinden edilmiş kişinin başkente ve bölgelere yerleştirilmesi ülke içindeki göç hareketliliğini son derece olumsuz etkilemiştir.²³⁴

İşgalden kurtarılmış bölgeler oldukça büyük ekonomik potansiyele sahiptir. Bu topraklar tarımın gelişmesi açısından önemli alanlar olarak değerlendirilmektedir. İşgalden kurtarılan bölgelerin mevcut potansiyeli, hammadde ve doğal kaynakları ile verimli arazi hacimleri dikkate alındığında, toparlanmanın ardından kısa sürede bu bölgelerdeki üretimin sekiz kat artacağı öngörülmektedir; temel hedef tarım sektörünün gelişmesini ve teşvik tedbirlerinin uygulanmasını sağlamaktır.²³⁵

Bu bölgelerin yeniden imarı, aynı zamanda restorasyon ve geliştirme çalışmalarının etkili bir şekilde yürütülebilmesi için faaliyetlerin dört aşamada gerçekleştirilmesi öngörülmektedir: 1) Yönetim ve güvenliğin sağlanması, 2) Altyapı sorunlarının çözülmesi, 3) Sosyal hizmetlerin oluşturulması, 4) Ekonomik yeniden yapılanma ve kalkınma çalışmalarının yürütülmesi.²³⁶

Genel olarak yapılanma süreci için belirlenen ana hedefler aşağıdakileri içerir:

- Yeniden yapılanma sürecinin kaliteli ve uygun maliyetli yapılması
- Modern standartlara uygun bir geliştirme modeli oluşturmak
- Kurtarılmış arazilerin teknoloji açısından oldukça gelişmiş bir alana dönüştürülmesi
- Yeniden yapılanma sürecine ileri teknoloji şirketlerin dahil edilmesi
- Kurtarılan alanların “Yeşil Enerji” bölgesine dönüştürülmesi

Bu bağlamda, Azerbaycan hükümeti, yeniden yapılanma sürecinin verimli ve merkezi bir şekilde organize edilmesi ve belirtilen hedeflere ulaşılması için gerekli

²³³ İşgalın ağır sosyal-iqtisadi nəticələri, <https://azerbaijan.az/information/907> [Erişim tarihi: 18.05.2024].

²³⁴ Elnarə Qəribova, Vüsalə Rüstəmovə, s. 11.

²³⁵ Şəmsiyyə Əliyızı, İşgaldan azad olunmuş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı var, 16.12.2020, <https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensial-i-var> [Erişim tarihi: 13.05.2024].

²³⁶ Esra Banu Sipahi, Bahar Özsoy, Musa Qasımlı, “Nisan Savaşlarından Vatan Muharebesine: Azerbaycan’da “Büyük Kayıdış” Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 72, 2022, (ss. 198-217), s. 207.

önlemleri almıştır.²³⁷ Savaşın hemen ardından Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 24 Kasım 2020 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İşgalden Kurtarılmış Topraklarındaki Sorunların Merkezi Çözümü İçin Koordinasyon Karargahının Kurulmasına Dair” emri imzalamıştır. Kararnameye göre işgalden kurtarılmış bölgelerde ekonomik, insani sorunların çözümü, insani, örgütsel ve diğer acil konuların yanı sıra bu alandaki faaliyetleri koordine etmek amacıyla bir Koordinasyon Karargâhı kuruldu. Karargâhın yönetimi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İdare Başkanına verilmiştir. Karargâhta bakanlıkların, komitelerin ve ilgili diğer devlet kurumlarının başkanları temsil edilmektedir.²³⁸ Karargâhın bir sonraki toplantısı 11 Mayıs 2024 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İdare Başkanı ve aynı zamanda Koordinasyon Karargâhı Başkanı Samir Nuriyev başkanlığında Hankendi’de yapılmıştır. Görüşme sırasında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İşgalden Kurtarılan Topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı çerçevesinde Karabağ ve Şarki (Doğu) Zengezur ekonomik bölgelerinde istihdam ve iskanın sağlanması, ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi, tarımsal ve girişimcilik faaliyetleri, yerleşim birimlerinin yeniden inşası ve onarımıyla ilgili konular görüşülmüştür.²³⁹ Azerbaycan hükümeti, yedi bölgenin aktif kalkınmasının tüm Karabağ bölgesinin ekonomik kalkınmasının itici gücü olacağından emin olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁰

BM hesaplamalarına göre işgal sonucunda Azerbaycan’ın uğradığı ekonomik zararın miktarı 53,5 milyar ABD dolarıdır. Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’nın bilgisine göre işgal sonucunda Azerbaycan’ın ekolojisi ve doğal kaynakları toplam 265 milyar dolar zarara uğramıştır. Askeri Savcılık tarafından yürütülen kapsamlı adli tahkikatın ön incelemelerine göre, maddi zararın toplam tutarı 819 milyar dolardır. Yıkımın kapsamlı ve büyük ölçekli olması, işgalden kurtarılan alanların restorasyon sürecini karmaşık ve zaman alıcı bir süreç haline getirmektedir. Bu nedenle yeniden yapılanma sürecinin farklı ekonomik ve sosyal yönlerde uygulanmasına ihtiyaç vardır. Bunlar dikkate alınarak İkinci Karabağ Savaşı’nın bitiminden hemen sonra işgalden

²³⁷ Orxan Bağirov, s. 2.

²³⁸ Yeni Qarabağnamə, s. 50.

²³⁹ Əlaqələndirmə Qərargahının növbəti iclası Xankəndi şəhərində keçirilib, 11.05.2024, <https://arxkom.gov.az/media/xeberler/elaqelendirme-qerargahinin-novbeti-iclası-xankendi-seherinde-kecirilib> [Erişim tarihi: 14.05.2024].

²⁴⁰ Gündüz Camalzade, “Karabağ Ekonomisinin Geleceğine Bakış: Sürdürülebilir Kalkınma Modeli”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2022, (ss. 32-42), s. 33.

kurtarılmış bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınma planının hazırlanması için görevler verilmiş ve “Büyük Dönüş” programı esas alınarak restorasyon süreci başlatılmıştır.²⁴¹

İşgal öncesinde Azerbaycan’da üretilen tarım ürünlerinin yüzde 35-40’ı işgal edilen topraklardan sağlanıyordu. Yalnızca Karabağ topraklarında 250 bin hektardan fazla verimli toprak bulunmasına rağmen bu alanların yalnızca yüzde 7’si kullanılmıştır. Halihazırda Azerbaycan’ın işgalden kurtarılan toprakları bağcılık, tütün, pamuk, koza, meyve sebze, bahçecilik ve hayvancılığın gelişmesi için büyük potansiyele sahiptir. Aynı zamanda işleme ve gıda sanayinin gelişme potansiyeli de bulunmaktadır. Topraklarının işgalden kurtarılması Azerbaycan’da gıda güvenliğinin sağlanmasına önemli katkı sağlayacaktır.²⁴² İşgalden kurtarılan topraklar maden ve termal su kaynakları açısından da zengin bir bölgedir. Bu kaynaklar içme suyu, sulama ve elektrik üretimi için kullanılacak ve Azerbaycan hükümeti, su kaynaklarını etkin bir şekilde yöneterek Ermenilerin Azerbaycan’a karşı yürüttüğü hidrosavaşa son verecektir. İşgalden kurtarılan toprakların ekonomik potansiyeli çok yönlü olup tarım, sanayi ve turizm çeşitli alanlarını kapsamaktadır.²⁴³

Bu çalışmaların uygulanması sırasında devlet fonlarından tasarruf etmek ve yatırımların verimliliğini artırmak amacıyla, karayolu taşımacılığı, kamu hizmetleri altyapısı, geleneksel ve alternatif enerji üretimi, göç, ıslah sistemleri ve diğer inşaat alanlarındaki yatırım alanlarının uygulanmasında kamu özel sektör ortaklarından yaygın olarak yararlanmalı, ekonomik faaliyeti teşvik etmek amacıyla işgalden kurtarılan bölgelere özel tercihli ekonomik rejimin uygulanması uygun görülmektedir. Bu çalışmaların başarıyla yürütülmesi için Karabağ Diriliş Vakfı (Karabağ Dirçeliş Fondu) kurulmuştur. Böylece 2021 yılı devlet bütçesinden tahsis edilen 2,2 milyar manatlık fonun yanı sıra milli servetin ana fonları olan toprak, orman, su, maden, malvarlığı ve kültürel kaynakların hacmini artırıyor. Tüm bunların etkin kullanımı işgalden kurtarılan toprakların kalkınmasını sağlayacaktır.²⁴⁴

²⁴¹ Orxan Bağirov, s. 1.

²⁴² Elnur Sadiqov, “Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına təsiri”, *UnecEkspert jurnalı*, Şərq-Qərb mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 1-106), s. 15.

²⁴³ Leyla Rəşid, “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri”, *Xalq qəzeti*, 09.12.2020, s. 9.

²⁴⁴ Fazil Hacıyev, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşlarının təhlili və qiymətləndirilməsi”, *UnecEkspert jurnalı*, Şərq-Qərb mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 1-106), s. 25.

Genel olarak kurtarılmış bölgelerin esaslı onarımı ve modern altyapının oluşturulması Karabağ'ın kalkınmasında stratejik hedeflerinden biridir. Çünkü restorasyon süreci olmadan söz konusu alanların sosyo-ekonomik gelişiminin sağlanması mümkün değildir. Yeniden yapılanma ve toparlanma sürecinin uygulanması Azerbaycan'da genel ekonomik kalkınmayı teşvik edecek ve yeni istihdam yaratılması için koşullar yaratacaktır.²⁴⁵

3.1.2. Demografik Durum: Ermenilerin Bölgeyi Terk Etmesi

Savaşın bitimini resmileştiren 10 Kasım 2020 tarihli Üçlü Bildiri'nin ardından Karabağ Ekonomik Bölgesi'nde yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'ın sosyo-politik ve sosyo-ekonomik hayatına yeniden entegrasyonu konusunda çalışmalar başlatılmışsa da Karabağ'daki Ermeni azınlığı rehin tutan sözde rejim her türlü girişime karşı çıkmıştır. Bu rejim uzlaşma istemediği gibi, bölgeyi mayınlarla kirletmeye de devam etmiş, yeni bir iletişim hattı oluşturmaya çalışmıştır. Tüm bu olup bitenler Azerbaycan'ı meşru önlemler almaya itmiştir. Bu gelişmeler sonucunda 19 Eylül 2023 tarihinde Karabağ'daki terör çetelerine yönelik Anti-Terör Operasyonu düzenlenmiştir.²⁴⁶

İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Bakü yönetimi çeşitli platformlarda yalnızca Azerbaycan yasalarına saygı duyan ve bu yasalar uyarınca yaşamayı kabul edenlerin bölgede kalarak eşit haklara sahip Azerbaycan vatandaşları olarak hayatlarını sürdürebileceklerini beyan etmiş,²⁴⁷ Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'ın her vatandaşına tanınan her türlü hak ve ayrıcalıklarının güvence altına alınacağını duyurmuştur.²⁴⁸ Terörle mücadele önlemlerinin sona ermesinin hemen ardından yerel halkın her türlü insani ihtiyaçları karşılanmış, bölgeye çeşitli gıda ürünleri yüklü yardım konvoylarının yanı sıra akaryakıt taşıyan araçlar da gönderilmiştir. O günlerde Azerbaycan hükümeti tarafından yeniden entegrasyon planı da açıklanmıştır. Bütün bunlara rağmen Karabağ'ı terk eden Ermeniler hâlihazırda Ermenistan'ın on vilayetine

²⁴⁵ Orxan Bağirov, s. 2.

²⁴⁶ Səxavət Həmid, "Deportasiyaya uğrayan kimdir: ermənilər, yoxsa azərbaycanlılar?", *Xalq qəzeti*, 01.11.2023, No: 239, s. 1, 6.

²⁴⁷ Pərvanə Sultanova, Separatçılar Qarabağı terk edir, 22.08.2023, <https://525.az/news/233618-separatçılar-qarabağı-terk-edirler> [Erişim tarihi: 15.05.2024].

²⁴⁸ Fərid Şəfiyev, *Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh danışıqları*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2023, (ss. 1-12), s. 6.

yerleşmişler ve düştükleri durumdan hiç de memnun değildirlir.²⁴⁹ Ermenistan, ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra da savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar işlemeye devam etmiştir. Ermeni silahlı unsurları kendilerine verilen süre zarfında Karabağ'dan ayrılırken ormanları yakmış, köy ve kasabalardaki binaları ve altyapıları tahrip etmiş, tarlaları fosfor bombalarıyla yakmış ve tarımsal açıdan kullanılmaz hale getirmiş,²⁵⁰ ayrıca, bölgeyi terk etmeden önce arazilere mayın yerleştirmişlerdir. Bu nedenle yeniden yapılanma sürecinde Azerbaycanlı kaçkınlar (göçmenler) geri dönme sorunu yaşamaktadırlar.²⁵¹

Ermeniler, son iki yüzyıldır Batı Azerbaycan olarak adlandırılan Azerbaycan'ın tarihi topraklarında Azerbaycanlılara karşı tehcir, soykırım ve etnik temizlik politikası yürütmüştür. Azerbaycan'ın tarih ve kültürel mirasının yok edilmesi, Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından asimilasyonu ve izolasyonu bilinen bir gerçekliktir. Halbuki, Karabağ'da uygulanan terörle mücadele önlemleri ve sonrasında yaşanan olaylar, Azerbaycan devletinin orada yaşayan Ermeni ulusal azınlığa yönelik herhangi bir tehdit veya saldırgan eylemde bulunmadığını bir kez daha göstermiştir. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın yaptığı konuşmada "Karabağ'daki sivil halka yönelik bir operasyon yapılmayacağını biliyordum" demesi tesadüf değildir.²⁵² Ermenilerin Karabağ'dan ayrılması arifesinde TV kanallarında ve sosyal medyadaki görüntülerde, ayrıca yapılan mülakat ve röportajlarda onlara evlerini terk etmeleri konusunda herhangi bir baskı yapılmadığı belli olmuştur.²⁵³ Tüm medya kanalları, Karabağ'ın Ermeni sakinlerinin kendi istekleri doğrultusunda rahatça bölgeyi terk ettiklerini gözlemlemiştir.²⁵⁴ Medya mensuplarının "Sizi Karabağ'ı terk etmeye kim zorluyor" sorusuna Azerbaycan'ın kendilerini Karabağ'ı terk etmeye zorlamadığını, burayı terk etmeleri yönünde baskının Ermeni rejimi tarafından yapıldığını söylemişlerdir. Ayrıca rejimden kurtulan Ermeni asıllı vatandaşlar kendi istekleri üzerine Azerbaycan vatandaşlığına başvurmadan

²⁴⁹ Səxavət Həmid, s. 1, 6.

²⁵⁰ Ömer Lütfi Taşcıoğlu, s. 558.

²⁵¹ Melahet Memmedli, Elvin Abdurahmanlı, "Azerbaycan'ın Stratejik Öneme Sahip Arazisi Karabağ'ın Tarihi Analizi", İçinde: *Karabakh is Azerbaijan: Uluslararası Diplomasi Araştırmaları Kitabı*, ed. Yunus Emre Tansü, Semra Çerkezoğlu, İksad Publication, Ankara, 2021, (ss. 326), s. 123.

²⁵² Anar Osmanlı, Qarabağdaki erməni milli azlığı və multikultural reinteqrasiya, 11.10.2023, <https://azertag.az/xeber/qarabagdaki-ermeni-milli-azligi-ve-multikultural-reinteqrasiya-2782912> [Erişim tarihi: 16.05.2024].

²⁵³ Səxavət Həmid, s. 1, 6.

²⁵⁴ Anar Osmanlı, Qarabağdaki erməni milli azlığı..., [Erişim tarihi: 16.05.2024].

mutluluk duyduklarının ifade etmişlerdir.²⁵⁵ BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin Ermenistan temsilcisi Kavita Belani, BM'nin Cenevre ofisinin haftalık basın toplantısında çevrimiçi bir konuşma sırasında şöyle söylemiştir:

Birleşmiş Milletler (BM), Azerbaycan'ın Karabağ bölgesini terk ederek kendi özgür iradesiyle Ermenistan'a taşınan Ermeni sakinlerine yönelik kötü muameleye ilişkin herhangi bir olguyu kaydetmemiştir. Yol uzun, trafik sıkışıklığı insanların işini zorlaştırıyor. Ancak Azerbaycanlıların kötü muamele vakaları kaydedilmemiştir.²⁵⁶

Terörler ücadele önlemlerinin ardından gerçekleştirilen Yevlah toplantısında Karabağ'da yaşayan Ermenilerin istekleri dinlenilmiş ve olumlu karşılanmıştır. Akaryakıt ve insani yardım taleplerinin ardından Acil Durumlar Bakanlığı, gıda yardımı ve hijyen ürünleriyle dolu bir kargo göndermiştir. Ayrıca Hankendi şehrinin Azerbaycan enerji sistemine bağlantısı da sağlanmıştır. Karabağ toplumunun temsilcileriyle yapılan toplantıda Ermeni halkına eğitim, kültür, din gibi tüm haklarının güvence altına alınacağı bir kez daha söylenilmiştir. Bakü yönetimi Karabağ'dan ayrılmanın orada yaşayanların kişisel kararı olduğunu açıklamıştır. Bu açıklamaya göre Azerbaycan hiç kimseyi Karabağ'ı terk etmeye zorlamamıştır.²⁵⁷

3.2. Bölgenin Yönetimine İlişkin Yasal Düzenlemeler

Azerbaycan Cumhuriyeti şehir ve bölgelerinin sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak amacıyla kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınmasına ilişkin devlet programlarının uygulanması sonucunda şehirler, kasabalar ve köyler, temelden değişmiş, bölgelerin ekonomik potansiyeli, altyapı çalışmaları, halka sunulan hizmetlerin kalitesinin artmasıyla ahalinin refah hali artmıştır.²⁵⁸ Halihazırda işgalden kurtarılan bölgelerin restorasyonu, gelecekteki kalkınmaların sağlanması, gerekli altyapının oluşturulması ve nüfusun kendi topraklarına geri dönmesi yönünde geniş çaplı çalışmalar yapılmaktadır. Söz konusu bölgenin zengin ekonomik

²⁵⁵ Nurcan Süleymanova, Azərbaycan heç kimi Qarabağı tərkməyə məcbur etmir, 28.09.2023, <https://respublika-news.az/az/news/azerbaycan-hec-kimi-qarabagi-terk-etmeye-mecbur-etmir> [Erişim tarihi: 17.05.2024].

²⁵⁶ BMT: “Qarabağı tərkmədən erməni sakinlərə qarşı pis rəftar halları qeydə alınmayıb”, 30.09.2023, <https://report.az/xarici-siyaset/bmt-qarabagi-terk-eden-ermeni-sakinlerine-qarsi-pis-reftar-hallari-qeyde-alinmayib/> [Erişim tarihi: 16.05.2024].

²⁵⁷ Nurcan Süleymanova, Azərbaycan heç kimi Qarabağı tərkməyə... [Erişim tarihi: 17.05.2024].

²⁵⁸ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və “Azərbaycan Respublikasının İşgaldan Azad Edilmiş Ərazilərinə Böyük Qayıdışa Dair I Dövlət Proqramı”, s. 1, <https://dim.gov.az/upload/iblock/d3f/d3f0cde6fc01545787dd52eb08c063d4.pdf> [Erişim tarihi: 17.05.2024].

potansiyeli, doğal kaynakları ve geniş turizm olanaklarından etkin bir şekilde yararlanılarak kalkınmaya yönelik tüm çalışmaların tek bir program üzerinden yürütülmesinin yerindeliği, işgalden kurtarılan toprakların yeni bölgeye göre bölümlenmesinin gözden geçirilmesini gerektirmektedir.²⁵⁹ Tarihi zaferden sonra işgalden kurtarılan bölgelerde devam eden büyük yapılandırma ve inşaat projelerinin uygulanmasında önemli rol oynayacak Cumhurbaşkanı kararı sadece siyasi açıdan değil, aynı zamanda savaş sonrası ortaya çıkan gerçek tabloyu yansıması açısından da dikkate şayandır.²⁶⁰ Savaşa kadar ekonomik ve coğrafi olarak on bölgeden oluşan Azerbaycan'ın idari taksimatında 7 Temmuz 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararıyla değişikliğe gidilmiştir.²⁶¹ Kararıma göre ülkede yeni bölgeselleşmeye gidilerek 14 ekonomik bölge oluşturulmuştur: Bakü, Abşeron-Hızı, Guba-Haçmaz, Dağlık Şirvan, Şeki-Zagatala, Mil-Muğan, Merkezi Aran, Şirvan-Salyan, Gence-Daşkesen, Gazah-Tovuz, Karabağ, Şarki Zengezur, Lenkeran-Astara, ve Nahçıvan ekonomik bölgeleri.²⁶²

Tablo 1: Azerbaycan'ın EB'nin nüfusunun demografik göstergeleri

Ekonomik bölgelerin ve idari bölgesel birimlerin adları	Alan, bin kv. Km ¹⁾	Ahalinin nüfusu, bin kişi		01.01.2023 itibarıyla nüfus yoğunluğu. (1 km ² , kişi)
		2019 nüfus sayımına göre ²⁾	01.01.2023 tarihi itibarıyla ³⁾	
Azerbaycan Cumhuriyeti	86,6	9951,4	10127,1	117
Bakü şehri	2,14	2330,4	2336,6	1092
Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti	5,50	458,9	465,7	85
Abşeron-Hızı ekonomik bölgesi	3,73	866,8	874,1	234
Dağlık Şirvan ekonomik bölgesi	6,13	309,4	317,8	52
Gence-Daşkesen ekonomik bölgesi	5,27	586,3	596,0	113
Karabağ ekonomik bölgesi	8,99	713,0	736,4	82
Gazah-Tovuz ekonomik bölgesi	7,03	658,1	674,4	96

²⁵⁹ Habil Qurbanov, s. 6.

²⁶⁰ Mustafa Kamal, İqtisadi rayonların yeni bölgüsü uğurlu inkişafın konturlarını da müəyyənleşdirir, 13.07.2021, <https://respublika-news.az/az/news/iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-ugurlu-inkisafin-konturlarını-da-mueyyenlesdirir> [Erişim tarihi: 17.05.2024].

²⁶¹ Esra Banu Sipahi, Bahar Özsoy, Musa Qasımlı, s. 211.

²⁶² Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və..., s. 1.

Guba-Haçmaz ekonomik bölgesi	6,96	530,8	543,8	78
Lenkeran-Astara ekonomik bölgesi	6,07	907,5	930,6	153
Merkezi Aran ekonomik bölgesi	6,69	700,9	716,2	107
Mil-Muğan ekonomik bölgesi	5,67	505,3	520,2	92
Şeki-Zagatala ekonomik bölgesi	8,84	611,2	623,6	71
Şarki Zengezur ekonomik bölgesi	7,47	293,3	300,4	40
Şirvan-Salyan ekonomik bölgesi	6,08	479,5	491,3	81

<https://stat.gov.az/source/demography/> [Erişim tarihi: 07.06.2024]

1. Hazar Denizi'ndeki adaların alanları dahil
2. Nüfus sayımı sırasında işgal altındaki bölgelerdeki nüfus hariç
3. Rus Barış Gücü'nün geçici olarak konuşlandığı Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki nüfus hariç
2019 nüfus sayımının nihai verilerine göre hesaplanmıştır.

Bu kararnameyle ekonomik bölgeler yeniden yapılandırılırken ülke ekonomisinin yönetimi konusunda yeni mekanizmalar oluşturulmaya başlanmıştır. Kararnameyle işgalden azat edilen toprakların yeniden imar edilmesinden sonra yerinden edilmiş yurttaşların tekrardan bölgeye yerleşimi ve istihdamını kolaylaştırmak amacıyla iki önemli ekonomik bölge kurulmuştur: Karabağ Ekonomik Bölgesi ve Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi. Bu bölgelerin oluşturulmasındaki temel amaç, işgalden kurtarılan toprakların yeniden yapılandırılması, kalkınması, bölgenin zengin ekonomik potansiyeli, doğal kaynakları ve turizm olanaklarından verimli şekilde yararlanmaktır.²⁶³ Kurtarılan topraklarda sorunların merkezi çözümü için bir Koordinasyon Karargâhı kurulmuştur. Sekreter ve iletişim işlevlerinin yerine getirilmesi ve gerekli analitik organizasyonel desteğin sağlanması amacıyla Genel Müdürlük bünyesinde Bölümler Arası Merkez oluşturulmuştur. Karabağ Ekonomik Bölgesi, Şuşa ve Zengilan'da Cumhurbaşkanının özel temsilcilikleri tesis edilmiş, Devlet Şehircilik ve Mimarlık Komisyonu'na bağlı olarak Karabağ Bölge Mimarlık ve Şehir Planlama Genel İdaresi kurulmuştur. Karabağ ve Şarki Zengezur ekonomik bölgelerinde restorasyon, inşaat ve

²⁶³ İsmayıl İsmayılov, "Məcburi köçkünlərin peşə bacarıqlarının artırılması və məşğullüqlərinin təmin edilməsi mexanizmləri", *UnecEkspert elmi publisistik jurnal*, Şərq-Qərb mətbəəsi, #1, No: 11, 2022, s. 22

yönetim hizmetlerinin sağlanması amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından uygun kamu tüzel kişileri kurulmuştur.²⁶⁴ Koordinasyon Karargâhı yönetim ilkelere uygun olarak kurulmuş olup, kendisine verilen görevleri yerine getirmektedir. Karabağ ve Şarki Zengezur bölgelerinin restorasyonu konusunda şimdiden çok önemli ve gerekli adımların atıldığı söylenebilir. İşgalden kurtarılan bölgelerde yeni yönetim modelinin uygulanması öngörülmüştür. Cumhurbaşkanı'nın özel temsilcileri çeşitli alanlarda merkezi idarenin direktiflerini uygulamakla görevlendirilmiştir.²⁶⁵ Karabağ Ekonomik Bölgesi'nin ve Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi'nin yeni idari taksimata dahil edilmesi, kurtarılmış bölgelerin hızlı ve hedefe uygun bir şekilde gelişmesi, bölgesel politikaların kararlı bir şekilde uygulanması için bir temel oluşturmakta ve altyapı ve ulaşım projelerinin uygulanması için yeni fırsatlar açmaktadır. Kuşkusuz yeni taksimat Karabağ ve Şarki Zengezur bölgelerinin daha da gelişmesi ve ilerlemesi için geniş fırsatlar sunacaktır. Bu karar aynı zamanda Zengezur'a dönüşün bir ifadesidir.²⁶⁶

²⁶⁴ Yeni Qarabağnamə, s. 12.

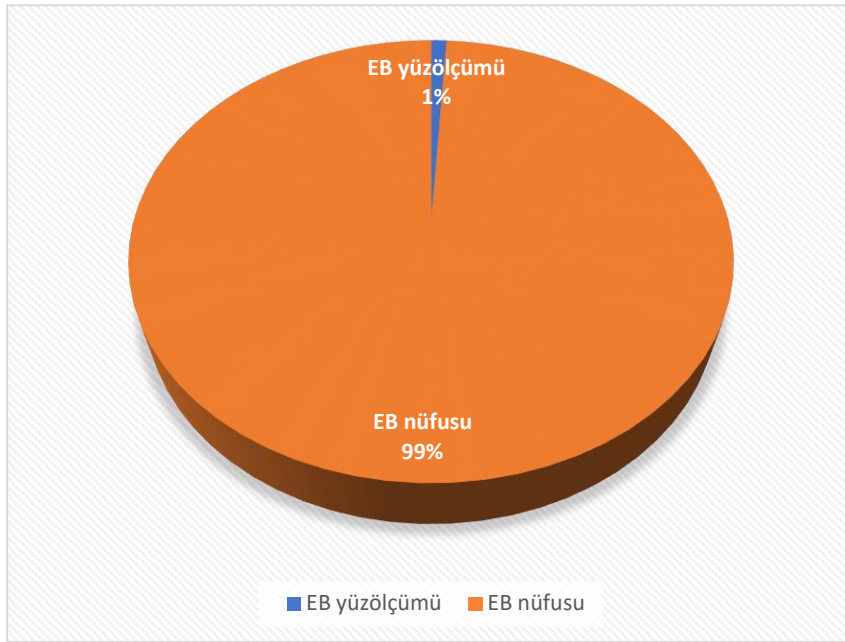
²⁶⁵ Yeni Qarabağnamə, s. 27.

²⁶⁶ Nardar Bayramlı, İqtisadi rayonların yeni bölgüsü Azərbaycanın davamlı inkişafına xidmət edir, 10.07.2021, https://www.yeniazerbaycan.com/SonXeber_e86379_az.html [Erişim tarihi: 18.05.2024].

3.3. Karabağ Ekonomik Bölgesi

Karabağ Ekonomik Bölgesi 14 ekonomik bölgeden biri olup toplam yüzölçümü 8,99 bin km²,²⁶⁷ nüfusu 907,9 bin'dir.

Şekil 1: Karabağ EB'nin yüzölçümü ve nüfusun grafiksel gösterimi



<https://www.economy.gov.az/az> [Erişim tarihi: 17.06.2024]

Karabağ Bölgesi Şarki Zengezur, Mil-Muğan ve Merkezi Aran ekonomik bölgeleri arasında yer almaktadır. Güneyde İran'la olan devlet sınırı Aras Nehri boyunca uzanmaktadır.²⁶⁸ Karabağ doğal güzelliklerle zengin bölgelerden biridir. Büyüleyici doğası, temiz havası, zengin manevi ve kültürel gelenekleriyle bu bölge Azerbaycan'ın önde gelen bilim adamlarının, şairlerinin, yazarlarının, sanatçıların, müzisyenlerinin ve şarkıcılarının anavatanıdır. Karabağ "Azerbaycan müziğinin beşiği" olarak adlandırılmaktadır. Azerbaycan folklorunun en eski ve nadide örneklerini barındığı Karabağ'da yüzlerce müzik eseri bestelenmiştir. Zengin doğası ve doğal kaynakları ile her zaman ilgi odağı olan Karabağ bölgesinde 1968 yılında keşfedilmiş Azıh mağarasında bulunan kalıntılar, 350-400 bin yıl öncesine ait insan yaşamının izlerini

²⁶⁷ Coşqun Cəfərov, Elvira Zeynalova, *Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonları*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Bakı, 2021, (ss. 1-27), s. 3.

²⁶⁸ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və..., s. 10.

taşımaktadır.²⁶⁹ Bölgede inşaat malzemeleri (mermer, çimento hammaddeleri, yapı taşı) başlıca yeraltı kaynaklardır. Ormanlardaki odun potansiyeli yerel ihtiyaçları karşılamaktadır. Bu bölgede bağcılık, tahıl üretimi, tütün ve pamuk yetiştiriciliği ve hayvancılık başlıca tarım alanlarıdır.²⁷⁰

Karabağ Ekonomik Bölgesi Azərbaycan Cumhurbaşkanı'nın 7 Temmuz 2021 tarihli "Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Ekonomik Bölgelerin Yeni Taksimatına Dair" Kararnamesine göre oluşturulmuş olup şu iskan birimlerini kapsamaktadır: Hankendi şəhri, Ağcebedi, Ağdam, Berde, Fuzuli, Hocalı, Hocavend, Şuşa ve Terter.²⁷¹ Diğer bir kararnameyle Karabağ Ekonomik Bölgesi'nin sınırları genişletilmiş ve yeni oluşturulan Ağdere bölgesi Karabağ Ekonomik Bölgesi'ne dahil edilmiştir.²⁷² Bu oluşum Azərbaycan Cumhurbaşkanı'nın 5 Aralık 2023 tarihli ve 1043-VIQ sayılı Azərbaycan Cumhuriyeti Kanununun uygulanması doğrultusunda kabul edilen Ağdere ilçesinin kurulması ve bazı kanunların düzenlenmesine dair kararnamesiyle düzenlenmiştir.²⁷³ Azərbaycan Cumhurbaşkanı'nın 7 Temmuz 2021 tarih ve 1386 sayılı kararnamesiyle Karabağ Ekonomik Bölgesine dahil edilen kurtarılmış topraklara (Şuşa şəhri hariç) Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın özel temsilcisi atanmıştır.²⁷⁴ İşgal öncesindeki dönemde tahıl üretiminin yüzde 14,3'ünün, pamuk üretiminin yüzde 3,3'ünün, üzüm üretiminin yüzde 31,5'inin, patates üretiminin yüzde 6,3'ünün, et üretiminin yüzde 14,5'inin, süt üretiminin 17,1'inin, yumurta üretiminin yüzde 3,6'sı, yün üretiminin yüzde 19,3'ü, koza üretiminin yüzde 17'si, besi hayvanının yüzde 15,1'i

²⁶⁹ Karim Huseyn-zada, Serpil Kocaman, "Karabağ ve Doğu Zengezur Bölgelerinin Alternatif Turizm Potansiyeline İlişkin Bir Araştırma", *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2023, (ss. 304-318), s. 309.

²⁷⁰ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və..., s. 10.

²⁷¹ Yeni Qarabağnamə, s. 12.

²⁷² Firuzə Vahid, Ağdərə Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil edilib, 27.12.2023, <https://apa.az/resmi-xeber/agdere-qarabag-iqtisadi-rayonunun-terkibine-daxil-edilib-807391> [Erişim tarihi: 18.05.2024].

²⁷³ Ağdərə Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil edilib, 27.12.2023, <https://aztv.az/az/news/28257/agdere-qarabag-iqtisadi-rayonunun-terkibine-daxil-edilib> [Erişim tarihi: 18.05.2024]; Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 07.07.2021, <https://president.az/az/articles/view/52389> [Erişim tarihi: 17.05.2024].

²⁷⁴ Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsinin təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 01.12.2023, <https://president.az/az/articles/view/54468> [Erişim tarihi: 18.05.2024].

ve küçük boynuzlu hayvanların yüzde 19,2'si işgal altında olan toprakların payına düşmüştür.²⁷⁵

Karabağ ve Şarki Zengezur ekonomik bölgelerine 2024 yılının ilk çeyreğinde toplamda 1 milyar 167 milyon 617 bin manat tutarında yatırım yapılmıştır. Devlet İstatistik Komitesi'nin verilerine göre, bu fonların 1 milyar 159 milyon 155 bin manatı inşaat ve tesisat işlerine yönelmiştir. Raporlama dönemine göre Karabağ ekonomik bölgesine yapılan yatırım tutarı 535 milyon 895 bin manat olup, bu miktarın 533 milyon 580 bin manatı inşaat ve montaj işlerine yönlendirilmiştir. Ekonomik bölgeye dahil olan Hankendi şehrine yapılan yatırım 5 milyon 400 bin manat, Ağdam bölgesi için yapılan yatırım tutarı 132 milyon 687 bin manat, Ağdere bölgesi için 6 milyon 967 bin manat, Fuzuli bölgesi için 137 milyon 845 bin manat, Hocalı bölgesi için 12 milyon 624 bin manat, Hocavend bölgesi için 19 milyon 728 bin manat, Şuşa bölgesi için 175 milyon 272 bin manat, Terter bölgesi için ise yapılan yatırım tutarı 29 milyon 246 bin manat olarak belirlenmiştir.²⁷⁶ Halihazırda Karabağ Ekonomik Bölgesi'nde doğal ve ekonomik kaynakların ülke ekonomisinin öncelikleri doğrultusunda kullanılması, iş gücü rezervlerinin değerlendirilmesi ve verimli şekilde kullanılması, yeni girişimcilik faaliyetlerinin özellikle kesintisiz üretim süreci ve güvenilir istihdam politikasının oluşturulması, sektörel kalkınmanın sağlanması, gerekli altyapı ve yatırım projelerinin gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar sürdürülmektedir.²⁷⁷ Karabağ Ekonomik Bölgesi'nin yeniden inşası ve mevcut ekonomik potansiyelin restore edilmesi bu bölgenin ülke ekonomisindeki payının işgal öncesi seviyeye ulaşmasını sağlayacaktır. Bu durum, Azerbaycan ekonomisinin gelişimine katkı sağlamasının yanı sıra petrol dışı sektörlerin önemli ölçüde desteklenmesine yardımcı olacaktır. Genel olarak, Karabağ'ın gelişimi, şimdiye kadar Ermeni işgali nedeniyle kullanılmamış potansiyelin tam olarak kullanılmasına olanak sağlayacaktır. Karabağ'da sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanması, bölgede sürekli ve kalıcı bir barışın inşasına ve çatışmaların önlenmesine yardımcı olacaktır.²⁷⁸ Karabağ'daki yeniden imar çalışmalarının hızlı ilerlemesi ve

²⁷⁵ Mübariz Abdullayev, Qarabağda güclü və müasir iqtisadiyyat qurulur, 24.06.2022, https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e71056_az.html [Erişim tarihi: 22.05.2024].

²⁷⁶ Vaqif Bayramov, Qarabağda cəhənnəm cənnətə çevrilir, 25.06.2024, <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/184551-qarabagda-cehennem-cennete-cevrilir> [Erişim tarihi: 03.07.2024].

²⁷⁷ Cavadxan Qasimov, "Qarabağ İqtisadi Rayonunun bərpa olunması davamlı iqtisadi inkişaf göstəricisidir, *Qədim Diyar Beynəlxalq onlayn elmi jurnalı*, Cild: 4, Sayı: 8, 2022, (ss. 5-12), s. 8, 9.

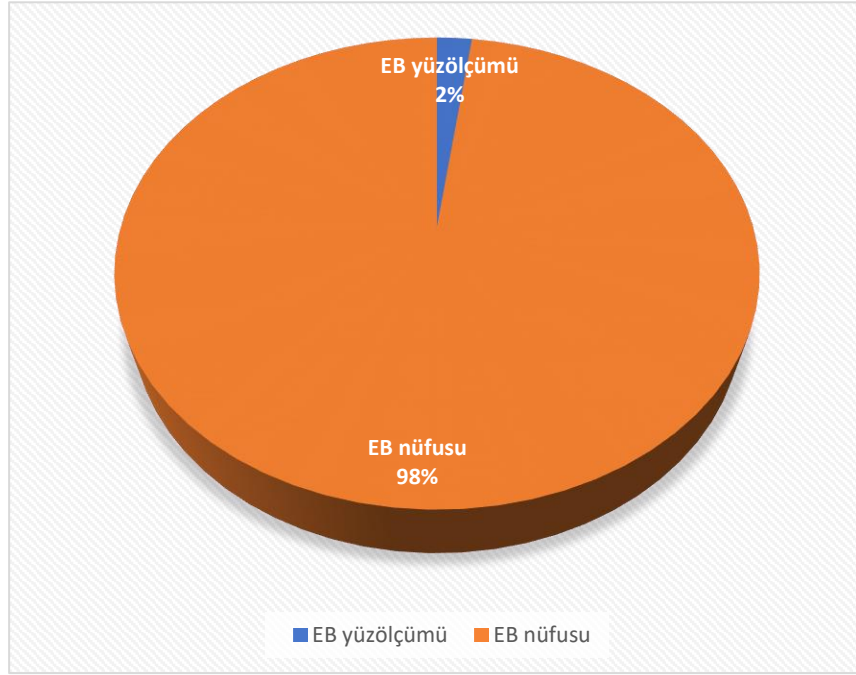
²⁷⁸ Orxan Bağırov, s. 9.

işgalden kurtarılan topraklara dönen vatandaşlara güvenli yaşam koşulları sağlanması amaçlanıyor.²⁷⁹

3.4. Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi

Azerbaycan'ın Şarki (Doğu) Zengezur ekonomik bölgesi 14 ekonomik bölgeden biri olup Cebrayıl, Kelbecer, Laçın, Gubadlı ve Zengilan ilçelerini kapsamaktadır.²⁸⁰ Bölgenin yüzölçümü 7,47 bin km², nüfusu 345,0 bindir (2022 verilerine göre). Şarki Zengezur, ülkenin güneybatısında, Karabağ volkanik platosu üzerinde, Araz ve Hekeri nehirleri havzasında, Ermenistan ve İran sınırında yer almaktadır.²⁸¹

Şekil 5: Şarki Zengezur EB'nin yüzölçümü ve nüfusun grafiksel gösterimi



<https://www.economy.gov.az/az> [Erişim tarihi: 17.06.2024]

Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi Azerbaycan Cumhurbaşkanınının 7 Temmuz 2021 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Ekonomik Bölgelerin Yeni Taksimatına

²⁷⁹ Nurcan Süleymanova, Qarabağda əsl bahar yaşanır, 21.05.2024, <https://respublika-news.az/az/news/qarabagda-esl-bahar-yasanir> [Erişim tarihi: 22.05.2024].

²⁸⁰ Şəfa Əliyev, “Şərqi Zəngəzurun iqtisadiyyat quruculuğunun inkişaf etdirilməsi istiqamətləri”, *Geostartegiya Beynəlxalq İctimai-Siyasi, Elmi Nəzəri Jurnal*, № 06 (78), 2023, (ss. 81-87), s. 81.

²⁸¹ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və..., s. 11.

Dair” kararnamesine göre oluşturulmuştur. Bu bölge aşağıdaki iskân birimlerini kapsamaktadır: Cebrayıl, Kelbecer, Gubadlı, Laçın ve Zengilan ilçeleri.²⁸² 1993-2020’de Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesinin kapsama alanındaki topraklar Ermeni Silahlı Kuvvetleri’nin işgali altında kalmıştır. Bu topraklar İkinci Karabağ Savaşı sonrasında imzalanan 9 Kasım 2020 tarihli Üçlü Bildiri’den sonra kurtarılmıştır. 1861 yılında oluşturulan Zengezur kazası, Gafan, Gorus, Karakilse, Mehri, Zengilan, Gubadlı ve Laçın’ın bir kısmını kapsamış ve 20. yüzyılın başında burada 313 Türk köyü vardı. Bu bölgede sadece dışarıdan gelerek Ermenilerin yaşadıkları iki Ermeni köyü vardı. Zengezur ilçesinin yüzölçümü 7892 km² idi. Büyük Karabağ Zaferi sonucunda bu bölgenin 4505,5 km²’si işgalden kurtulmuş olup, bu alanlar arasında Zengilan, Gubadlı ve Laçın bölgeleri yer almıştır. Yüz yılı aşkın bir süredir Zengezur-Gafan şehrinin batı kısmı, Gorus, Karakilse ve Mehri bölgelerindeki topraklar Ermenistan hudutları kapsamındadır. 1920’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni yıkıp Azerbaycan’ı işgal eden Bolşeviklerin baskıları sonucunda Zengezur bölgesi Ermenistan’a terkedilmiştir.²⁸³

Bölgede önemli su kaynaklarının bulunması hidroelektrik alanında büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Sugovuşan, Laçın ve Kelbecer bölgelerinde de enerji santralleri inşa edilmiştir. Ayrıca Cebrayıl bölgesindeki Aras Nehri üzerinde “Hudaferin” ve “Kız Kalesi” hidroelektrik santralleri olmak üzere iki yeni hidroelektrik santralinin inşaatı gerçekleştirilmiştir.²⁸⁴ 19 Mayıs 2024 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’le, İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi’nin katılımıyla bu iki hidroelektrik santrallerinin açılış töreni gerçekleştirilmiştir. “Hudaferin”, “Kız Galası”, Şarki Zengezur’un “yeşil enerji bölgesi” olarak gelişmesinin önemli unsurları olup, bölgesel iş birliğini de güçlendirmektedir.²⁸⁵

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Karabağ ve Şarki Zengezur’u “yeşil enerji” bölgesi ilan etmiştir. Kurtarılmış toprakların onaylanmış potansiyeli 7.200 megavat güneş ve 2.000 megavat rüzgâr enerjisidir. Aynı zamanda Cebrayıl ve Zengilan

²⁸² Yeni Qarabağnamə, s. 12.

²⁸³ Şəfa Əliyev, s. 81.

²⁸⁴ Gülnar Əliyeva, Ümüdvər Əliyev, *Qarabağ yaşıl enerji zonasının yaradılması*, Yaşıl İqtisadiyyat və Dayanıqlı İnkişaf, Bakı, 2024, (ss. 1-228), s. 139, 140.

²⁸⁵ Azərbaycan və İran prezidentlərinin iştirakı ilə “Xudaferin” hidroqovşağının istismara verilməsi və “Qız Qalası” hidroqovşağının açılış mərasimi keçirilib, 19.05.2024, https://azertag.az/xeber/azerbaycan_ve_iran_prezidentlerinin_istiraki_ile_xudaferin_hidroqovsaginin_istismara_verilmesi_ve_qiz_qalasi_hidroqovsaginin_achilis_merasimi_kechirilib_yenilenib_video-3010618 [Erişim tarihi: 20.05.2024].

bölgelerinde 240 megavatlık güneş enerjisi santralının inşası için çalışmalar sürdürülmektedir.²⁸⁶ Şarki Zengezur'da restorasyon ve inşaat çalışmalarının hızlanması tarımın gelişmesine olumlu yönde etkileyecektir. Bu sayede stratejik öneme sahip su depolarının bulunduğu alanların kurtarılması sayesinde yüzbinlerce hektar alanın sulama ihtiyacının karşılandığını söyleyebiliriz. Kurtarılan topraklar bağcılığın, tahıl üretiminin, pamuk yetiştiriciliğinin ve hayvancılığın gelişmesi için büyük potansiyele sahiptir. Bu potansiyel sayesinde tarım sektöründe sürdürülebilirlik sağlanacaktır.²⁸⁷

Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi'ne yılın ilk üç ayında 631 milyon 721 bin manat yatırım yapılmıştır. Bunun 625 milyon 575 bin manatı inşaat ve tesisat işlerine yönelmiştir. Cebrayıl bölgesine yapılan yatırım miktarı 76 milyon 936 bin manat, Kelbecer bölgesi için 250 milyon 431 bin manat, Gubadlı bölgesi için 96 milyon 485 bin manat, Laçın bölgesi için 105 milyon 759 bin manat ve Zengilan bölgesi için 102 milyon 108 bin manat olarak belirlenmiştir.²⁸⁸ Bölgenin yatırım çekiciliğinin artırılması, modern ve etkin üretim, ticaret ve hizmet altyapısının oluşturulması, yenilikçi teknolojilerinin uygulanması ve aynı zamanda sanayi potansiyelinin gerçekleştirilmesi için optimal teşvikler ve teşvik mekanizmaları uygulanmaktadır.²⁸⁹ Polimetallik cevherler, altın, cıva, kromit, inşaat malzemeleri bölgenin başlıca yeraltı kaynaklarıdır. Maden kaynakları (İstisu, Minkend), iklim-balneolojik koşullar, dağ ormanları tatil-eğlence amaçlı kullanılabilir. Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi tütün üretiminin, üzüm yetiştiriciliğinin, meyveciliğın, tahıl üretimi ve hayvancılığın (küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık, arıcılık) gelişmesi için elverişli doğal koşullara sahiptir.²⁹⁰

3.5. Altyapı İskân ve Ulaşım Alanındaki Çalışmalar

Üçlü Bildiri'nin maddelerinden biri, bölgedeki siyasi ve ticari ilişkilerin onarılması için yeni ulaşım hatlarının oluşturulmasıdır. Bu onarım hem bölgesel kalkınma hem de kurtarılan bölgelerin Azerbaycan'a bağlanması bakımından büyük

²⁸⁶ Vüsal Qasımlı, Ramil Hüseyin, Rəşad Hüseyinov, Rəşad Həsənov, Coşqun Cəfərov, Aminə Bayramova, *Yaşıl İqtisadiyyat*, "Azprint" nəşriyyatı, Bakı, 2022, (ss. 280), s. 29.

²⁸⁷ "Azad Şərqi Zəngəzur", s. 4.

²⁸⁸ Vaqif Bayramov, Qarabağda cəhənnəm cənnətə çevrilir, 25.06.2024, <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/184551-qarabagda-cehennem-cennete-cevrilir> [Erişim tarihi: 03.07.2024].

²⁸⁹ Elbrus Cəfərli, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur..., 16.03.2024, https://www.yeniazərbaycan.com/iqtisadiyyat_e99005_az.html [Erişim tarihi: 04.07.2024].

²⁹⁰ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və..., s. 11.

önem arz etmektedir.²⁹¹ Bu anlamda Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya liderlerinin Ocak 2021’de Moskova’da gerçekleştirdiği üçlü toplantısında bölgede ulaşımın yeniden tesis edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma iki önemli koridorun restorasyonunu içermektedir. Bunlardan ilki, Ermenistan’ın Sunik bölgesinden (eski Azerbaycan toprağı olan Zengezur’dan) ve aynı zamanda Azerbaycan’ın büyük bir kısmından geçen Nahçıvan’a giden kara ve demiryolu koridorudur. İkincisi ise Erivan’dan Nahçıvan’a kadar uzanan ve Ermenistan’ın aynı bölgesinden geçecek olan demiryolu hattıdır. Sovyetler Birliği döneminde her iki rota etkin bir şekilde kullanılmıştır. Ancak Birinci Dağlık Karabağ Savaşı’ndan sonra güzergahın işleyişi durdurulmuştur. Lakin 10 Kasım 2020 tarihli Üçlü Bildiri’ye göre Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki ulaşımın yeniden sağlanması gerekmektedir. Bu projenin hayata uygulanması için öncelikle yurt içi ulaşım ağlarının geliştirilmesi gerekir. Bu kapsamda Azerbaycan Horadiz ve Ağbend demiryolu projesinin uygulanmasına başlamıştır.²⁹² Bu çerçevede Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 14 Şubat’ta Horadiz-Ağbend demiryolu hattının temelini atarak Üçlü Bildiri’nin ilgili maddesini uygulamaya koymuştur. Toplam 100 kilometre uzunluğa sahip olacak Horadiz-Ağbend demiryolu hattı Azerbaycan için hem stratejik hem de ekonomik öneme sahiptir. Bu yolun açılmasıyla işgalden kurtarılan topraklara ulaşım kolaylaşacak ve alternatif ulaşım seçeneğı oluşturulacaktır. Restorasyon ve imar süreci sonrasında Karabağ bölgesine göç edecek insan potansiyelinin dikkate alırsak bu ulaşım yolunun ne kadar önemli olduğu bir kez daha ispatlanmış olur.²⁹³

İkinci Karabağ Savaşı’nın bitiminden hemen sonra COVID-19 pandemisi ve mayın sorununun yarattığı zorluklara rağmen toparlanma ve yeniden yapılanma çok hızlı bir şekilde devam etmiştir.²⁹⁴ İşgal döneminde bölgedeki çok büyük alana mayın döşenmiş olması insanların “Büyük Dönüş” programı kapsamında geri dönüşünü

²⁹¹ Esra Banu Sipahi, Bahar Özsoy, Musa Qasımlı, s. 209.

²⁹² Nazrin Alızada, Karabağ’daki Ulaşım-Altyapı Projeleri: Azerbaycan’ın Kazanımları, 21.04.2021, <https://www.ankasam.org/karabagdaki-ulasim-altyapi-projeleri-azerbaycanin-kazanimlari/> [Erişim tarihi: 22.05.2024].

²⁹³ Vüqar Bayramlı, “Horadiz-Ağbend dəmir yolu xəttinin təməlinin qoyulması mühüm tarixi hadisədir”, *Xalq qəzeti*, 19.02.2021, s. 4.

²⁹⁴ Esmə Özdaşlı, “İşgal Sürecinde Karabağ’da İşlenen Uluslararası Suçlar ve Azerbaycan’ın Bölgeyi Yeniden İmar Stratejisi”, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3, 2023, (ss. 1988-2022), s. 2011.

yavaşlatmanın yanı sıra bölgelerin yeniden inşası ve rehabilitasyonunu da ciddi şekilde engelliyor.²⁹⁵

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 21 Temmuz 2022 tarihli kararnamesine göre Karabağ ve Şarki Zengezur ekonomik bölgelerinde restorasyon, inşaat ve yönetim hizmetlerini sağlamak üzere "Karabağ Ekonomik Bölgesinde Restorasyon, İnşaat ve Yönetim Hizmeti" [Birimi] kurulmuştur. Karabağ Ekonomik Bölgesine dahil (Şuşa şehri hariç) işgalden kurtarılan bölgelere halkın geri dönüşü ile ilgili çok katlı sosyal konutların ve müstakil evlerin inşası, bu şekilde inşa edilen binaların yönetimi, ayrıca söz konusu alanda peyzaj, yeşillendirme ve konut hizmetleri faaliyet gösterecektir.²⁹⁶ Karabağ'ın ihya edilmesi önceliği doğrultusunda, bölgenin sanayi potansiyelinin yeniden değerlendirilmesi, ülke ekonomisine yeniden kazandırılması ve istihdamın sağlanması amacıyla Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 28 Mayıs 2021 tarihli kararnamesiyle Ağdam şehrinde Ağdam Endüstri Parkının, 4 Ekim 2021 tarihli kararnamesiyle ise Cebrayıl şehrinde Araz Vadisi Ekonomik Bölgesi Endüstri Parkı kurulmuştur.²⁹⁷ 2021 yılında ise Laçın'ın Zeyridi köyünde 52 hektarlık alanda Laçın Tarım ve Endüstri Parkı'nın temeli atılmıştır.²⁹⁸ Endüstri parkları oluştururken, ülkedeki mevcut sanayi parklarında olduğu gibi, öncelikli alanlar belirlenmiştir. Ağdam Endüstri Parkı'nın öncelikli alanları olarak inşaat malzemesi üretimi, tarım ürünlerinin işlenmesi, meyve-sebze konserve işleri, et ve süt ürünleri, yem ve gübre üretimi ve işlenmesi ile hizmet sektörleri, soğuk depolar vb. belirlenmiştir. Araz Vadisi Ekonomik Bölgesi Endüstri Parkı'nda lojistik ve ticaret merkezi, depo kompleksleri, toptan ve perakende satış noktaları, TIR parkı, gümrük hizmetleri, yakıt istasyonları, otomobil ve diğer teknik araçların tamir merkezleri oluşturulması planlanmaktadır.²⁹⁹ Ekonomik kalkınmada,

²⁹⁵ İlyas Hüseyinov, "İşgaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi problemi: Ermənistanın hərbi cinayətləri və beynəlxalq təşkilatların qeyri-adekvat münasibəti", *Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi*, Cild: 2, Sayı: 1, 2022, (ss. 156-170), s. 157.

²⁹⁶ Yeni Qarabağnamə, s. 67.

²⁹⁷ Qarabağda yaradılan sənaye zonaları, <https://economiczones.gov.az/qarabagda-yaradilan-senaye-zonaları> [Erişim tarihi: 29.05.2024].

²⁹⁸ Rəşad Baxşəliyev, "Laçına qayıdanlar işlə necə təmin olunurlar?", *Azərbaycan qəzeti*, No: 264 (9431), 3 Dekabr, 2023, s. 4.

²⁹⁹ İlhamə İsabəliyeva, Emil Hacıyev: "Sahibkarların Ağdam Sənaye Parkı və "Araz Vadisi İqtisadi Zonası"na marağı böyükdür, 11.07.2023, <https://vergiler.az/news/articles/24938.html> [Erişim tarihi: 19.05.2024].

Karabağ'da istihdamın sağlanmasında ve ekonomik aktivitenin artırılmasında sanayi parklarının rolü büyüktür.³⁰⁰

Vatan Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından düşmandan kurtarılan topraklarda hızlı bir şekilde gelişen imar çalışmaları³⁰¹ kapsamında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımıyla 26 Ekim 2021 tarihinde Karabağ'ın hava kapısı olarak adlandırılan Fuzuli şehrinde ICAO ve IATA standartlarına uygun modern seviyede inşa edilen Fuzuli Uluslararası Havalimanı³⁰² ve 20 Ekim 2022 tarihinde, stratejik öneme sahip karayolları ve demiryollarının geçtiği Şarki Zengezur Ekonomik Bölgesi'ne dahil olan Zengilan'da inşa edilen Uluslararası Havalimanı'nın açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Bu havaalanlarının Karabağ'ın önemli bir ulaşım merkezine dönüşmesini belirleyen ana faktörlerdir. Halihazırda Azerbaycan ve Türkiye cumhurbaşkanları tarafından 26 Ekim 2021'de temeli atılan Zengezur Koridoru – Horadiz-Cebrayıl-Zengilan-Ağbend otoyolunun inşaatı hızla devam ediyor.³⁰³ Ayrıca Laçın şehrinde daha bir havalimanı inşa ediliyor.³⁰⁴ Zengezur Koridoru, ulaştırma-lojistik ve iletişimin uluslararası düzeyde açılması, ülkelerin, bölgelerin, kıtaların entegrasyonu ve uluslararası ticaret süreçlerinin yoğunlaşması, emtia ve yatırım akışlarının hızlandırılması, kıtalar arasındaki ekonomik ilişkilerin yeni bir aşamaya taşınması ve bununla bağlı maliyetlerin optimizasyonu ticaretin teşviki ve geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır.³⁰⁵ İşgalden kurtarılan bölgelerin doğal ve ekonomik potansiyelinin etkin kullanılması amacıyla çok sayıda proje yürütülmektedir. Halihazırda bu ekonomik bölgeye dahil olan Zengezur ilçesine bağlı Ağalı köyünde “Akıllı köy” pilot proje olarak hayata geçirilmektedir.³⁰⁶ Projenin

³⁰⁰ Röya Rüstəmli, Dirçəlişə təkən verən layihələr, 16.05.2024, <https://respublika-news.az/az/news/dircelise-tekan-veren-layiheler> [Erişim tarihi: 19.05.2024].

³⁰¹ Bu gün Zəngilan Şəhəri Günüdür, 20.10.2023, https://azertag.az/xeber/bu_gun_zengilan_seheri_gunudur-2794429 [Erişim tarihi: 19.05.2024].

³⁰² İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimində iştirak ediblər, 26.10.2021, <https://president.az/az/articles/view/53734> [Erişim tarihi: 23.05.2024].

³⁰³ Bu gün Zəngilan Şəhəri Günüdür, 20.10.2023, https://azertag.az/xeber/bu_gun_zengilan_seheri_gunudur-2794429 [Erişim tarihi: 19.05.2024].

³⁰⁴ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və..., s. 12.

³⁰⁵ Ramiz Quliyev, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında irimiqyaslı layihələr həyata keçirilir, 23.05.2023,

https://azertag.az/xeber/qarabag_ve_serqi_zengezur_iqtisadi_rayonlarinda_irimiqyasli_layiheler_heyata_kechirilir-2628917 [Erişim tarihi: 19.05.2024].

³⁰⁶ Həsən Qəhrəmanlı, “Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri”, *Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Online Elmi Jurnalı*, Cild: 2, Sayı: 6, 2022, (ss. 60-63), s. 62; Orxan Hacızadə, “Ağıllı kənd layihəsi yaşıl iqtisadiyyatın təməli kimi”, *İpək Yolu jurnalı*, No: 1, 2023, (ss. 14-22), s. 15.

“Akıllı köy”de uygulanması temel olarak beş bileşen üzerinde gerçekleştirilecektir. Bunlar yaşam, üretim, sosyal hizmetler, “akıllı tarım”, alternatif enerji sektörleridir. İnşa edilecek 200 evden oluşan köyün enerji ihtiyacı sadece alternatif enerji kaynaklarından sağlanacaktır.³⁰⁷ Aslında Azerbaycan’ın akıllı şehir tecrübesi Karabağ Zaferi öncesine dayanıyor. 2008 yılında Azerbaycan’ın ilk akıllı şehir uygulamalarından olan “Akıllı Ulaşım Yönetim Merkezi”nin temel amacı Bakü’de ulaşım sistemini ve toplu taşıma hizmetlerinin kalitesini iyileştirmek olmuştur.³⁰⁸ Onarım ve yapım çalışmaları kapsamında Şuşa Karabağ’da elektrikli otobüslerin çalışacağı ilk şehir olacak. Şuşa’da halihazırda elektrikle çalışan dört adet otobüs bulunmaktadır ve bu otobüsler dağlık arazide kendini kanıtlamışlardır. Yakın zamanda Şuşa şehrinde bisiklet yolları inşa edileceği de duyurulmuştur.³⁰⁹

Karabağ’da yıkılan altyapı onarılırken, insan göçü başladıkça çeşitli mesleklerin yanı sıra doktorlara da talep oluşmuştur. Bu anlamda Hadrut ve Zengilan’da en modern tıbbi ekipman ve diğer malzemelerle donatılmış Aile Sağlığı Merkezi inşa edilerek kullanıma sunulmuştur.³¹⁰ Belirtmek gerekir ki, Karabağ’ın yeniden inşası için yapılan Büyük Geri Dönüş Programı’nın temel unsurlarından biri ulaşım altyapısının kurulmasıdır.³¹¹ Savaşın sona ermesinden hemen sonra, Azerbaycan’ın temel önceliği işgalden kurtarılan bölgelerin restorasyonu, Ermeni saldırıları sonucunda tahrip edilmiş şehir ve köylerin yeniden inşası olmuştur. Yerinden edilmiş yurttaşların evlerine geri dönüşü için Fuzuli şehrinden başlayarak Şuşa’ya kadar uzanan 101,5 km uzunluğundaki “Zafer Yolu” adlı otoyolun temeli Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından 16 Kasım 2020’de atılmış³¹² ve 7 Kasım 2021’de hizmete açılmıştır. Bu proje, öncelikle doğdukları topraklara geri dönecek insanlara konforlu yaşam sunmaya ve onlar için

³⁰⁷ Mənsümə Babayeva, “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd”, 17.02.2021, <https://ikisahil.az/post/198562-agilli-sheher-ve-agilli-kend> [Erişim tarihi: 20.05.2024].

³⁰⁸ Ertan Altan, Akıllı kentlere büyük dönüş, 20.05.2024, <https://haberglobal.com.tr/yazarlar/akilli-kentlere-buyuk-donus-345219> [Erişim tarihi: 29.05.2024].

³⁰⁹ Nəzrin Babayeva, Aydın Kerimov: Şuşa Qarabağda elektrik avtobuslarının fəaliyyət göstərdiyi ilk şəhər olacaq, 24.04.2024, <https://report.az/infrastruktur/aydin-kerimov-susa-qarabagda-elektrik-avtobuslarinin-fealiyyet-gosterdiyi-ilk-seher-olacaq/> [Erişim tarihi: 22.05.2024].

³¹⁰ Tahirə Ağamirzə, İşğaldan azad olunan bölgələrimizdə əhaliyə yüksək səviyyədə tibbi xidmət göstərir, 17.10.2022, <https://vetensesi.az/page/6/news/4444> [Erişim tarihi: 23.05.2024].

³¹¹ Prezident İlham Əliyev Köndələnçay su anbarlarında aparılacaq təmir-bərpa işləri, Əhmədbəyli-Şuşa avtomobil yolunun və bu yolun üzərindəki tunellərin, Şuşada inzibati binanın əsaslı təmiri və konfrans zalının tikintisi ilə tanış olub, ARPIİ Prezident Kitabxanası (Dövlət Proqramı 2019-2023), s. 297, 21.04.2022, <https://files.preslib.az/projects/regions/r4/c4.pdf> [Erişim tarihi: 23.06.2024].

³¹² Saleh Məmmədov, Zəfər yollarının qüdrətli qurucusu, 14.10.2023, <http://www.aayda.gov.az/az/news/5595/zefer-yollarinin-qudretli-qurucusu> [Erişim tarihi: 23.06.2024].

yüksek yaşam standartları oluşturmaya hizmet etmektedir.³¹³ Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasının ardından yenilenebilir enerji kaynakları çerçevesinde yeşil enerji stratejisinin uygulanması kapsamında, Enerji Bakanlığı'nın 9 Aralık 2020 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda Karabağ'ın alternatif enerji potansiyeli ele alınmıştır.³¹⁴

Enerji kaynakları açısından zengin olan Karabağ ve Şarki Zengezur 7200 megavat güneş enerjisi, 2000 megavat rüzgâr enerjisi potansiyeline sahiptir. Azerbaycan'ın iç su kaynaklarının yaklaşık yüzde 25'i, yani yıllık 2 milyar 560 milyon metreküpü bu bölgededir. Fuzuli, Cebayıl, Zengilan ve Gubadlı'da güneş enerjisi potansiyeli, Laçın ve Klebecer'in dağlık bölgelerinde ise rüzgâr enerjisi potansiyeli daha fazladır. Her iki bölgede bulunan Terterçay, Bazarçay, Hekeriçay gibi büyük ve diğer küçük nehirler büyük hidroelektrik potansiyeline sahiptir. Ayrıca, hesaplamalara göre Kelbecer'de günlük 3093 metreküp, Şuşa'da ise 412 metreküp termal su rezervinin olduğu varsayılmaktadır.³¹⁵ Bu kapsamda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 2024 yılını Azerbaycan'da "Yeşil Dünya Dayanışma Yılı" ilan edilmesine ilişkin 25 Aralık 2023 tarihinde kararname imzalamıştır. Kararnamede, Azerbaycan'ın 2030 yılına kadar sosyo-ekonomik kalkınması için beş ulusal öncelikten biri "Temiz Çevre ve Yeşil Büyüme Ülkesi" olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda işgalden kurtarılan Karabağ ve Şarki Zengezur ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yeşil enerji bölgeleri ilan edilmiştir.³¹⁶ 11 Aralık 2023 tarihinde Birleşik Arap Emirlikleri'nde düzenlenen BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (COP28) Taraflar Konferansı'nın 28. Toplantısında, COP29'un 2024 yılında Azerbaycan'da yapılmasına ilişkin karar kabul edilmiştir.³¹⁷ Bu kapsamda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 23 Nisan 2024 tarihinde ADA Üniversitesinde düzenlenen "COP29 ve Azerbaycan için Yeşil Vizyon" konulu uluslararası foruma

³¹³ İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəfər yolunun açılışında iştirak ediblər, 07.11.2021, <https://president.az/az/articles/view/54040> [Erişim tarihi: 23.06.2024]; Böyük Qayıdış – Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş rayonlara tarixi səfərləri – I kitab, ed. Quliyeva Aida, "Şərqi-Qərbi" nəşriyyatı, Bakı, 2021, (ss. 332), s. 5.

³¹⁴ Nazrin Alizada, "Yeşil Enerji Bağlamında Karabağ'ın Enerji Potansiyeli", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2022, (ss. 1-15), s. 11.

³¹⁵ Sevinc Azadi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun "yaşıl enerji" potensialı, 28.12.2023, <https://tv.ikisahil.az/post/484669-qarabag-ve-sherqi-zengezurun-yashil-enerji-potensialı> [Erişim tarihi: 05.06.2024].

³¹⁶ Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 25.12.2024, <https://president.az/az/articles/view/62737> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

³¹⁷ COP29 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcək, 11.12.2023, <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20466> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

katılarak, bu etkinliğin Azerbaycan'da düzenlenmesinin Karabağ'da yeşil ve ekoloji açısından temiz bölgelerin oluşturulmasına katkıda bulunacağını söylemiştir.³¹⁸ Kurtarılan bölgelerin restorasyonu ve yeniden inşasında altyapı inşaatları özel öneme sahiptir. Gerekli altyapı oluşturulmadan bu bölgelerde restorasyon çalışmaları, ekonomik kalkınma, ayrıca Büyük Dönüş Programı'nın uygulanması imkansızdır.³¹⁹ Büyük ölçekli projeler arasında, uluslararası havalimanları, "yeşil enerji" bölgesi oluşturmak amacıyla "Akıllı şehir" ve "Akıllı köy" konseptlerinin bazı yerlerde pilot proje olarak uygulanmaya başlanması, bölgede çevre düzenleme ve inşaat çalışmalarının yer alması Büyük Dönüş sürecinin hazırlıklarıdır.³²⁰

3.6. Geri Dönüş Programları

Ermenistan'ın Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında işgal ettiği topraklardan çekilmesi ve bu işgal sonucunda evlerinden edilen yüzbinlerce yurttaşın geri dönmesi, Karabağ sorununun çözümü sürecinde Azerbaycan'ın öne sürdüğü ilk şartlarından biriydi. Vatan Savaşı'ndan sonra imzalanan ateşkes antlaşmasında yurtlarından edilenlerin dönüşüne ilişkin maddenin yer alması Azerbaycan açısından önemli ve olumlu bir gelişme idi. Bu antlaşma çerçevesinde, 28 yıllık işgal döneminde yurtlarına dönmeyen, çok zor koşullar altında yaşayan ve aynı zamanda pek çok sorunla karşı karşıya kalan yaklaşık 600.000 yurttaş geri dönme olanağına kavuşmuştur.³²¹ "Büyük Dönüş"ün başlangıcı olan 2016 tarihli Nisan Savaşları'nda Leletepe'nin kurtarılması, Cebrayıl şehrine bağlı Çocuk Mercanlı köyünde sivil halka yönelik tehlikenin ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Çocuk Mercanlı köyünün restorasyonu ve iskanına dair 24 Ocak 2017 tarihli kararı ile "Büyük Dönüş"ün Nisan Savaşları'nın ardından başlaması bir tesadüf değildir. Cumhurbaşkanı'nın 15 Haziran 2017 tarih ve 2985 sayılı "Cebrayıl İlçesine Bağlı Çocuk

³¹⁸ İlham Əliyev ADA Universitetində "COP29 və Azərbaycan üçün Yaşıl Baxış" mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda iştirak edib, 23.04.2024, <https://president.az/az/articles/view/65580> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

³¹⁹ Mübariz Feyzli, Yeni Qarabağ formalaşır, 14.05.2024, https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e101738_az.html [Erişim tarihi: 23.05.2024].

³²⁰ Mustafa Kamal, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda, 22.05.2024, <https://respublika-news.az/az/news/qarabag-ve-serqi-zengezurda> [Erişim tarihi: 22.05.2024].

³²¹ Tuğçe İsayev, "İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Sonrasında İmzalanan Ateşkes Andlaşması'na Göre Azerbaycanlı Göçmenlerin Yerlerine Dönüşü", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2023, (ss. 153-165), s. 160.

Mercanlı Köyü Restorasyon Çalışmalarının Devam Ettirilmesine İlişkin Önlemlere Dair” kararnamesi uyarınca ikinci etaba geçilmiştir. İkinci etapta 100 konut, tıp merkezi, 50 kişilik anaokulu, kulüp-toplum merkezi, bölge müdürlüğü idari binası, postane ve 10/04 metrekairelik trafo istasyonu inşa edilmiştir.³²²

İşgalden kurtarılan topraklara büyük geri dönüşün 2030 yılına kadar Azerbaycan’ın beş Ulusal Önceliğinden biri olarak belirlenmesi, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin işgalden kurtarılan topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı’nın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile onaylanması, kabul edilen diğer belgeler ve uygulanan büyük ölçekli projeler, yeni kalkınma aşamasının hedeflerine ulaşmaya hizmet etmekte ve Azerbaycan’ın Karabağ ve Şarki Zengezur’un yeniden canlandırılmasında, nüfusun sürdürülebilir yerleşimi ve sürdürülebilir ekonomik koşulların sağlanması konusundaki kararlılığının göstergesidir.³²³

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan araştırmalar sonucunda belirlenmiştir ki, savaş sonrası dönemde barışın yeniden tesis edilmesi için askeri operasyonların ve şiddetin durdurulması, barış anlaşmalarının imzalanması, demobilizasyon, silahsızlanma ve yeniden entegrasyon, mültecilerin ve zorunlu göçmenlerin geri dönüşü, bölgede devletin işleyiş mekanizmasının temellerinin oluşturulması, barış ve sosyal entegrasyon sürecinin başlatılması, ekonomik iyileşme için zemin oluşturulması gereklidir.³²⁴ İkinci Karabağ Savaşı’nın sona ermesi ardından işgalden kurtarılan bölgelerin restorasyon süreci başlatılmış olup, belirlenen amaç ve hedefler çerçevesinde ve amaçlanan uygulama mekanizmaları temelinde gerekli restorasyon ve inşaat çalışmaları yürütülmektedir.³²⁵ Yüksek düzeyde sürdürülebilirlik, kapsayıcı ve öncelikli olarak özel girişime dayalı ekonomik büyümenin hızlandırılması, sosyal refah düzeyinin sürekli artırılması amacıyla halkın kurtarılmış bölgelere dönüşünün sağlanması, Azerbaycan’ın yeni kalkınma siyasetinin ana çizgisini teşkil etmektedir. Bu yönde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in 02 Şubat 2021 tarihli

³²² Nurlan Abdalov, Büyük Qayıdışın ilk adımı – Cocuq Mərcanlı, 05.04.2024, <https://respublika-news.az/news/boyuk-qayidisin-ilk-addimi-cocuq-mercanli> [Erişim tarihi: 25.05.2024].

³²³ İşgaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış”, 01.04.2024, <https://family.gov.az/az/ejournals/isgaldan-azad-olunmus-erazilere-boyuk-qayidis> [Erişim tarihi: 24.05.2024].

³²⁴ İradə Nuriyeva, “Postmüharibə dövründə Azərbaycan Respublikasının işgaldan azad edilmiş ərazilərində yenidənqurma işləri və “Böyük Qayıdış” proqramı”, *Tarix və onun problemləri jurnalı*, No: 1, 2024, (ss. 57-63), s. 58.

³²⁵ İnküziv və dayanıqlı inkişaf üçün yeni reallıqlar, <https://economy.gov.az/az/page/qarabag-azerbaycandir> [Erişim tarihi: 24.05.2024].

“Azerbaycan 2030: Sosyo-Ekonomik Kalkınma İçin Ulusal Öncelikler” adlı kararnamesi ile gelecek on yılda ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması için beş Ulusal Öncelik belirlenmiştir:

- 1) Sürekli büyüyen rekabetçi ekonomi
- 2) Dinamik, kapsayıcı ve sosyal adalete dayalı bir toplum
- 3) Rekabetçi insan sermayesi ve modern yenilikçi ortam
- 4) İşgalden kurtarılan bölgelere büyük dönüş
- 5) Temiz çevre “yeşil büyüme” ülkesi

Ulusal Öncelikler, Birleşmiş Milletler Örgütü’nün “Dünyamızın Dönüşümü: 2030’a Kadar Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi” kapsamında ortaya çıkan yükümlülüklerin uygulanması açısından özel öneme sahiptir.³²⁶ Bu önceliklerin uygulanması amacıyla “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 2022-2026 Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi” onaylanmıştır. İşgalden kurtarılan toprakların sürdürülebilir yerleşimi ve ekonomik faaliyete yeniden entegrasyonunun 4. Önceliğinin uygulanmasını sağlamak amacıyla,³²⁷ Azerbaycan Cumhurbaşkanı 16 Kasım 2022 tarih ve 3587 sayılı kararname ile “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İşgalden Kurtarılan Topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı”nı onaylamıştır.³²⁸ Devlet Programı öncelikli olarak işgalden kurtarılan topraklarda güvenli yaşamın ve devlet yönetiminin düzenlenmesi, bölgelerde kentsel, yerleşim ve kırsal yerleşimlerin inşası ve altyapının sağlanması, nüfusun geri dönüşü ve bölgelerde sürdürülebilir toplulukların oluşturulması, bölgelerin kalkınmasını ve yeniden entegrasyonunu destekleyen stratejik açıdan önemli ve kapsamlı altyapının inşası, sürdürülebilir yerleşim için bölgelerin ekonomik yapılarını yerel ve yabancı değer zincirlerine entegre etmek, bölgelerdeki ekolojik çevrenin iyileştirilmesi ve çevre dostu teknolojilerinin uygulanmasıdır. Devlet Programı’nda işgalden kurtarılan bölgelerde gerçekleştirilen restorasyon ve inşaat çalışmaları ile mevcut durum, ulaşılmak istenen hedefler ve bunlara karşılık gelen göstergeler, Devlet Programı’nın öncelikleri, ahalinin evlerine dönüşü, beklenen

³²⁶ Azerbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 02.02.2021, <https://president.az/az/articles/view/50474> [Erişim tarihi: 24.05.2024].

³²⁷ İnküziv və dayanıqlı inkişaf üçün yeni reallıqlar, <https://economy.gov.az/az/page/qarabag-azerbaycandır> [Erişim tarihi: 24.05.2024].

³²⁸ “Azerbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 16.11.2022, <https://president.az/az/articles/view/57883> [Erişim tarihi: 25.05.2024].

sonuçlar, olası risk yönetimi, ilgili görevlerin yerine getirilmesi için finansman kaynakları ve uygulanacak tedbirler yer almaktadır.³²⁹

Ermeni işgalinin sonuçlarının ortadan kaldırılması, işgalden kurtarılmış bölgelerin yeniden inşası ve restorasyonu, ahalinin evlerine geri dönüşünün sağlanması, halkın refah seviyesinin artırılması ve nihayetinde bölgenin dengeli ve sürdürülebilir kalkınmasının sağlanması Devlet Programının genel çerçevesini oluşturmaktadır. Devlet Programının amaç ve görevlerine uygun olarak temel öncelikleri şunlardır:

- 1) Bölgelerde güvenli yaşam koşullarının sağlanması ve devlet yönetiminin düzenlenmesi
- 2) Bölgelerde şehir, kasaba ve köy yerleşim yerlerinin inşası ve altyapı ile donatılması
- 3) Ahalinin geri dönüşü ve arazilerde sürdürülebilir toplumların oluşturulması
- 4) Bölgelerin gelişimine ve re-entegrasyonuna destek sağlayan stratejik ve kapsamlı altyapının kurulması
- 5) Dayanıklı yerleşimler için bölgelerin ekonomik olarak yerli ve uluslararası değer zincirine entegrasyonu
- 6) Bölgelerde çevresel koşulların iyileştirilmesi ve ekolojik temiz teknolojilerin uygulanması.³³⁰

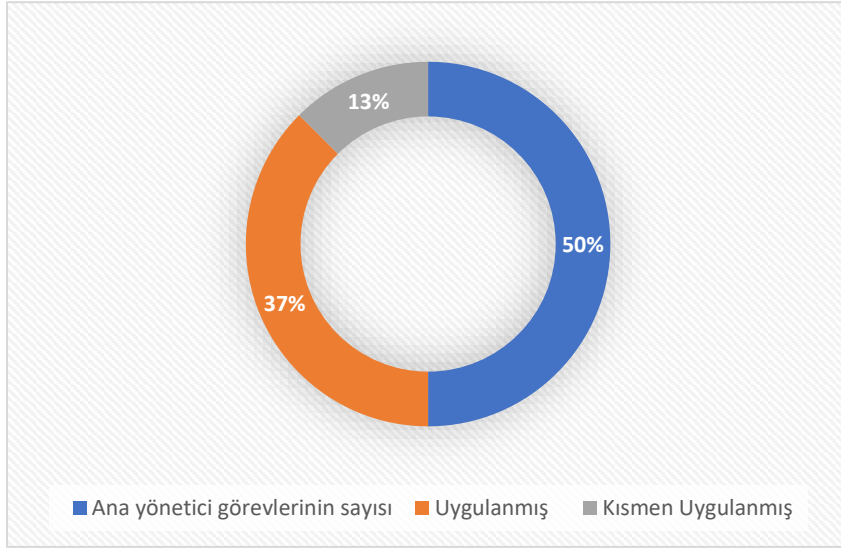
Restorasyon ve sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde belirlenen hedeflere ulaşmak ve Devlet Programı'nın etkin yürütülmesini sağlamak amacıyla, Beş Yıllık Eylem Planı'nın oluşturulması planlanmıştır. Bu plan, elde edilen başarıların değerlendirilmesi için sonuç göstergelerinin belirlenmesini ve ilgili önlemlerin daha etkin bir şekilde uygulanmasını içermektedir. Devlet Programı'nın uygulanması, belirlenen hedefler göz önünde bulundurularak izlenecektir. İzleme amacıyla, önlemler üzerinde başlangıç, ara ve sonuç değerlendirmeler yapılacaktır. İlk sonuçlar, Devlet Programı'nın uygulandığı dönem boyunca her yıl için, ara sonuçlar ise yıllık bazda

³²⁹ "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/52757> [Erişim tarihi: 25.05.2024].

³³⁰ Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı (pdf), 16.11.2022, <https://president.az/az/articles/view/57884> [Erişim tarihi: 22.06.2024].

2023, 2024 ve 2025 yıllarını kapsayacak şekilde belirlenecektir. Sonuçların tamamı ise 2026 yılında elde edilecektir.³³¹

Şekil 9: İşgalden Kurtarılmış Topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programının 2023 yılında Görevlerin Uygulanması Durumu Hakkında



Tablo 2: İşgalden Kurtarılmış Topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programının 2023 yılında Görevlerin Uygulanması Durumu Hakkında

Ana yönetici görevlerinin sayısı	8
Uygulanmış	6
Kısmen Uygulanmış	2

<https://minenergy.gov.az/az/dovlet-proqramlari/azerbaycan-respublikasinin-isgaldan-azad-edilmis-erazilerine-boyuk-qayidisa-dair-i-dovlet-proqrami>

[Erişim tarihi: 17.06.2024]

³³¹ “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı” təsdiqlənib, 16.11.2022, <https://arxkom.gov.az/index.php/media/xeberler/azerbaycan-respublikasinin-isgaldan-azad-edilmis-erazilerine-boyuk-qayidisa-dair-i-dovlet-proqrami-tesdiqlenib> [Erişim tarihi: 22.06.2024].

Birinci Devlet Programı'nın 2023 yılı ve 2024 yılının ilk dört ayında yapılan izleme çalışmalarının sonuçlarıyla ilgili Azərbaycan Cumhuriyeti Başkanlık Kurulu'nda bir istişare toplantısı düzenlenmiştir. Görüşmeler sırasında vurgulanan temel zorluklar ve önümüzdeki dönemde dikkate alınması gereken hususlar belirtilmiş, Devlet Programı'nın uygulanması sürecinde gerçekleştirilen amaca yönelik ve kapsamlı projeler ile kurucu çalışmaların Karabağ ve Şarki Zengezur ekonomik bölgelerinin hızla kalkınması ve ahalinin kalıcı bir şekilde iskan edilmesi kaydedilmiştir.³³²

“Azərbaycan Cumhuriyeti'nin İşgalden Kurtarılmış Topraklarındaki Sorunların Merkezi Çözümü İçin Koordinasyon Karargâhı” bünyesinde faaliyet gösteren “Akademik ve Eğitim Konularında Çalışma Grubu”, yerli ve yabancı uzmanları çekerek düzenli olarak araştırmalar yürütülmektedir. Bahsedilen araştırmalardan biri, ADA Üniversitesince yürütülen “Azərbaycan'ın Çatışma Sonrası Bölgelerine Geri Dönüşün Tahmin Edilmesi ve Etkili Bir Şekilde Düzenlenmesine İlişkin Önerilerin Hazırlanması” adlı araştırmadır. Bu araştırma kapsamında çevrimiçi olarak çeşitli sosyolojik anketlerin yapılması planlanmıştır.³³³ “Azərbaycan Cumhuriyeti'nin İşgalden Kurtarılan Topraklarına Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı” kapsamında 2022-2026 yıllar arasında 45.000 aileyi kapsayacak şekilde planlanan “ÜİYEK'ler arasında yapılacak sosyolojik bir araştırma temelinde ahalinin geri dönüşü ile ilgili ön tahminlerin hazırlanması” amacıyla çalışmalar raporlama dönemi boyunca devam etmiştir. “Yeni yaşam koşullarına uyum sağlama için re-entegrasyon çalışmalarının yapılması” faaliyet alanında, 12.500 aileyi kapsayacak şekilde, ADA Üniversitesi'yle sözleşme yapılarak ahalinin geri dönüşü ile ilgili ilk tahminlerin hazırlanması amacıyla sosyolojik araştırma yürütülmüştür. Bu kapsamda, farklı katmanlardaki ailelerin çeşitli odak grupları üzerinde yapılan anketlerin sonuçları analiz edilmiştir.³³⁴ Anket sırasında, yerlerinden edilenlerin %95'inin kendi yurtlarına geri dönmek isteklerini ifade etmişlerdir.³³⁵

³³² Böyük Qayıdışa dair Proqramın icrası ilə bağlı monitorinqlərin nəticələri müzakirə olunub, 20.05.2024, <https://ereforms.gov.az/az/1063> [Erişim tarihi: 24.06.2024].

³³³ Məcburi köçkünlər arasında qayıdış haqqında onlayn-sorğu, 22.01.2021, <https://www.ada.edu.az/en/news/335-mecburi-kockunler-arasında-qayidis-haqqında-onlayn-sorğu> [Erişim tarihi: 22.06.2024].

³³⁴ Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2023-cü il ərzində görülmüş işlər barədə Hesabat, <https://idp.gov.az/az/law/142/parent/15> [Erişim tarihi: 22.06.2024].

³³⁵ Keçmiş məcburi köçkünlərin 95 faizi doğma yurd-yuvasına qayıtmaq niyyətindədir – Sorğu, 13.03.2024, https://azertag.az/xeber/kechmis_mecburi_kockunlerin_95_faizi_dogma_yurd_yuvasına_qayitmaq_niyetindedir_sorğu-2947523 [Erişim tarihi: 22.06.2024].

Çatışma sonrası yeniden yapılanma, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel kalkınma stratejisi çerçevesinde işgalden kurtarılan toprakların yeniden entegrasyonu ve değer zincirlerine katılması yoluyla gerçekleştirilecektir. BM tarafından benimsenen sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve 4. Sanayi Devrimi ilkeleri doğrultusunda, çatışma sonrası bölgeler yerel özellikler, kaynaklar ve bakış açıları dikkate alınarak geliştirilecektir. Karabağ'ın kalkınma stratejisi kısa, orta ve uzun vadeyi kapsayan yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeydeki faaliyetleri içermektedir. Stratejinin uygulanabilmesi için yönetimin organize edilmesi ve devletin makro ekonomik, mali, parasal, sosyal ve diğer politika araçlarının kullanılması gerekmektedir.³³⁶ Azerbaycan, kurtarılmış topraklarının dünyanın en güzel köşelerinden biri haline getirilmesi hedef olarak belirlemiştir. Özellikle bir zamanlar refah içinde olan, ancak işgal sırasında Ermeniler tarafından harabeye dönüştürülen şehir ve köylerin restorasyonunda dünyadaki en son yenilikler ve modern standartlar esas alınmaktadır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, savaş sonrası dönemde işgalden kurtarılan bölgelere yaptığı ziyaretler çerçevesinde gerçekleştirdiği toplantılarda, tüm yerleşim yerlerinin planlı restorasyonuna ilişkin talimat ve tavsiyelerde bulunmuştur. Hem tasarım hem de inşaat aşamasında devlet başkanının verdiği görevler dikkate alınmaktadır. Devlet Şehircilik ve Mimarlık Komisyonu'ndan verilen bilgiye göre "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtarılmış Topraklarına Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı" ve "İşgalden Kurtarılmış Toprakların Genel Planı"na göre Şarki Zengezur ve Karabağ ekonomik bölgelerindeki yerleşim birimleri tasarlanmakta şehir genel planları hazırlanarak onaylanmaktadır. Yeni projeler geliştirilirken tarihi gelenekler ve çağdaşlık esas alınmaktadır.³³⁷

İşgalden kurtarılan bölgelerin mayınlardan ve patlamamış mühimmattan temizlenmesi, modern yaşam, üretim ve hizmet altyapısının inşası, ulaşım ve iletişim hatları dahil olmak üzere ekonomik faaliyetlerin yeniden tesis edilmesi yönünde önemli çalışmalar yapılmıştır. Maliye Bakanlığı'nın Ekim 2023 tarihi verilerine göre Azerbaycan hükümeti son 9 ayda Karabağ ve Şarki Zengezur'daki yeniden imar projelerine 3 milyar 741 milyon manat tahsis etmiştir. Bu da 2023 yılı devlet bütçesinden

³³⁶ Azerbaycanda iqtisadi artımın yeni drayveri olacaq, 24.11.2020, <https://vergiler.az/news/economy/10954.html> [Erişim tarihi: 25.05.2024].

³³⁷ Mübariz Abdullayev, Yeni bir Qarabağ, yeni bir Zəngəzur formalaşır, 02.08.2023, https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e88171_az.html [Erişim tarihi: 25.05.2024].

bu amaçla ayrılan fonun yüzde 77,9'una tekabül etmektedir.³³⁸ Savaş sonrası üç yılda Karabağ ve Şarki Zengezur'un restorasyonu ile ilgili çok sayıda projeye imza atılmıştır. Karabağ ve Şarki Zengezur ekonomik bölgelerindeki imar ve inşaat işleri için son üç yılda devlet bütçesinden 12 milyar manat tahsis edildiğini de belirtmek gerekir. Yapılacak işler için 2024 yılı devlet bütçesinden 4 milyar manat tahsis edilmiştir. Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı'nın uygulanması için toplamda 2022-2026 yıllarında 14,5 milyar manat olmak üzere yaklaşık 30,5 milyar manat gerekmektedir. Kısa sürede yürütülen çalışmalar sonucunda Karabağ ve Şarki Zengezur'da hayat yeniden canlanıyor, bölge sakinleri yurtlarına dönüyor. Şu anda Karabağ ve Şarki Zengezur sakinlerinin geri döndüğü bölgelerde, Ermenistan'ın tahrip ettiği kültürel ve dini anıtlar restore edilmiş, ulaşım altyapısı, elektrik ağı ve su şebekesi yeniden inşa edilmiştir.³³⁹ 19 Temmuz 2022 tarihinden itibaren Zengilan'ın Ağalı köyüne nüfusun taşınmasına dört aşamada başlanmış, "Akıllı köy" konseptine göre inşa edilen Ağalı köyü sakinlerine teslim edilmiştir. Yenilikçi yapı malzemeleri kullanılarak köyde 200 bireysel ekolojik ev, 4 adet iki katlı konut dışı bina, 360 öğrencilik bir okul ve 60 kişilik bir anaokulu inşa edilmiştir. Halihazırda köyün enerji ihtiyacı alternatif enerji kaynaklarından sağlanmaktadır.³⁴⁰ Zengilan'ın Ağalı köyünden sonraki göçün ardından, Nevruz Bayramı arifesinde birkaç aile Mart 2023'te Terter'in Talış köyüne yerleştirilmiştir. 28 Mayıs Bağımsızlık Günü'nde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Laçın'a dönen vatandaşlarla bir araya gelerek onlara evlerinin anahtarlarını teslim etmiştir. Laçın şehrine bir sonraki dönüş ise 14 ve 19 Haziran ile 16 Ağustos 2023 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Laçın şehrinde toplam 221 aileye yani 858 kişiye kalıcı yerleşim sağlanmıştır. Fuzuli'ye ise ilk göç 18 Ağustos 2023'te gerçekleşmiştir. Önce 90 kişiden oluşan 23 aile memleketlerine dönmüştür. İlk etapta toplam 144 ailenin Fuzuli şehrine taşınmasının planladığını belirtmek gerekir.³⁴¹ Büyük Dönüş Programı kapsamında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve eşi Mehriban Aliyeva, aynı zamanda Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev ve eşi Ziroathan Mirziyoyeva katılımıyla,

³³⁸ Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası ümummilli hədəfdir, 19.10.2023, <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/144572-qarabag-serqi-zengezurun-berpasi-umummilli> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

³³⁹ Nurlan Abdalov, Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru dirçəldirik, 28.01.2024, <https://respublika-news.az/az/news/qarabag-ve-serqi-zengezuru-dircelandirik> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

³⁴⁰ Sevinc Azadi, 19 iyul 2022: Qarabağa ilk köçün başlandığı tarix, 19.07.2023, <https://ikisahil.az/post/439516-19-iyul-2022-qarabaga-ilk-kochun-bashlandigi-tarix> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

³⁴¹ Yeganə Bayramova, Füzuliyə ilk köç..., 18.08.2023, https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e88858_az.html [Erişim tarihi: 27.05.2024].

ÜİYEK'lerin anavatanlarına dönüşüne ilişkin olarak 23 Ağustos 2023'te Fuzuli şehrinde Özbekistan halkı adına Mirza Uluğbey'in adını taşıyan 960 kişilik kapsamlı okulun açılış töreni gerçekleştirmiştir.³⁴²

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 2023 yılının ilk altı ayının sosyo-ekonomik sonuçlarına ilişkin konuşmasında Karabağ ve Şarki Zengezur'daki restorasyon ve inşaat çalışmalarının hızla yürütüldüğünü açıklayarak şunları söylemiştir:

Her şey planladığımızdan daha hızlı bir şekilde uygulanıyor. Tüm gücümüzü seferber ettik. Talış köyüne ve Laçın şehrine geçmiş zorunlu göçmenlerin dönüşünü sağladık. Yıl sonuna kadar Laçın şehrinin Zabuh ve Sus köylerine de yurtlarından edilenler dönecektir. Dönüş Programı sürekli olarak uygulanıyor ve böylece yıl sonuna kadar artık beş yaşam bölgesinde – bir şehir ve dört köyümüzde vatandaşlar kendi ata topraklarında tam olarak yerleşecekler. Genel olarak, Büyük Dönüş Programı'nın birinci aşamasında 100 yaşam alanının yeniden inşa edilmesi planlanmaktadır. Ben şahsen 30 yaşam alanının – 8 şehir, 22 kasaba ve köyün temelini atmış bulunmaktayım. Şehirlerin ana planları hazırlandı ve onaylandı, birçok yerde aktif inşaat çalışmaları yapılıyor. Tabii ki, öncelikle altyapı projeleri hayata geçiriliyor. Çünkü bu projeler gerçekleştirilmeden vatandaşları geri döndüremeyiz.³⁴³

Yeniden inşa ve geri dönüş sürecinde halkın hafızasında kalıcı izler bırakmış olayların canlandırılması da büyük öneme sahiptir. Zira Ermenilerin işgal süresince taş taş üste bırakmadıklarını, her şeyi yakıp yıktıklarını gelecek kuşakların görmesi ve bilmesi gerekir. Bu amaçla 26 Mayıs 2022 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından Zengilan'da “İşgal” Müzesi ve “Zafer” Müzesi Memorial Park'tan oluşan komplekslerinin temeli atılmıştır. İşgal Müzesi, düşmanın işgal sırasında şehrin ve bölgenin uğradığı vandalizmin görsel sergisi, Zafer Müzesi ise Azerbaycan halkının 44 gün süren Vatan Savaşı'nda kazanılan zaferin modern sunum yöntemleriyle insanlara aktaracağı bir mekân olacaktır.³⁴⁴

Azerbaycan halkının tarihinde ve kaderinde önemli bir yer edinmiş olan Şuşa şehri, Vatan Savaşı'ndan sonra yeni bir tarihi evreye girmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararnamesiyle Şuşa şehrine Azerbaycan'ın Kültür Başkenti statüsünün verilmesi, bu kadim şehrin kalkınmasında itici güç rolünü oynamıştır. Şuşa şehrinde üst düzeyde düzenlenen Uluslararası “Harıbülbül” Müzik Festivali, Azerbaycan'ın kültür başkentinin ilk büyük müzik etkinliği olarak tarihe

³⁴² Füzulidə Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbin açılışı olub, 23.08.2023, <https://president.az/az/articles/view/60907> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

³⁴³ Ziyad Səmədzadə, Azərbaycanın iqtisadi gücünün təntənəsinə çevrilən quruculuq, 13.09.2023, <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1533> [Erişim tarihi: 29.06.2024].

³⁴⁴ Zəngilanda İşğal və Zəfər muzeyləri kompleksinin təməli qoyulub, 26.05.2022, <https://report.az/daxili-siyaset/zengilanda-igsal-ve-zefer-muzeyleri-kompleksinin-temeli-qoyulub/> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

geçmiştir. Azərbaycan'ın önde gelen şairi və devlet adamı Molla Penah Vagif'in Ermenilər tərəfindən vahşicə təhrip edilən türbəsinin restorasyonu və Vagif Şiir Günleri'nin düzenlenmesi Şuşa şəhrinin kültür başkenti olaraq tanıtılması açısından böyük önəm taşımaktadır. Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev və Türkiyə Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tərəfindən 15 Haziran 2021 Ulusal Kurtuluş Günü'nde kurtarılmış Şuşa şəhrində imzalanan Şuşa Beyannamesi, Böyük Dönüş'ün gerçəkləşəcəğinin sağlam güvencesidir.³⁴⁵ Şuşa Beyanname'si aynı zamanda Kars Antlaşması'na da atıfta bulunaraq Nahçıvan, Şarki Zengezur və Karabağ'ın güvenliğini daha fazla korumasını və genişletilmesini içermektedir. Bu belgeyle tərəflər, aralarındaki ilişkileri resmi olarak ittifaq düzeyinə çıkardıklarını deklare etmişlerdir.³⁴⁶ Bununla birlikte beyannamede, Türkiyə və Azərbaycan'dan herhangi biri üçüncü ölkə tərəfindən təhdit edilirse bu ölkələr birbirlerini korumak için birlikte hareket edecekleri belirtilmiştir.³⁴⁷

Böyük Dönüş Programı kapsamında ilk etapta 10 Mayıs 2024 tarihinde Şuşa'ya 88 kişiden oluşan 20 ailə yerləştirilmiştir.³⁴⁸ Karabağ'a bir sonrakı göç Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in katılımıyla 28 Mayıs 2024 tarihinde Hocalı şəhrinə gerçəkləştirilmiştir.³⁴⁹ 11 Mayıs 2024'te dünyanın diqqati bir kez daha Şuşa'ya, Cıdır Ovası'na çevrildi.³⁵⁰ Burada, yuxarıda bahsi geçen 7. "Haribülbül" Uluslararası Müzik Festivali və "2024 İslam Dünyasının Kültür Başkenti-Şuşa"nın açılış töreni

³⁴⁵ İsa Həbibbəyli, Böyük qayıdış epopeyası, 15.10.2021, <https://science.gov.az/az/news/open/18420> [Erişim tarihi: 27.05.2024].

³⁴⁶ Səxavət Həmid, Şuşa bəyannaməsinin müstəsna əhəmiyyəti var, 02.02.2022, <https://telegraf.com/news/siyaset/315854.html> [Erişim tarihi: 07.06.2024].

³⁴⁷ İradə Hüseynova, "Şuşa-xalqımızın milli incisi, Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin sərvəti", *Tarix, İnsan və Cəmiyyət jurnalı*, Cilt: 3, Sayı: 36, Bakı, 2022, (s. 91-108), s. 97.

³⁴⁸ Ruslan Rehimov, Karabağ'ın sembol şəhri Şuşa'ya Azərbaycanlı ailələr yerləşməyə başladı, 10.05.2024, <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/karabagin-sembol-sehri-susaya-azerbaycanli-aileler-yerlesmeye-basladi/3215896> [Erişim tarihi: 29.05.2024]; Şuşada birinci yaşayış kompleksinin açılışı və şəhərə köçmüş ilk sakinlərlə görüş, 10.05.2024, <https://azertag.az/xeber/susada-birinci-yasayis-kompleksinin-achilisi-ve-sehere-kochmus-ilk-sakinlerle-gorus-yenilenib-2-video-2995230> [Erişim tarihi: 29.05.2024].

³⁴⁹ İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Xocalı şəhərinə köçən sakinlərlə görüşüblər, 28.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/66091> [Erişim tarihi: 29.05.2024]; İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Xocalı şəhərində 15 çoxmənzilli binada təmir və yenidənqurmadan sonra yaradılan şəraitlə tanış olublar, 28.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/66086> [Erişim tarihi: 29.05.2024].

³⁵⁰ Həbib Cəfərov, Otuz iki ildən sonra şuşalılar doğma Şuşaya qayıtdılar, 16.05.2024, http://yap.org.az/az/view/news/84640/-otuz-iki-ilden-sonra-shushalilar-dogma-shushaya-qayitdilar?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2BBsz_iewoJm8fnu3wW4JLFQ5H_4Xv9di4AQRLO1PXQCo3oj5f6mUzaFU_aem_AfVrN6f2duj8dIBS9F5vade-EQ5Zfa2aDJDk1rtKZ0At2s0-8ZdxSQor801_BlnNVQPvFlmkc9OnedAgvGmw9vpm [Erişim tarihi: 29.05.2024].

düzenlenmiştir.³⁵¹ Aynı zamanda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Şuşa şəhrinin 270. kuruluş yıl dönümüne ilişkin olarak ülkede 2022 yılını "Şuşa Yılı" ilan ettiğini de hatırlatmak gerekir.³⁵² Kararnameye göre, Karabağ'ın tacı olan Şuşa, Azərbaycan halkı için kutsal ve değerli bir yerdir. Temeli 1752 yılında Karabağ Hanı Penah Ali Han tarafından koyulan Şuşa şəhri, zengin tarihi geçmişe sahip olup, Azərbaycan'ın ve Güney Kafkasya'nın kültürel, sosyal ve siyasi hayatında önemli rol oynamıştır.³⁵³

İşgal altındaki bölgelerin kurtarılmasının ardından, Karabağ'daki tarihi, dini ve kültürel anıtların restorasyon projeleri kapsamında Zengilan'daki cami için restorasyon ve yeniden inşa çalışmaları başlatılmıştır. Bu caminin temeli, şehrin işgalden kurtarılmasından sonra 26 Nisan 2021'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından atılmış olup, 18 Mayıs 2024'te Zengilan'daki hizmete açılmıştır. Yerli ve yabancı uzmanlardan oluşan bir çalışma grubu, binanın değerlendirmesini yapmış ve binanın korunmasına karar verilmiştir.³⁵⁴ İşgal döneminde dağıtılmış tarihi Zengilan şehir camisi alanında açık hava altında bir sergi düzenlenmiştir. Sergi, Karabağ ve Şarki Zengezur bölgelerinde bulunan çeşitli dini anıtlara karşı işlenmiş vandalizmin genel manzarasını yansıtmaktadır.³⁵⁵

Azərbaycan Devletinin Karabağ ve Şarki Zengezur'da kısa sürede gerçekleştirdiği büyük dönüşe ilişkin imar çalışmaları sonucunda³⁵⁶ kısa sürede işgalden kurtarılan topraklara toplam 1.805 aile ve 7.053 kişi yerleştirilmiştir.³⁵⁷ 30 Ocak 2024 yılı itibarıyla 1.360 aile ve 5.354 kişi işgalden kurtarılan yurtlarına dönmüştür. 2026 yılına kadar 34.500 ailenin ve 140.000 vatandaşın yeniden yerleştirilmesi planlanmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 14 Şubat'ta düzenlenen askeri yemin töreninde, Büyük

³⁵¹ Şuşada VII "Xarıbülbül" Beynəlxalq Musiqi Festivalının və "Şuşa – İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı 2024" ilinin açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi, 11.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/65939> [Erişim tarihi: 29.05.2024].

³⁵² Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 05.01.2022, <https://president.az/az/articles/view/55197> [Erişim tarihi: 05.07.2024].

³⁵³ Elnur Nəciyev, Günay Nəciyeva, "Azərbaycanın Şuşa şəhəri tarixi xəritələrdə (1802-1901)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2022, (ss. 290-303), s. 293.

³⁵⁴ İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəngilan məscidinin açılışında iştirak ediblər, 18.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/65894> [Erişim tarihi: 24.06.2024].

³⁵⁵ Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəngilan məscidinin açılışında iştirak ediblər, 18.05.2024, <https://mehriban-aliyeva.az/news/node/849886> [Erişim tarihi: 24.06.2024].

³⁵⁶ Böyük Qayıdışın yeni mərhələsi, 01.02.2024, <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/boyuk-qayidisin-yeni-merhelesi-1706734787> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

³⁵⁷ Nigar Abdullayeva, Azad edilmiş ərazilərə nə qədər əhali qayıdıb? – Rəsmi, 17.05.2024, <https://cebheinfo.az/sosial/azad-edilmis-erazilere-ne-qeder-ehali-qayidib--resmi> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

Dönüş Programı'nın ilk etabının 2026 yılı sonunda tamamlanacağını, o tarihte 140 bin yerinden edilmiş kişinin ata topraklarına geri döneceğini vurgulayarak şöyle demiştir:

Buna paralel olarak, tüm sosyal altyapı inşa ediliyor, hastaneler, okullar, spor tesisleri, altyapı objeleri, yollar, 130'un üzerinde tünel ve köprü (40'ı tünel ve 90'ı köprü) inşa ediliyor. Yani, bu sadece işin büyüklüğünü gösterir, tüm elektrik altyapısı yeniden kuruluyor, demiryolları döşeniyor, iki uluslararası havaalanı açılıyor, üçüncüsü de Laçın'da açılacak. Yani, geniş kapsamlı inşaat işleri yapılacak. Elbette ki, göçmenler için yeni evler, modern şehir planlama kurallarına uygun konutlar inşa edilecek ve tarihi şehirlerimizin tarihi yüzü restore edilecektir.³⁵⁸

Bölge sakinlerinin tarihi anavatanlarına dönmeleri için ulaşım ve yol altyapısının yanı sıra su, elektrik ve gaz temini gibi birçok büyük ölçekli sorunlar yoğun bir şekilde çözülmekte ve onlar için istihdam olanakları oluşturulmaktadır. Bu kapsamda yatırımlar sanayi sektörüne, tarıma ve diğer alanlara yönlendirilmektedir. İlk aşamada 400'ün üzerinde yeni iş yerinin açılması planlanmıştır. İstatistiklere göre 2023 yılında Azerbaycan'ın kurtarılmış bölgelerinde 1.271 iş yeri açılmıştır.³⁵⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenliği Bakanlığı'nın 24 Şubat 2024 tarihli açıklamasına göre Büyük Dönüş Programı çerçevesinde Karabağ ve Şarki Zengezur'da yaklaşık 1400 kişiye istihdam sağlanmıştır.³⁶⁰ Birinci Devlet Programı kapsamında, 2022-2026 yıllar arasında “Yurtlarına Dönecek Zorunlu Göçmenlerin Gelir Getiren Faaliyetlere Teşvik Edilmesi ve Katılım Yoluyla Dayanıklı Yaşam Alanlarının Oluşturulması İçin Girişimlerin Desteklenmesi” Projesi planlanmıştır. 2023 raporuna göre ilk aşamada Laçın bölgesine bağlı Zabuh ve Sus köylerinden, Kelbecer bölgesine bağlı Zallar köyünden olan kırk beş zorunlu göçmen için işletme eğitimleri düzenlenmiş, kırk kişi bireysel vergi mükellefi, beş kişi ise hukuki yasal kişilik olarak kaydedilmiştir. Meslek ve iş alanlarında gerekli ekipman ve araçlar temin edilmiştir. Devlet İstihdam Ajansı ile birlikte 2023 yılında, “Meslek öğren, işsiz kalma” sloganıyla başlatılan “Karabağ'da İstikrarlı Toplum Oluşturulması Politikasının Şekillendirilmesi” Projesi kapsamında, Bakü şehri, Berde, Tertter, Ağcebedi ve Zengilan bölgelerinde toplamda 500 kişinin katılımıyla 12 grupta mülakatlar ve odak grup tartışmaları yapılmıştır. “Kafkasya'da Düşük Gelirli Göçmenlerin ve Yerel Nüfusun Sosyal ve Ekonomik

³⁵⁸ Yeganə Bayramova, “Böyük Qayıdış” proqramı uğurla icra edilir, 20.02.2024, https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e97627_az.html [Erişim tarihi: 24.06.2024].

³⁵⁹ Emin Bağirov, Qarabağın dirçəldilməsi qüdrətimizin göstəricisidir, 24.05.2024, <https://xalqgazeti.az/az/siyaset/180619-qarabagin-dircelandimesi-qudretimizin-gostericisidir> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

³⁶⁰ Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə məşğulluq tədbirləri, 24.02.2024, <https://sosial.gov.az/media/multimedia/infoqrafika/boyuk-qayidis-proqrami-cercivesinde-qarabag-ve-serqi-zengezurda-1400-e-yaxin-seksin-neferin-mesgullugu-temin-olunub> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

Gelişimi” Projesi kapsamında, Mingəçevir şəhərində, Ağdam və Berde bölgələrində keçici olaraq yerləşmiş zorunlu göçmenlərin istihdamının sağlanması və bilgi-becerələrinin geliştirilməsi amacıyla 223 kişiye meslek eğitimləri verilmiş ve 123 yeni iş yeri açılmıştır.³⁶¹ Ayrıca Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 5 Temmuz 2024 tarihinde Şuşa’da Devlet Hizmetleri Merkezi’nin kapsamlı tadilatından sonra açılışını yapmıştır. Devlet Hizmetleri Merkezi’nde “ASAN hizmet”³⁶², ve “DOST hizmeti”³⁶³ merkezleri, KOB evi,³⁶⁴ Dijital Gelişim ve Ulaşım Bakanlığı posta ve iletişim merkezi şubeleri faaliyet gösterecek. Geri dönüş yapan bölge sakinlerinden elli altı kişinin bu birimlerde istihdam edilmesi öngörülmüştür.³⁶⁵

İşgalden kurtarılmış bölgelerin ekonomik potansiyeli, yeniden inşa ve onarım çalışmaları ile iş gücü piyasasının ihtiyaçları doğrultusunda yüksek nitelikli personel yetiştirmek amacıyla, 28 Kasım 2023 tarihli cumhurbaşkanı kararnamesiyle Hankendi’de Karabağ Üniversitesi kurulmuştur.³⁶⁶ Karabağ Üniversitesi’nin kurulması, işgalden kurtarılmış bölgelere “Büyük Dönüş”ün hızlandırılması bakımından önemli rol oynayacaktır.³⁶⁷

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 6 Haziran 2024’te Bakü’de TÜRKPA üyesi ülkelerinin parlamento başkanlarıyla yaptığı toplantıda, kurtarılan topraklardaki 4 şehir

³⁶¹ Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2023-cü il ərzində görülmüş işlər barədə Hesabat, <https://idp.gov.az/az/law/142/parent/15> [Erişim tarixi: 22.06.2024].

³⁶² “ASAN Hizmet” (İngilizce: “Azerbaijan Service and Assessment Network”) Azərbaycan Cumhuriyyəti Cümhurbaşkanlığı’na bağlı Vətəndaşlara Hizmet və Sosial Yeniliklər Devlet Ajansı denetimində olup, devlet kurumları tərəfindən sunulan xidmətlərin tek və koordinasiya edilmiş şəkildə yürütülməsini təmin edən qurumdur. Yerel mərkəzlər halində fəaliyyət göstərən qurum, 13 Temmuz 2012 tarixli 685 sayılı Cümhurbaşkanı qərarı ilə qurulmuşdur. <https://asan.gov.az/> [Erişim tarixi: 09.07.2024].

³⁶³ Azərbaycan Cumhuriyyəti Çalışma və Sosial Güvenlik Bakanlığına bağlı Sürdürülebilir və Etkin Sosial Güvenlik Kurumu (DOST Ajansı - “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi”, İngilizce: “Agency for Sustainable and Operative Social Provision” - DOST Agency), 9 Ağustos 2018 tarix və 229 sayılı Cümhurbaşkanı qərarı ilə qurulmuşdur. “DOST” mərkəzləri modern, işləvsel və elektron xidmətlərin tətbiqi və Xidmət Mərkəzləri şəbəkəsi vasitəsilə vətəndaşların devlet tərəfindən sunulan işgücü, istihdam və sosial güvenlik xidmətlərinə asan girişini təmin edir. <https://dost.gov.az/page/mission-and-history> [Erişim tarixi: 09.07.2024]

³⁶⁴ Küçük və Orta İşletmə Evi (KOB Evi, “Küçük və orta biznes evləri” - KOB evləri, İngilizce: “The Small and Medium Business Houses” - SMB Houses) girişimcilik konularında devlet və özəl sektor tərəfindən sunulan xidmətlərin tek bir alanda və koordinasiya edilmiş şəkildə təqdim edildiyi Azərbaycan Cumhuriyyəti Küçük və Orta İşletmələrin Geliştirilməsi Ajansı’nın birləşdirilmiş biridir. <https://smb.gov.az/az/nav/kob-evleri> [Erişim tarixi: 09.07.2024]

³⁶⁵ İlham Əliyev Şuşada Dövlət Xidmətləri Mərkəzinin əsaslı təmirdən sonra açılışında iştirak edib, 05.07.2024, <https://president.az/az/articles/view/66406> [Erişim tarixi: 09.07.2024]

³⁶⁶ Qarabağ Universitetinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 28.11.2023, <https://president.az/az/articles/view/62346> [Erişim tarixi: 06.06.2024]

³⁶⁷ Azərbaycanın təhsil brendi, 02.03.2024, https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e98219_az.html [Erişim tarixi: 06.06.2024]

ve 4 köyün restorasyonu ile 7.000'den fazla ülke içerisinde yerinden edilmiş kişilerin yurtlarına geri dönmesini ve bu yılın sonuna kadar bu sayının en az 20 bine ulaşacağını, ayrıca kapsamlı inşaat ve yeniden yapılanma çalışmalarının yapıldığını, Karabağ ve Şarki Zengezur'un dünyanın en gelişmiş bölgelerinden biri haline geleceğini vurgulamıştır.³⁶⁸

Devlet Programı'nda işgalden kurtarılan topraklarda gerçekleştirilen restorasyon ve inşaat çalışmaları ile mevcut durum, ulaşılmak istenen hedefler ve bunlara karşılık gelen hedef göstergeler, programın öncelikleri, ahalinin kendi topraklarına dönüşü konuları, beklenen sonuçlar, olası risk yönetimi, ilgili görevlerin yerine getirilmesi için finansman kaynakları ve yapılacak eylemler yer almaktadır. Devlet Programı'nın hazırlanmasında uluslararası deneyim, bu alandaki stratejik eğilimler, kurtarılmış bölgelerin sosyo-ekonomik potansiyeli ve dünya ekonomisinin içinde bulunduğu zorluklar dikkate alınmıştır.³⁶⁹ Programda belirlenen hedeflere ulaşılması Kafkasya'da barış ve güvenliğin sağlanması açısından büyük öneme sahiptir. Programa yansıyan talimatlar, hedeflere ulaşmak için açık, somut, planlı imar ve yeniden yapılanma çalışmalarının gerçekleştirilmesini ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya'da sağlam barış ve güvenliği tesis etmesini amaçlamaktadır.³⁷⁰

³⁶⁸ Prezident: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dünyanın ən inkişaf etmiş bölgələrindən birinə çevriləcək, 06.06.2024, <https://azertag.az/xeber/prezident qarabag ve serqi zengezur dunyanin en inkisaf etmis bolgelerind en birine chevrilecek-3042646> [Erişim tarihi: 06.06.2024].

³⁶⁹ Böyük Qayıdışı uğurla həyata keçirən Lider, 28.01.2024, <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/boyuk-qayidisi-ugurla-heyata-keciren-lider-1706393022> [Erişim tarihi: 29.05.2024].

³⁷⁰ Ramilə Dadaşova, "Azərbaycan Respublikasının işgaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın reallaşdırılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təminatı kimi", İçinde: *Qafqazşünaslığın aktual problemləri (məqalələr toplusu)*, "Aspoliqraf", Bakı, 2023, s. 28.

Tablo 3: Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı'nın hedef göstergeleri

ALTYAPI	EKONOMİK YENİDEN YAPILANMA
Araziyi mayınlardan ve patlamamış askeri malzemelerden temizleme ve güvenliğin sağlanması	Yeni yatırımların çekilmesiyle girişimcilik ortamının oluşturulması
Arazi üzerinde şehir, kasaba ve köy yaşam alanlarının inşası ve herkes için erişilebilir, güvenilir, kaliteli ve dayanıklı altyapı sağlanmasının gerçekleştirilmesi	Küçük ve orta ölçekli girişimcilik de dahil olmak üzere girişimciliğin gelişiminin sağlanması Yeni arazi alanlarının tarım sektörüne kazandırılması
Ulaşım-yol, iletişim, su, gaz, elektrik, ısıtma vb. altyapının yeniden inşası	Tarım alanları ve hayvancılık çiftliklerinin restorasyonu, modern sulama altyapısının oluşturulması
	Verimli gıda üretim sistemlerini sağlarken sürdürülebilir tarım uygulamalarını benimsemek
	Yerel ekonomik potansiyelin güçlendirilmesi ve ekonomik dolaşıma katılımın sağlanması
	Bölgelerin sürdürülebilir ve dengeli sosyo-ekonomik kalkınmasının sağlanması
	Turizm sektörünün gelişimi
SOSYAL GELİŞİM	ÇEVRE MÜHİTİNİN DENGELİ GELİŞİMİ
Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve konfurlu yaşam koşullarının yaratılması	Çevre korumasının sağlanması
Savunmasız nüfus gruplarının sosyal korumasının güçlendirilmesi de dahil olmak üzere nüfusun yaşam standardının yükseltilmesi	Doğal kaynakların etkin kullanımı
Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin ileri standartlara uygun olarak sağlanması	Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının genişletilmesi
Ülke genelinde konut stoğunun artırılması	“Akıllı şehir”, “Akıllı köy” ve “Yeşil enerji bölgesi” kavramlarının uygulanmasının teşvik edilmesi
Nüfusun istihdam imkanlarının artırılması	
Sosyal hizmetlerin kapsamının genişletilmesi	

<https://president.az/az/articles/view/57884> [Erişim tarihi: 30.06.2024].

SONUÇ

Coğrafi bölge ve siyasi bir oluşum olarak Karabağ, tarih boyunca Kafkas Albaniya'sının, Karabağ Hanlığı'nın, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin tam ayrılmaz bir parçası olmuştur. Rusya İmparatorluğu'nun yapay bir sorun olarak inşa ettiği "Karabağ Meselesi"nin tarihi kökleri 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır.

Karabağ, 1828'den sonra Ermenilerin Azerbaycan'a göç ettirildiği bölgelerden biridir. Tarihçilerin belirttiği gibi Ermeniler bu bölgelere bin yıl önce değil, 19. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamıştır. Bu sorun Azerbaycan topraklarının Rusya ile İran arasında bölünmesi sonrasında Ermenilerin bölgeye kitlesel göç etmesiyle başlamıştır. Çarlık Rusyası'nın stratejik planının bir parçasını oluşturan Ermeni göçünün asıl amacı Türkiye ve İran'a karşı bir tampon bölge oluşturmak, ayrıca zaman zaman bölgede çatışma çıkararak "böl ve yönet" siyaseti doğrultusunda Kafkasya üzerinde Rusya'nın sürekli kontrolünü sağlamaktır. Hiçbir zaman devlet kuramayan ve hiçbir zaman toplu halde yaşamamış olan Ermeniler, Karabağ ve çevre topraklara sahip çıkmak ve Büyük Ermenistan yaratmanın hayalini kurmuşlardı. Çarlığın desteğiyle Güney Kafkasya'da mevkilerini güçlendiren Ermeniler, Azerbaycan'ın diğer bölgeleri, özellikle Karabağ üzerinde asılsız toprak iddialarını gündeme getirerek kanlı çatışmaların yaşanmasına neden olmuşlar. 20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni çetelerinin Karabağ ve Bakü dahil olmak üzere Azerbaycan'ın pek çok şehir ve köyünde Azerbaycanlılara yönelik şiddet, kıyım, sürgün ve soykırım uygulamışlardır. İlk hedefleri Karabağ ve Zengezur olan Ermeni çeteleri, bu toprakları Azerbaycan'dan ayırmak için yoğun çaba sarfetmişlerdi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde de Ermeni çeteleri ve Ermenistan devleti Azerbaycan'dan toprak koparmak için bölgede çok sayıda sivilin katledilmesiyle sonuçlanan girişimlerde bulunmuşlardır. SSCB'nin kurulmasından sonra Moskova'nın doğrudan müdahalesi ve himayesi altında Ermeniler Karabağ'ın dağlık bölgesinde muhtariyet elde ederek, ileride yaşanacak kanlı çatışmalara zemin oluşturmuşlardır. Sovyetler Birliği boyunca Ermeniler 1923'te kurulan DKMV'nin fırsat buldukça Ermenistan'a bağlanması konusunda girişimlerde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, Ermenistan, kendi sınırları içinde yaşayan Azerbaycanlılara yönelik asimilasyon ve tasfiye politikaları uygulamıştır. 1947 yılında SSCB Bakanlar Kurulu kararıyla Batı Azerbaycan'da yaşayan 150.000 Azerbaycanlı

kendi topraklarından zorla Kür-Araz ovasına göç ettirilmiştir. Bu süreç 1953 yılına kadar devam etmiştir. Sonraki dönemlerde Ermenistan yönetimi ve Ermeni lobisi tarafından doğrudan ve dolaylı olarak Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları, özellikle Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasına yönelik talepler gündeme getirilmiştir. 1985'te M.S. Gorbaçov'un iktidara gelmesi Ermenilere kendi planlarını yeniden uygulamaya koyma şansı vermiştir. 1988-1989 yılları arasında SSCB'nin çöküşünün arifesinde Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar güç ve şiddet kullanılarak Azerbaycan'a kovulmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreçte bu çatışma bölgesel ve uluslararası alanda büyük yankı uyandırmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan açısından değil, stratejik ve jeopolitik açıdan olduğu kadar bölgesel ve uluslararası alanda da büyük önem taşıyor.

1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti yeniden bağımsızlığını ilan ederek 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin halefi olduğunu beyan etmiştir. Azerbaycan, SSCB'den ayrılmasıyla yaşanan ekonomik kriz ve iç siyasi gerilimin yanı sıra Ermenilerin asılsız toprak iddialarıyla da karşı karşıya kalmıştır. Bu siyasi gerilim ortamında Moskova'nın, ayrıca Ermeni diasporasının desteğini arkasına alan Ermenistan, Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal etmiş, on binlerce sivil katletmiş, yurtlarından etmiş, 20. yüzyılın en büyük cinayetlerinden olan Hocalı Soykırımı'nın işlemiştir. İşgal süresi boyunca Azerbaycan'ın eski Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti sınırlarının dışındaki yedi ilçesi Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 1994 yılında Bişkek Protokolü'nün imzalanmasıyla iki ülke arasındaki ateşkes ilan edilmiştir. 1994-2020 yılları arasındaki süre boyunca zaman zaman ateşkes süreci ihlal edilmiştir. Bu ihlallerden en ciddiisi Nisan 2016'da yaşanmıştır. Nisan Savaşları olarak tarihe geçen bu olay, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı bakımından önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bu çatışma, Azerbaycan Ordusunun yüksek savaş kabiliyetine sahip olduğunu sergilemiştir. Nisan Savaşları'nda birçok köyün ve stratejik noktaların düşmandan geri alınması, 4 yıl sonra Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanacak İkinci Karabağ Savaşı'na adeta bir zemin hazırlamıştır. 12 Temmuz 2020'de yaşanan ve günlerce süren Tovuz çatışmaları ise bardağı taşıran son damla olmuş ve bu durum iki ülke arasında patlak verecek bir savaşı kaçınılmaz kılmıştır. Bu çatışmada Azerbaycan tarafından General Polad Haşimov ile birlikte bazı üst düzey subay ve asker şehit olmuştur. Birinci Karabağ olaylarının başlangıcından Tovuz olaylarına kadar her ne kadar Azerbaycan sorunu her zaman barışçıl yollarla çözmeye çalışsa da Ermenistan'ın

tavizsiz tutumu bölgede barış ve güvenliğin sağlanmasının önündeki engel olmuştur. Ermenilerin yenilgisiyle sonuçlanan beş günlük savaş, ilerideki aylarda başlayıp Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanacak olan İkinci Karabağ Savaşı'na yol açmıştır. 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan'ın tüm cephe boyunca uzanan topraklara geniş çaplı saldırı başlatması üzerine Azerbaycan Ordusu taarruza geçmiştir. İktidara geldikten sonra Batı yanlısı bir siyaset takip eden N. Paşinyan, savaş sırasında Rusya'dan beklediği desteği alamamıştır. Sonuç olarak 44 gün süren savaş, 10 Kasım'da Rusya'nın arabuluculuğunda Üçlü Bildiri'nin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Önemli bir tarihi belge olan Üçlü Bildiri, statükoyu değiştirerek Azerbaycan'ın çıkarları doğrultusunda hazırlanmıştır. Bölgede istikrarın sağlanması amacıyla Rusya Barış Gücü'nün 5 yıl süreyle bölgede kalacağı, tarafların talebi üzerine bu sürenin daha sonra uzatılabileceği kararı da açıklamaya yansımıştır. Savaş sürecinde Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği siyasi, diplomatik ve teknolojik destek iki ülke arasında ilişkilerin geliştirilmesi bakımından büyük önemi haiz bir olay olarak kayıtlara geçmiştir. 11 Kasım 2020'de Azerbaycan hükümetinin rızası ve Türkiye'nin talebi üzerine Rusya ile Türkiye arasında bir Mutabakat Zaptı imzalanmış ve bu doğrultuda bölgede Ortak Gözlem Merkezi kurulmuştur. Üçlü Bildiri'nin imzalanmasından sonraki üç yıl boyunca antlaşmanın gereklerini ağır şekilde ihlal eden Ermenistan, Azerbaycan'ı egemen toprakları içerisinde Karabağ'da bulunan Ermeni terör örgütüne karşı yerel Anti-Terör Operasyonunu başlatmaya zorladı. Karabağ'da Ermeni terör örgütüne karşı 23 saat içinde yerelde gerçekleştirilen meşru eylemler sonucunda terör örgütleri tamamen silahsızlandırılmış ve Azerbaycan Cumhuriyeti tam egemenliğine kavuşmuştur.

Kırk dört günlük savaşın hemen ardından Azerbaycan hükümeti işgalden kurtarılan toprakların restorasyonu ve yeniden inşası yönünde önemli adımlar atmıştır. Bu kapsamda İşgal edilmiş bölgelerin hızlı bir şekilde yeniden inşası, hükümetin ekonomi politikasının temel önceliklerinden olmuştur. Aynı zamanda savaş sonrası dönemde sermaye yatırımları için alanlar detaylı bir şekilde araştırılmakta ve aşamalı olarak önceliklendirilmektedir. Vatandaşların hayati ihtiyaçlarını karşılayacak yaşam standartlarını sağladıktan sonra onların bölgeye göç ettirilmesine yönelik süreçte öncelikle sosyal ve ekonomik kalkınmaya dayalı projeler uygulamaya konulmaktadır. Ayrıca uzun vadeli sürdürülebilir ekonomik kalkınma modeli oluşturulurken sermaye yatırımlarında sürekli gelir elde etmek için stratejik alanlar belirlenmektedir. Ayrıca yerinden edilmiş insanların kendi memleketlerine kalıcı şekilde dönmeleri için devlet

tarafından gereken destek sağlanmaktadır. İşgaldan kurtarılmış bölgelerde enerji altyapısının kurulması ve bölgenin enerji, özellikle de yenilenen enerji potansiyelinden verimli bir şekilde yararlanması için, halkın altyapı hizmetlerinin iyileştirilmesi ve nitelikli yaşam koşullarının sağlanması için elektrik, su, gaz, ısıtma ve kanalizasyon hizmetleri gibi alanlarda önlemler alınmaktadır. Bu açıdan 16 Kasım 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in emriyle “Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı” imzalanmıştır. Kararnamenin imzalamasıyla Karabağ'a dönüş süreci de hızlanmıştır. Bu programın hazırlanmasında küresel trendler ve uluslararası normlar dikkate alınmıştır. Büyük Dönüşü hayata geçirmek için Azerbaycan devleti, işgalden kurtarılan topraklarda, dışarıdan hiç bir yardım almadan, kendi iç kaynaklarıyla büyük ölçekli imar çalışmalarını sürdürmektedir. Azerbaycan'ın sürdürülebilir kalkınmasının sağlanması, petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi, Karabağ ve Şarki Zengezur'un yeniden inşası ekonomik ve sosyal alanlarda reformların sürdürülmesi devlet politikasının önceliklerini oluşturmaktadır. Öte yandan Azerbaycan'ın büyük petrol rezervlerine sahip olması, enerji güvenliği bakımından bölgede ve Avrupa'da bir enerji ülkesi olarak Azerbaycan'ın önemini daha da artırmıştır. “Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı” aynı zamanda stratejik hedeflere ulaşmaya yönelik bir yol haritasıdır. İşgaldan kurtarılan bölgelerde yeniden yapılanma ve onarım kapsamında yürütülen yeni altyapı çalışmaları, sermaye yatırımlarının artırılmasına yönelik faaliyetler ve sürdürülebilir yerleşim politikaları bölgenin kısa ve orta vadede kalkınması açısından son derece önemlidir. Dünyada uygulanan ileri deneyimlerden yararlanılarak işgalden kurtarılan bölgelerde “akıllı şehir” ve “akıllı köy” projelerinin hayata geçirilmesi, bölge halkının konforlu yaşam koşullarına ve yüksek hayat standartlarına erişilebilirliğinin sağlanmasına hizmet etmektedir. Halihazırda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından imzalanan 4 Ocak 2021 tarihli kararname uyarınca kurulan Karabağ Diriliş Fonu, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılmış bölgelerinin yeniden yapılanması ve restore edilmesi, sürdürülebilir bir ekonomiye ve yüksek refaha sahip bir bölgeye dönüşmesi için finansman destek sağlanması, sermaye çekimi ve bu alanda devlet-özel sektör ortaklığının geliştirilmesi, ayrıca, yapılan çalışmalarla ilgili ülke içinde ve dışında bilgilendirme ve tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesi planlanmıştır. Sürdürülebilir barış ve kalkınmayı temel alan Azerbaycan, işgalden kurtarılan toprakların mayınlardan ve patlamamış mühimmattan temizlenmesi, modern yaşam, üretim ve hizmet altyapısının kurulması yönünde birçok projeyi hayata geçirmektedir. Ayrıca Zengezur Koridoru

başta olmakla iletişim hatlarının restorasyonu yönünde önemli çalışmalar yürütölmektedir. Büyük Dönüş Programı kapsamında Şuşa, Fuzuli ve diğer bölgelerde yapılan çalışmalar, yeni uluslararası havalimanlarının, demiryolları ve otoyolların inşası bölgenin çehresini tamamen değiştirecektir.

KAYNAKÇA

- “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 16.11.2022, <https://president.az/az/articles/view/57883> [Erişim tarixi: 25.05.2024].
- “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/52757> [Erişim tarixi: 25.05.2024].
- “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Programı” təsdiqlənib, 16.11.2022, <https://arxkom.gov.az/index.php/media/xeberler/azerbaycan-respublikasinin-igaldan-azad-edilmis-erazilerine-boyuk-qayidisa-dair-i-dovlet-programi-tesdiqlenib> [Erişim tarixi: 22.06.2024].
- “Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi”, *AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*, ARPIİ Prezident Kitabxanası, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi: tarixə baxış.
- “Meydan hərəkatı” – Milli Dirçəliş Günü, 17.11.2022, <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/4142> [Erişim tarixi: 16.06.2024].
- 1988-1993-cü illərin Daxili Siyasi Böhranı Qarabğın İşğalının Əsas Səbəbi Kimi, <https://story.karabakh.center/az/1988-1993-cu-illerin-daxili-siyasi-bohrani> [Erişim tarixi: 27.04.2024].
- 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi), <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi> [Erişim tarixi: 07.05.2024].
- Abbasov Ramil, Aprel döyüşləri – böyük zəfərin başlanğıcı, 17.02.2018, <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> [Erişim tarixi: 06.05.2024].
- Abdalov Nurlan, Böyük Qayıdışın ilk adımı – Cocuq Mərcanlı, 05.04.2024, <https://respublika-news.az/news/boyuk-qayidisin-ilk-addimi-cocuq-mercanli> [Erişim tarixi: 25.05.2024].

- Abdalov Nurlan, Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru dirçəldirik, 28.01.2024, <https://respublika-news.az/az/news/qarabag-ve-serqi-zengezuru-dirceldirik> [Erişim tarixi: 26.05.2024].
- Abdullahzade Cavid, “Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan’ın Rolü ve Sorumluluğu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 69, Sayı: 4, 2020, (ss. 1541-1568).
- Abdullayev Elşad, *Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində*, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2004, (ss. 216).
- Abdullayev Hikmet, “Azərbaycanın Qarabağ zəfərinə gedən yol”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 2024, (ss. 859-872).
- Abdullayev Mübariz, Qarabağda güclü və müasir iqtisadiyyat qurulur, 24.06.2022, https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e71056_az.html [Erişim tarixi: 22.05.2024].
- Abdullayev Mübariz, Yeni bir Qarabağ, yeni bir Zəngəzur formalaşır, 02.08.2023, https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e88171_az.html [Erişim tarixi: 25.05.2024].
- Abdullayeva Nigar, Azad edilmiş ərazilərə nə qədər əhali qayıdıb? – Rəsmi, 17.05.2024, <https://cebheinfo.az/sosial/azad-edilmis-erazilere-ne-qeder-ehali-qayidib--resmi> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- Aghayev Azer, Azərbaycanda “Ermeni Meselesi”: (1920-2021), (Karabük Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında, Yüksek Lisan Tezi), Karabük, 2022.
- Ağamirzə Tahirə, İşğaldan azad olunan bölgələrimizdə əhaliyə yüksək səviyyədə tibbi xidmət göstərir, 17.10.2022, <https://vetensesi.az/page/6/news/4444> [Erişim tarixi: 23.05.2024].
- Ağdərə Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil edilib, 27.12.2023, <https://aztv.az/az/news/28257/agdere-qarabag-iqtisadi-rayonunun-terkibine-daxil-edilib> [Erişim tarixi: 18.05.2024].
- Ağır Osman, “Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türk Dünyası Jeopolitiği”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2023, (ss. 222-239).
- Akgün Sibel, “Kosova’da Yeniden Yapılandırma Çalışmaları Kapsamında Bugünkü Durum”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 5. Sayı: 10, 2012, (ss. 249 – 268).

- Alıyev Javid, Kızılırmak İsmail, “Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinin Kültür Turizmi Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2023, (ss. 84-103).
- Alızada Nazrin, Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi ve Türkiye’nin Güney Kafkasya’da Artan Etkisi, 30.12.2020, <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/> [Erişim tarihi: 06.06.2024].
- Alızada Nazrin, Karabağ’daki Ulaşım-Altyapı Projeleri: Azerbaycan’ın Kazanımları, 21.04.2021, <https://www.ankasam.org/karabagdaki-ulasim-altyapi-projeleri-azerbaycanin-kazanimleri/> [Erişim tarihi: 22.05.2024].
- Alızada Nazrin, “Yeşil Enerji Bağlamında Karabağ’ın Enerji Potansiyeli”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2022, (ss. 1-15).
- Altan Ertan, Akıllı kentlere büyük dönüş, 20.05.2024, <https://haberglobal.com.tr/yazarlar/akilli-kentlere-buyuk-donus-345219> [Erişim tarihi: 29.05.2024].
- Altunsoy Yılmaz, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, 2019, (ss. 42-91).
- Amanoğlu Ebülfez, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımalar”, *Karadeniz Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, 2005, (ss. 99-107).
- Aras Osman Nuri, “Ekonomik ve Siyasi Sonuçları Bakımından Hocalı Katliamı ve Karabağ Sorunu”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2013, (ss. 113-122).
- Arıkan Türkan, “Çarlık Rusya’nın Göç Siyaseti Kapsamında Ermenilerin Nahçıvan Bölgesine Yerleştirilmesi”, *Orta Doğu ve Orta Asya – Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkez Dergisi*, Sayı: 1, 2021, (ss. 1-11).
- Arslanlı Araz, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, (ss. 303).
- Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya. soyqırım. qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu, “Qartal”, Bakı 1998, (ss. 218).
- Asadov Murad, “Şuşa Deklarasyonu: Türkiye’nin Güney Kafkasya Güvenlik Çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan ile İşbirliğinin Önemi: Mevcut Beklentiler ve Zorluklar”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2023, (ss. 346-370).

- Asker Ali, “Azerbaycan’ının Son Hamlesi ve Çatışmanın Askeri-Siyasi Çözümü”, İçinde: *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, ed. Çakmak Haydar, Yenisey Kitap, Ankara, 2021, (ss. 115-129).
- Asker Ali, Özdaşlı Esme, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve “Kanlı Seneler”in Bitmeyen Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, 2018, (ss. 37-64).
- Asker Ali, Özpınar Zeynep Gizem, “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2021, (ss. 83-106).
- Asker Ali, Şeyban Sedanur, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 1, 2021, (ss. 34-50).
- Aslanlı Araz, “Kafkasya’da Güvenlik ve İstikrara En Büyük Tehdit: Karabağ Sorunu”, der. Veliev Cavid ve Aslanlı Araz, *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, (ss. 155-185).
- Aslanlı Araz, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, EkoAvrasya, Ankara, 2013, (ss. 142).
- Attar (Haşımzade) Aygün, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005.
- Azadi Sevinc, 19 iyul 2022: Qarabağa ilk köçün başlandığı tarix, 19.07.2023, <https://ikisahil.az/post/439516-19-iyul-2022-qarabaga-ilk-kochun-bashlandigi-tarix> [Erişim tarihi: 26.05.2024].
- Azadi Sevinc, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun “yaşıl enerji” potensialı, 28.12.2023, <https://tv.ikisahil.az/post/484669-qarabag-ve-sherqi-zengezurun-yashil-enerji-potensialı> [Erişim tarihi: 05.06.2024].
- Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 02.02.2021, <https://president.az/az/articles/view/50474> [Erişim tarihi: 24.05.2024].
- Azərbaycan ərazilərinin işğalı, <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/azerbaycan-erazilerinin-ısgali> [Erişim tarihi: 02.05.2024].
- Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 05.01.2022, <https://president.az/az/articles/view/55197> [Erişim tarihi: 05.07.2024].

Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 25.12.2024, <https://president.az/az/articles/view/62737> [Erişim tarixi: 06.06.2024].

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 07.07.2021, <https://president.az/az/articles/view/52389> [Erişim tarixi: 17.05.2024].

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Rayonları və “Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərinə Böyük Qayıdışa Dair I Dövlət Proqramı”, s. 1, <https://dim.gov.az/upload/iblock/d3f/d3f0cde6fc01545787dd52eb08c063d4.pdf> [Erişim tarixi: 17.05.2024].

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı (pdf), 16.11.2022, <https://president.az/az/articles/view/57884> , [Erişim tarixi: 22.06.2024].

Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2023-cü il ərzində görülmüş işlər barədə Hesabat, <https://idp.gov.az/az/law/142/parent/15> [Erişim tarixi: 22.06.2024].

Azərbaycan və İran prezidentlərinin iştirakı ilə “Xudafərin” hidroqovşağının istismara verilməsi və “Qız Qalası” hidroqovşağının açılış mərasimi keçirilib, 19.05.2024, https://azertag.az/xeber/azerbaycan_ve_iran_prezidentlerinin_istiraki_ile_xudafarin_hidroqovsaginin_istismara_verilmesi_ve_qiz_qalasi_hidroqovsaginin_achilis_merasimi_kechirilib_yenilenib_video-3010618 [Erişim tarixi: 20.05.2024].

Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayveri olacaq, 24.11.2020, <https://vergiler.az/news/economy/10954.html> [Erişim tarixi: 25.05.2024].

Azərbaycanın təhsil brendi, 02.03.2024, https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e98219_az.html [Erişim tarixi: 06.06.2024].

Aznevi Ferhat, *Hukuksal Boyutuyla Türkiyə və Azərbaycan'ın Ortak “Ermeni Sorunu” Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Baskı: Şen Matbaa, Ankara, 2021, (ss. 188).

Babayeva Məsumə, “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd”, 17.02.2021, <https://ikisahil.az/post/198562-agilli-sheher-ve-agilli-kend> [Erişim tarixi: 20.05.2024].

- Babayeva Nəzrin, Aydın Kerimov: Şuşa Qarabağda elektrik avtobuslarının fəaliyyət göstərdiyi ilk şəhər olacaq, 24.04.2024, <https://report.az/infrastruktur/aydin-kerimov-susa-qarabagda-elektrik-avtobuslarinin-fealiyyet-gosterdiyi-ilk-seher-olacaq/> [Erişim tarixi: 22.05.2024].
- Bağirov Emin, Qarabağın dirçəldilməsi qüdrətimizin göstəricisidir, 24.05.2024, <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/180619-qarabagin-dircelandmesi-qudretimizin-gostericisidir> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- Bağirov Orxan, *Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2020, (ss. 1-9).
- Bakının Azadlıq meydanında Vətən müharibəsində qələbəyə hərs olunmuş Zəfər paradı keçirilib, 10.12.2020, <https://mod.gov.az/az/news/bakinin-azadliq-meydaninda-veten-muharibesinde-qelebeye-hesr-olunmus-zefer-paradi-kecirilib-video-34043.html> [Erişim tarixi: 09.06.2024].
- Baxşəliyev Rəşad, “Laçına qayıdanlar işlə necə təmin olunurlar?”, *Azərbaycan qəzeti*, No: 264 (9431), 3 Dekabr, 2023.
- Bayramlı Nardar, İqtisadi rayonların yeni bölgüsü Azərbaycanın davamlı inkişafına xidmət edir, 10.07.2021, https://www.yeniazerbaycan.com/SonXeber_e86379_az.html [Erişim tarixi: 18.05.2024].
- Bayramlı Vüqar, “Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin təməlinin qoyulması mühüm tarixi hadisədir”, *Xalq qəzeti*, 19.02.2021.
- Bayramov Vaqif, Qarabağda cəhənnəm cənnətə çevrilir, 25.06.2024, <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/184551-qarabagda-cehennem-cennete-cevrilir> [Erişim tarixi: 03.07.2024].
- Bayramov Vaqif, Qarabağda cəhənnəm cənnətə çevrilir, 25.06.2024, <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/184551-qarabagda-cehennem-cennete-cevrilir> [Erişim tarixi: 03.07.2024].
- Bayramova Yeganə, “Böyük Qayıdış” proqramı uğurla icra edilir, 20.02.2024, https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e97627_az.html [Erişim tarixi: 24.06.2024].
- Bayramova Yeganə, Füzuliyə ilk köç..., 18.08.2023, https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e88858_az.html [Erişim tarixi: 27.05.2024].

- Bədəlov Əliqismət, “BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri Ermənistan hakimiyyətini ifşa edir. Bu ölkə rəsmilərinin “Qətnamələrdə Ermənistan haqqında heçnə yoxdur” fikri reallıqdan uzaqdır”, *Xalq qəzeti*, No: 244, 8 noyabr 2014.
- Bilgin Mehmet, “19. YY İlk Çeyreğinde Büyük Güçlər və Güney Kafkasya”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 13, 2021, (ss. 287-301).
- BMT: “Qarabağı tərək edən erməni sakinlərə qarşı pis rəftar halları qeydə alınmayıb”, 30.09.2023, <https://report.az/xarici-siyaset/bmt-qarabagi-terk-eden-ermeni-sakinlerine-qarsi-pis-reftar-hallari-qeyde-alinmayib/> [Erişim tarixi: 16.05.2024].
- Böyük Qayıdış – Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş rayonlara tarixi səfərləri – I kitab, ed. Quliyeva Aida, “Şərqlə-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2021, (ss. 332).
- Böyük Qayıdışa dair Proqramın icrası ilə bağlı monitorinqlərin nəticələri müzakirə olunub, 20.05.2024, <https://ereforms.gov.az/az/1063> [Erişim tarixi: 24.06.2024].
- Böyük Qayıdışı uğurla həyata keçirən Lider, 28.01.2024, <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/boyuk-qayidisi-ugurla-heyata-keciren-lider-1706393022> [Erişim tarixi: 29.05.2024].
- Böyük Qayıdışın yeni mərhələsi, 01.02.2024, <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/boyuk-qayidisin-yeni-merhelesi-1706734787> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- Bu gün Zəngilan Şəhəri Günüdür, 20.10.2023, https://azertag.az/xeber/bu_gun_zengilan_seheri_gunudur-2794429 [Erişim tarixi: 19.05.2024].
- Caferov Nazim (Cafersoy), Karabağ Zaferi Sonrası Güney Kafkasya’da Azərbaycan və Türkiyə, <https://www.turkiyeazerbaycan.com/haber/karabag-zaferi-sonrasi-guney-kafkasya-da-azerbaycan-ve-turkiye> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- Caferov Nazim, “III. Karabağ Savaşının Sonuçları və Gelecek Senaryoları”, İçində: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Yeşilot Okan, Köksal Bihter Gürışık, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, (ss. 335-346).
- Caferov Nazim, Aslanlı Araz, “Karabağ Sorununda Ateşkes və Rusya”, *Erməni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 53, 2016, (ss. 239-260).
- Cafersoy Nazım, Aslanlı Araz, “Azərbaycan-Türkiyə Askeri İlişkileri”, der. Veliyev Cavid, Resullu Reşat, Aslanlı Kenan, *Azərbaycan-Türkiyə: Dostluk, Kardeşlik ve Strateji Ortaklık*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, (ss.149-172).

- Camalova Nigar, “Ararat (Ermənistan) Respublikasının Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində soyqırımını və etnik təmizləmə siyasəti (1918-1920)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, (ss. 719-732).
- Camalzade Gündüz, “Karabağ Ekonomisinin Geleceğine Bakış: Sürdürülebilir Kalkınma Modeli”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2022, (ss. 32-42).
- Cəfərli Elbrus, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur..., 16.03.2024, https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e99005_az.html [Erişim tarixi: 04.07.2024].
- Cəfərov Coşqun, Zeynalova Elvira, *Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonları*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Bakı, 2021, (ss. 1-27).
- Cəfərov Həbib, Otuz iki ildən sonra şuşalılar doğma Şuşaya qayıtdılar, 16.05.2024, http://yap.org.az/az/view/news/84640/-otuz-iki-ildən-sonra-shushalılar-dogma-shushaya-qayitdilar?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2BBsz_iewoJm8fnu3wW4JL_FQ5H_4Xv9di4AQRLO1PXQCo3oj5f6mUzaFU_aem_AfVrN6f2duj8dIBS9F_5vade-EQ5Zfa2aDJDk1rtKZ0At2s0-8ZdxSQor801_BlnNVQPvFlmkc9OnedAgyGmw9vpm [Erişim tarixi: 29.05.2024].
- Cəfərova Esmira, Hüseynov Vasif, Bağirov Orxan, Hacıyev Şahmar, Əsgərova Roza, *44 Günlük Qarabağ müharibəsi: mülahizələr və nəticələr*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2021, (ss. 4-28).
- COP29 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcək, 11.12.2023, <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20466> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- Çakır Muhammet Faruk, Ataman Oğuzhan, “Post-Sovyet Döneminde Güney Kafkasya’da Güvenlik: Başlıca Gelişmeler ve Çatışma Ortamının Dönüşümü”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2020, (ss. 182-200).
- Çarpaz Hayri, “19. Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 3, 2012, (ss. 231 – 240).
- Çayıcıoğlu Serdar Oğuzhan, “18. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro’nun İran Seferi”, *Vakanüvs – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, 2017, (ss. 115 – 132).
- Çeliksoy Emine, “İkinci Karabağ Savaşında Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İş birlikleri”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4, 2021, (ss. 126-133).

- Dadashova Ramilə, “Cənub Qafqazda olan münaqişələrin səbəb və nəticələri”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, (ss. 115-155).
- Dadaşova Ramilə, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın reallaşdırılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təminatı kimi”, İçində: *Qafqazşunaslığın aktual problemləri (məqalələr toplusu)*, “Aspoliqraf”, Bakı, 2023.
- Dadaşova Ramilə, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya’da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 2020, (ss. 39-62).
- Dadaşova Ramilə, “BMT Təhlükəsizlik Şurasının “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair” qətnamələrinin Azərbaycan Respublikası tərəfindən icra edilməsi və nəticələri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2022, (ss. 17-38).
- Dadaşova Ramilə, *Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Monoqrafiya*. ADMİU-nun mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 344).
- Dadaşova Ramilə, *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi, siyasi və hüquqi təhlil*, “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı, 2019, (ss. 216).
- De Vaal Tomas, *Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaşı yollarında*, çev. Axundov Yusif, “İlay MMC”, Bakı, 2008, (ss. 344).
- Dədəyev Bilal, Mahmudlu Ceyhun, Əbilov Şamxal, *Qarabağ 99 sualda*, Bakı, 2014, (ss. 365).
- Əhmədov Elçin, “Erməni-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquqi aspektləri”, 7 dekabr 2010, No: 268, s. 5, *Xalq qəzeti*, ARPIİ Prezident Kitabxanası.
- Əhmədov Elçin, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terro, işğal*. II kitab, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2015, (ss. 408).
- Ekici Yunus, “Dağlıq Karabağ`da Ermeni İşğali (1988-1993)”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29, 2022, (ss. 134-144).
- Əlaqələndirmə Qərargahının növbəti iclası Xankəndi şəhərində keçirilib, 11.05.2024, <https://arxkom.gov.az/media/xeberler/elagelendirme-qerargahinin-novbeti-iclası-xankendi-seherinde-kecirilib> [Erişim tarixi: 14.05.2024].

- Əliqızı Şəmsiyyə, İşğaldan azad olunmuş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı var, 16.12.2020, <https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensialli-var> [Erişim tarixi: 13.05.2024].
- Əliyev Şəfa, “Şərqi Zəngəzurun iqtisadiyyat quruculuğunun inkişaf etdirilməsi istiqamətləri”, *Geostartegiya Beynəlxalq İctimai-Siyasi, Elmi Nəzəri Jurnal*, № 06 (78), 2023, (ss. 81-87).
- Əliyeva Gülnar, Əliyev Ümüdvar, *Qarabağ yaşıl enerji zonasının yaradılması*, Yaşıl İqtisadiyyat və Dayanıqlı İnkişaf, Bakı, 2024, (ss. 1-228).
- Əliyeva İradə, “106 il əvvəl törədilmiş vəhşət”, *Azərbaycan qəzeti*, 31 Mart 2024, No: 66.
- Əmrahov Mais, *XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı*, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2009.
- Enserov Vefalı, Qaffarov Anar, *Xocalı soyqırımını xarici ölkələrin mətbuatında*, İksad Publication, Ankara, 2021, (ss. 102).
- Ermənistan-Azərbaycan münasibəti, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh> [Erişim tarixi: 07.05.2024].
- Feyzli Mübariz, Yeni Qarabağ formalaşır, 14.05.2024, https://www.yeniazərbaycan.com/Iqtisadiyyat_e101738_az.html [Erişim tarixi: 23.05.2024].
- Füzulidə Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbin açılışı olub, 23.08.2023, <https://president.az/az/articles/view/60907> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- Gafarov Vasif, “1918 Senesinin Mart ayında Ermenilərin Bakü’de Yapmış Olduqları Soyqırım Cinayətləri”, *Yeni Türkiyə*, Eylül-Aralık 2014, Sayı: 62, 2020, (ss. 2539-2552).
- Garibov Mahir, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azərbaycan, Dağlıq Karabağ Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Girişim Matbaacılık, Ankara, 2017, (ss. 374).
- Güler Mehmet Çağatay, “Tovuz Sınırında Azərbaycan ilə Ermənistan Arasında Yaşanan Çatışma və Arka Plan”, *Seta/Perspektif*, Sayı: 292, 2020, (ss. 1-6).
- Hacılar Fahri Valehoğlu, “Oktyabr çevirilişi sonrası Bakıda daşnak-bolşevik ittifaqının fəaliyyətləri dövrün Gürcü mətbuatında: 31 mart 1918-ci il soyqırımını”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2022, (ss. 436-459).

- Hacıyev Fazil, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşlarının təhlili və qiymətləndirilməsi”, *UnecEkspert jurnalı*, Şərq-Qərb mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 1-106).
- Hacıyev Hikmət, Antiterror tədbirləri zamanı heç bir mülki obyektə zərbələr endirilmədi, 20.09.2023, <https://azertag.az/xeber/hikmet-haciyev-aniterror-tedbirleri-zamani-hech-bir-mulki-obyekte-zerbeler-endirilmedi-video-2755765> [Erişim tarixi: 10.05.2023].
- Hacızadə Orxan, “Ağıllı kənd layihəsi yaşıl iqtisadiyyatın təməli kimi”, *İpək Yolu jurnalı*, No: 1, 2023, (ss. 14-22).
- Hasanov Bahtiyar, “Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunun tarixi coğrafiyası”, *Atatürk Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 98, 2018, (ss. 445-468).
- Həbibbəyli İsa, Böyük qayıdış epopeyası, 15.10.2021, <https://science.gov.az/az/news/open/18420> [Erişim tarixi: 27.05.2024].
- Həmid Səxavət, “Deportasiyaya uğrayan kimdir: ermənilər, yoxsa azərbaycanlılar?”, *Xalq qəzeti*, 01.11.2023, No: 239.
- Həmid Səxavət, Şuşa bəyannaməsinin müstəsna əhəmiyyəti var, 02.02.2022, <https://teleqraf.com/news/siyaset/315854.html> [Erişim tarixi: 07.06.2024].
- Həsənov Əli, *Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri*, “Zərdabi LTD”, Bakı 2017, (ss. 400).
- Həsənov Əli, Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, Olaylar, (s. 9-11), 31 Mart 2017, <https://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2017/mart/534888.htm> [Erişim tarixi: 09.04.2024].
- Hüseyn-zadə Karim, Kocaman Serpil, “Karabağ və Doğu Zengezur Bölgələrinin Alternatif Turizm Potansiyeline İlişkin Bir Araştırma”, *Sosyal, Beşəri və İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2023, (ss. 304-318).
- Hüseynov İlyas, “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi problemi: Ermənistanın hərbi cinayətləri və beynəlxalq təşkilatların qeyri-adekvat münasibəti”, *Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi*, Cild: 2, Sayı: 1, 2022, (ss. 156-170).
- Hüseynov Sabir, *Erməni xəyanəti: terror, soyqırım və deportasiya siyasəti*, “Avropa nəşriyyatı servis”, Bakı, 2009, (ss. 121).
- Hüseynov Yunis, *Qarabağ tarixi mənbələrdə*, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, “Şuşa” nəşriyyatı, Bakı, 2012, (ss. 248).

- Hüseynova İradə, “Şuşa-xalqımızın milli incisi, Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin sərvəti”, *Tarix, İnsan və Cəmiyyət jurnalı*, Cilt: 3, Sayı: 36, Bakı, 2022, (s. 91-108).
- İlham Əliyev ADA Universitetində “COP29 və Azərbaycan üçün Yaşıl Baxış” mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda iştirak edib, 23.04.2024, <https://president.az/az/articles/view/65580> [Erişim tarixi: 06.06.2024].
- İlham Əliyev Şuşada Dövlət Xidmətləri Mərkəzinin əsaslı təmirdən sonra açılışında iştirak edib, 05.07.2024, <https://president.az/az/articles/view/66406> [Erişim tarixi: 09.07.2024].
- İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Xocalı şəhərində 15 çoxmənzilli binada təmir və yenidənqurmada sonra yaradılan şəraitlə tanış olublar, 28.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/66086> [Erişim tarixi: 29.05.2024].
- İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Xocalı şəhərinə köçən sakinlərlə görüşüblər, 28.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/66091> [Erişim tarixi: 29.05.2024].
- İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəfər yolunun açılışında iştirak ediblər, 07.11.2021, <https://president.az/az/articles/view/54040> [Erişim tarixi: 23.06.2024].
- İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəngilan məscidinin açılışında iştirak ediblər, 18.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/65894> [Erişim tarixi: 24.06.2024].
- İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimində iştirak ediblər, 26.10.2021, <https://president.az/az/articles/view/53734> [Erişim tarixi: 23.05.2024].
- İlham Əliyevin xalqa müraciəti, 10.11.2020, <https://president.az/az/articles/view/45924> [Erişim tarixi: 08.05.2024].
- İmanov Rəftar Cəlil oğlu, *Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin yaranması tarixindən*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, ARPIİ Prezident Kitabxanası, Bakı, 2006, (ss. 230).
- İnaç Hüsəmettin, “Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olaraq Azərbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2020, (ss. 509-521).
- İnklüziv və dayanıqlı inkişaf üçün yeni reallıqlar, <https://economy.gov.az/az/page/qarabag-azerbaycandir> [Erişim tarixi: 24.05.2024].

- İsabalayeva İlhamə, Emil Hacıyev: “Sahibkarların Ağdam Sənaye Parkı və “Araz Vadisi İqtisadi Zonası”na marağı böyükdür, 11.07.2023, <https://vergiler.az/news/articles/24938.html> [Erişim tarihi: 19.05.2024].
- İsaxanlı Hamlet, “1905-1906 erməni-müsəlman davası”, *525-ci qəzet*, 20 fevral 2021.
- İsayev Tuğçe, “İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Sonrasında İmzalanan Ateşkes Andlaşması’na Göre Azərbaycanlı Göçmenlerin Yerlerine Dönüşü”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2023, (ss. 153-165).
- İsmayıl Eldar, *Ermənistan Türklərinin 1988-ci il soyqırımı (Yenidən işlənmiş ikinci nəşri)*, “Bəxtiyar -4” İKŞ, Bakı, 2014, (ss. 253).
- İsmayılov İsmayıl, “Məcburi köçkünlərin peşə bacarıqlarının artırılması və məşğulluqlarının təmin edilməsi mexanizmləri”, *UnecEkspert elmi publisistik jurnal*, Şərqi-Qərb mətbəəsi, #1, No: 11, 2022.
- İşgaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük Qayıdış”, 01.04.2024, <https://family.gov.az/az/ejournals/isgaldan-azad-olunmus-erazilere-boyuk-qayidis> [Erişim tarihi: 24.05.2024].
- İşğalın ağır sosial-iqtisadi nəticələri, <https://azerbaijan.az/information/907> [Erişim tarihi: 18.05.2024].
- Jabbarov Ali, Abbasova Sevinj, Tanrıverdi Haluk, “Erməni işğalı sonrası Qarabağda turizmin inkişafı məsələləri”, *Uluslararası Turizm, İşletmə, Ekonomi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, (ss. 33-44).
- Jafarov Nazim, Aslanlı Araz, “Russia’s Policy During the 44-Day Karabakh War”, *Insight Turkey*, Cilt: 23, Sayı: 4, 2021, (ss.213-230).
- Jafarov Tabriz, “Bişkek Protokolü (12 Mayıs 1994) Örneğinde Uluslararası Sözleşmelerin Geçersizliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 4, 2023, (ss. 365-390).
- Kamal Mustafa, İqtisadi rayonların yeni bölgüsü uğurlu inkişafın konturlarını da müəyyənləşdirir, 13.07.2021, <https://respublika-news.az/az/news/iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-ugurlu-inkisafın-konturlarını-da-mueyyenlesdirir> [Erişim tarihi: 17.05.2024].
- Kamal Mustafa, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda, 22.05.2024, <https://respublika-news.az/az/news/qarabag-ve-serqi-zengezurda> [Erişim tarihi: 22.05.2024].
- Karabağ en eski zamanlardan hanlıklara kadar, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/22/32/karabag-en-eski-zamanlardan-hanliklara-kadar.html> [Erişim tarihi: 04.04.2024].

- Karakuş Caner, “İkinci Karabağ Savaşında Ermenistan’ın İşlediği Savaş Suçları “Balistik Füze Örneği”, İçinde: *Karabakh is Azerbaijan: Uluslararası Diplomasi Araştırmaları Kitabı*, ed. Tansü Yunus Emre, Çerkezoğlu Semra, İksad Publicatio, Ankara, 2021, (ss. 219-242).
- Keçmiş məcburi köçkünlərin 95 faizi doğma yurd-yuvasına qayıtmaq niyyətindədir – Sorğu, 13.03.2024, <https://azertag.az/xeber/kechmis-mecburi-kochkunlerin-95-faizi-dogma-yurd-yuvasina-qayitmaq-niyetindedir-sorgu-2947523> [Erişim tarihi: 22.06.2024].
- Kılıç Alev, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 74, 2023, (ss. 9-64).
- Kımk Hülya, *44 Günde Zaferin Birinci Yıl Dönümünde Masada Güçlü Azerbaycan: 2021*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, ed. Tüfekçi Özgür, Kırbaşoğlu Fevzi, KTÜ Matbaası, Trabzon, 2022, (ss. 53-74).
- Kuduban Duygu Ata, Kaya Mevlüt, “Karabağın Siyasi Serüveni: İslam Öncesinden Sovyet İdaresine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2017, (ss. 113 – 124).
- Mahmudov Yaqub, “Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri tariximizin ən ağırlı səhifələridir”, *525-ci qəzet*, 16 oktyabr, No 138, 2019.
- Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim, *Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər*, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2009, (ss. 144).
- Manafov Qabil, “İşgaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri”, *UnecEkspert jurnalı*, Şərq-Qərb mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 1-106).
- Məcburi köçkünlər arasında qayıdış haqqında onlayn-sorğu, 22.01.2021, <https://www.ada.edu.az/en/news/335-mecburi-kockunler-arasinda-qayidis-haqqinda-onlayn-sorgu> [Erişim tarihi: 22.06.2024].
- Mehdiyev Aqşin, “Xocalı hadisələri ilə əlaqədar Ermənistan tərəfindən BMT-nin Baş katibinə ünvanlanmış məktuba Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəliyinin cavabı”, (*Azərbaycan qəzeti*, 31 mart, N: 66, s. 5), *ARPIİ Prezident Kitabxanası*, 2010.
- Məhərrəmzadə Əlibala, *Xocalı soyqırımı (Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırım siyasətinin xronologiyası)*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2011, (ss. 184).
- Memmedli Melahet, Abdurahmanlı Elvin, “Azerbaycan’ın Stratejik Öneme Sahip Arazisi Karabağ’ın Tarihi Analizi”, İçinde: *Karabakh is Azerbaijan: Uluslararası Diplomasi Araştırmaları Kitabı*, ed. Tansü Yunus Emre, Çerkezoğlu Semra, İksad Publication, Ankara, 2021, (ss. 326).

- Məmmədov Coşqun, Atniterror tədbirləri tam və qəti qələbəni təmin etdi, 17.10.2023, <https://science.gov.az/az/news/open/26636> [Erişim tarixi: 08.05.2024].
- Məmmədov Eyruz, Məmmədov Ramazan, *Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza*, “Nurlar” Nəşriyyatı-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2014, (ss. 384).
- Məmmədov Habil, “Qarabağda erməni saxtakarlığı tarixindən”, *İpək Yolu Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı*, Xüsusi buraxılış, 2021, (ss 151-161).
- Məmmədov Nazim, Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırım, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik), “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2009, (ss. 272).
- Məmmədov Saleh, Zəfər yollarının qüdrətli qurucusu, 14.10.2023, <http://www.aayda.gov.az/az/news/5595/zefer-yollarinin-qudretli-qurucusu> [Erişim tarixi: 23.06.2024].
- Məmmədova A., *20 Yanvar – qan yaddaşımız*, 20 Yanvar faciəsinin otuzuncu ildönümünə həsr olunmuş metodik vəsait, Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2020.
- Məmmədova Elmira – Kekeç, “Erməni-müsəlman davası: tarixdə və dramaturgiyada (Cəfər Cabbarlı və Süleyman Sani Axundovun pyesləri əsasında)”, *Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı jurnalı*, 2022, (ss. 44-60).
- Məmmədova Havva, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2009.
- Məmmədova Həvva, *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizmin güclənməsi (1918-1920)*, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, “Nağıl Evi” nəşriyyatı, Bakı, 2006, (ss. 150).
- Məmmədova Kamina, Yusifova Sevda, “XX əsrin əvvəllərində erməni vandalizmi”, *“Metafizika” jurnalı*, Cild: 5, Sayı: 3, 2022, (ss. 22-42).
- Mir Mövsüm Nevvab, 1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası, ed. Quliyev Vasif, Şərifli Kamandar, Rahmanzadə Arif, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1993, (ss. 128).
- Mövsümlü Cavid, “Karabağ’ın Tarihi (Eski Çağlardan Günümüze Kadar)”, İçinde: *Azərbaycan’ın Karabağ Bölgesi Tarihi, Hukuki, Kültürel Edebi Boyutlarıyla*, ed. Paksoy Ayşegül Büşra, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2021, (ss. 13-17).
- Mustafa Nazim, “1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları”, *Xalq qəzeti*, 7 Ocak.2009.

- Mustafa Nazim, “2020-nin zəfərini 220 il gözlədik”, 17 yanvar 2021, No: 11. s. 3, *Xalq qəzeti, ARPIİ Prezident Kitabxanası*, (Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi: tarixə baxış).
- Mustafa Nazim, “Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan 1988-1989-cu illərdə deportasiyası – hədəfimiz tarixi torpaqlara qayıtmaqdır”, *Respublika qəzeti*, 7 dekabr 2022, No. 267.
- Mustafa Nazim, “Keçmişin dərslərindən ibrət götürülməli və qalib ruhumuzu əbədi yaşatmalıyıq”, *Azərbaycan müəllimi*, 31 Mart 2023, No: 12.
- Mustafa Nazim, 1988-1989-cu illər, Erməni cinayətləri: soyqırım, deportasiya, terror, https://genocide.preslib.az/az_b2.html [Erişim tarixi: 26.04.2024].
- Mustafa Nazim, Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda törətdikləri qırğınlar, https://genocide.preslib.az/az_a1-1.html [Erişim tarixi: 11.04.2024].
- Mustafayev Beşir, “Karabağ’ın İşgal Süreci və Bölgədə Yaşanan Son Olaylar Çərçevesində Çözüm Arayışları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 49, 2013, (ss. 281-294).
- Mustafayev Beşir, Sovyetlər Döneminde Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 39, Sayı: 39, 2013, (ss. 53-68).
- Mustafazadə Tofiq, “Vətən (II Qarabağ) müharibəsinin informasiya təminatında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rolu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Azərbaycan Kültür Başkenti Şuşa’nın 270. Yılı Armağan Sayısı, 2022, (ss. 16-38).
- Muxtarova Sevinc, “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində”, *Əlyazmalar Yanmır jurnalı*, Cilt: 6, No: 1, (10), 2020, (ss. 133-139).
- Müzəffərli Nazim, İsmayılov Eldar, *Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar*, Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu, “Qafqaz” nəşriyyatı, Bakı, 2010, (ss. 270).
- Nagiyev Rufat, Çatışma Sonrası Kentsel Yeniden Yapılanmada Kültür Temelli Yaklaşım: Karabağ-Şuşa Örneği, İstanbul Kültür Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Nağı Akif, *Qarabağ müharibəsi (qısa tarix)*, M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2014, (s. 120).
- Nəciyev Elnur, Nəciyeva Günay, “Azərbaycanın Şuşa şəhəri tarixi xəritələrdə (1802-1901)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2022, (ss. 290-303).

- Nuriyeva İradə, “Postmüharibə dövründə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində yenidənqurma işləri və “Böyük Qayıdış” proqramı”, *Tarix və onun problemləri jurnalı*, No: 1, 2024, (ss. 57-63).
- Osmanlı Anar, Qarabağdakı erməni milli azlığı və multikultural reintegrasiya, 11.10.2023, <https://azertag.az/xeber/qarabagdaki-ermeni-milli-azligi-ve-multikultural-reintegrasiya-2782912> [Erişim tarixi: 16.05.2024].
- Özdaşlı Esmə, “İkinci Karabağ Savaşı’nda Ermenilərin Sivillərə Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, *Giresun Üniversitesi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 51-58).
- Özdaşlı Esmə, “İşğal Sürecində Karabağ’da İşlənən Uluslararası Suçlar və Azərbaycan’ın Bölgeyi Yenidən İmar Stratejisi”, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3, 2023, (ss. 1988-2022).
- Özsoy Bahar, Baş Betül Aydemir, “Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesinə: Dağlık Karabağ Minsk Grubu’nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 33, 2022, (ss. 143-160).
- Özyılmaz Emine Vildan, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, 2013, (ss. 191-208).
- Paşa Elnur, “Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 192 – 215).
- Paşa Elnur, *Son Hamle: Azərbaycan Ordusunun Anti-terör Operasyonu*, International Scientific Symposium “Heydar Aliyev and Türkiye” held within the framework of the 100th anniversary of the establishment of the Republic of Türkiye and 2023, the year of Heydar Aliyev, ed. Gerayzade Ellada, Kafkas Üniversitesi Basım Evi, Kars, 2023, (ss 441-450).
- Paşayeva Gülşən, *Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi: qısa tarixi şərh və danışıqlar prosesi*, ARPIİ Prezident Kitabxanası, Azərbaycan diplomatiyası.
- Prezident İlham Əliyev Köndələnçay su anbarlarında aparılacaq təmir-bərpa işləri, Əhmədbəyli-Şuşa avtomobil yolunun və bu yolun üzərindəki tunellərin, Şuşada inzibati binanın əsaslı təmiri və konfrans zalının tikintisi ilə tanış olub, ARPIİ Prezident Kitabxanası (Dövlət Proqramı 2019-2023), s. 297, 21.04.2022, <https://files.preslib.az/projects/regions/r4/c4.pdf> [Erişim tarixi: 23.06.2024].
- Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəngilan məscidinin açılışında iştirak ediblər, 18.05.2024, <https://mehriban-aliyeva.az/news/node/849886> [Erişim tarixi: 24.06.2024].

Prezident: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dünyanın ən inkişaf etmiş bölgələrindən birinə çevriləcək, 06.06.2024,
<https://azertag.az/xeber/prezident-qarabag-ve-serqi-zengezur-dunyanin-en-in-kisaf-etmis-bolgelerinden-birine-chevrilecek-3042646> [Erişim tarixi: 06.06.2024].

Qafarov Vasif, “1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyası üzrə itki və tələfatlar”, “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda həsr olunmuş V beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər. № 70, 71, 72, Qusar, şəhəri 25-29 aprel, 2018, (ss. 303-309).

Qafarov Vasif, “Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Qarabağ məsələsi regional siyasi proseslərdə (1918-ci il iyun-oktyabr)”, *Metafizika jurnalı*, Cilt: 7, Sayı: 1, (ss. 10-40).

Qafarov Vasif, *Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922)*, “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı, 2020.

Qafarov Vasif, *Batum konfransında erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi*, “Hərbi” nəşriyyat, Bakı, 2024, (ss. 248).

Qafarov Vasif, Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti, Elmlər doktorluğu dissertasiyası, Bakı, 2022.

Qarabağ General-qubernatorluğu (1919-1920), Tarixdən səhifələr, <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/yxaevrj> [Erişim tarixi: 15.04.2024]

Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsinin təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 01.12.2023, <https://president.az/az/articles/view/54468> [Erişim tarixi: 18.05.2024].

Qarabağ Universitetinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 28.11.2023, <https://president.az/az/articles/view/62346> [Erişim tarixi: 06.06.2024].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə məşğulluq tədbirləri, 24.02.2024, <https://sosial.gov.az/media/multimedia/infoqrafika/boyuk-qayidis-proqrami-cercivesinde-qarabag-ve-serqi-zengezurdə-1400-e-yaxin-sexsin-neferin-mesgullugu-temin-olunub> [Erişim tarixi: 06.06.2024].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası ümummilli hədəfdir, 19.10.2023, <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/144572-qarabag-serqi-zengezurun-berpasi-umummilli> [Erişim tarixi: 26.05.2024].

- Qarabağ: etimologiyası, ərazisi və sərhədləri, 04.04.2018, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2018/04/04/qarabag-etimologiyasi-razisi-v-s-rh-dl-ri-464452> [Erişim tarixi: 03.03.2024].
- Qarabağda yaradılan sənaye zonaları, <https://economiczones.gov.az/qarabagda-yaradilan-senaye-zonalari> [Erişim tarixi: 29.05.2024].
- Qarabağın tarixi, <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/> [Erişim tarixi: 05.04.2024].
- Qarakənd səmasındaki terrordan 30 il ötdü, 20.11.2021, <https://medeniyyet.az/page/news/59989/.html> [Erişim tarixi: 29.04.2024].
- Qasımlı Musa, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması; tarixi gerçəklik nədir?”, *Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Jurnalı*, No: 43, 2016, (ss. 114-144).
- Qasımlı Musa, *Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə: Gerçək Tarih Arayışı (1920-1994)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2019, (ss. 642).
- Qasımlı Musa, *Ermənistanın sovyetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək Erməni iddiaları: tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər)*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2016, (ss. 520).
- Qasımlı Vüsal, Hüseyinov Ramil, Hüseyinov Rəşad, Həsənov Rəşad, Cəfərov Coşqun, Bayramova Aminə, *Yaşıl İqtisadiyyat*, “Azprint” nəşriyyatı, Bakı, 2022, (ss. 280).
- Qasımov Cavadxan, “Qarabağ İqtisadi Rayonunun bərpa olunması davamlı iqtisadi inkişaf göstəricisidir, *Qədim Diyar Beynəlxalq onlayn elmi jurnalı*, Cild: 4, Sayı: 8, 2022, (ss. 5-12).
- Qazıyev Yusif, *Erməni Məsələsi: Yalanlar və Gerçəklər*, Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu, “Nurlar” Nəşriyyatı, Bakı, 2009, (ss. 344).
- Qəhrəmanlı Həsən, “Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri”, *Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Online Elmi Jurnalı*, Cild: 2, Sayı: 6, 2022, (ss. 60-63).
- Qəribova Elnarə, Rüstəmov Vüsalə, *Azərbaycanda daxili miqrasiya və urbanizasiyanın sosial aspektləri – analitik hesabat*, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi, “Şərqi-Qərb” nəşriyyatı, 2020.
- Quliyev Cəmil, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi Cildə-VI cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2008, (ss. 568).

- Quliyev Ramiz, İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında dünya təcrübəsinin strateji aspektləri,
27.05.2023, <https://azertag.az/xeber/isgaldan-azad-edilmis-erazilerin-berpasin-da-dunya-tecrubesinin-strateji-aspektleri-2636003> [Erişim tarixi: 14.05.2024].
- Quliyev Ramiz, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında irimiqyaslı layihələr həyata keçirilir,
23.05.2023, <https://azertag.az/xeber/qarabag-ve-serqi-zengezur-iqtisadi-rayon-larinda-irimiqyasli-layiheler-heyata-kechirilir-2628917> [Erişim tarixi: 19.05.2024].
- Qurbanov Araz, Əlili Elşad, Mustafa Nazim, *Erməni saxtakarlığı. Yalanlar üzərində qurulan tarix*, Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, 2018, (ss. 269).
- Qurbanov Habil, Qarabağın azadlığı və zəfərə gedən yol: hüquqi-sosio-mədəni baxış, “Apostrof” nəşriyyat, Bakı, 2020, (ss. 135).
- Reconstruction, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reconstruction>, [Erişim tarixi: 14.05.2024].
- Rehimov Ruslan, Karabağ’ın simbol şəhri Şuşa’ya Azərbaycanlı ailələr yerləşməyə başladı, 10.05.2024, <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/karabagin-simbol-sehri-susaya-azerbaycanli-aileler-yerlesmeye-basladi/3215896> [Erişim tarixi: 29.05.2024].
- Rəşid Leyla, “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri”, *Xalq qəzeti*, 09.12.2020.
- Rüstəmli Röya, Dirçəlişə təkan verən layihələr, 16.05.2024, <https://respublika-news.az/az/news/dircelise-tekan-veren-layiheler> [Erişim tarixi: 19.05.2024].
- Rüstəmov Solmaz – Tohidi, XX əsrdə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı soyqırımları, 01.08.2017, <http://human.gov.az/az/media/meqaleler/meqale.html?artID=1> [Erişim tarixi: 10.04.2024].
- Sadıgov Ramin, “1918-1920 Yıllarında Karabağ’da Erməni İsyancıları: Azərbaycan Hükümeti’nin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak İçin İsyancılar Karşı Mücadelesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 1-17).
- Sadıgzadə Arzu, “Karabağ Sorunu Çərçevesində Azərbaycan’ın Savaş Tazminatı Talep Etme Hakkı”, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2024, (ss. 305-325).
- Sadık Ramin, “II. Karabağ savaşı’ndan Sonra Güney Kafkasya’da Barış Arayışları”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 66, 2023, (ss. 11-51).

- Sadıqov Elnur, “Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına təsiri”, *UnecEkspert jurnalı*, Şərq-Qərb mətbəəsi, Bakı, 2021, (ss. 1-106).
- Sarıkaya Yalçın, “İkinci Qarabağ müharibəsinin Türkiyə xarici siyasəti baxımından təhlili”, İçində: *Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru (27 sentyabr – 10 noyabr 2020)*, ed. Şükürov Kerim, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2021, (ss. 369-392).
- Sarıkaya Yalçın, *44 Gün Savaşı: Azərbaycan'ın Karabağ Zaferi*, TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi, 1. Baskı, Ankara, 2020, (ss. 39).
- Səmədzadə Ziyad, Azərbaycanın iqtisadi gücünün təntənəsinə çevrilən quruculuq, 13.09.2023, <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1533> [Erişim tarixi: 29.06.2024].
- Seyidova Sevinc, “Ermənilərin İşğalçı Faaliyyətlərinin Sonucu Olaraq Dağlık Karabağ Muhtar Vilayətinin Kuruluşu”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2022, (ss. 241-255).
- Sipahi Esra Banu, Özsoy Bahar, Qasımlı Musa, “Nisan Savaşlarından Vatan Muhəribəsinə: Azərbaycan'da “Büyük Qayıdış” Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 72, 2022, (ss. 198-217).
- Söker Çağlar, “Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2017, (ss. 555-574).
- Sultanova Pərvanə, Separatçılar Qarabağı tərək edir, 22.08.2023, <https://525.az/news/233618-separatcilar-qarabagi-terk-edirler> [Erişim tarixi: 15.05.2024].
- Süleymanov Elxan, Süleymanov Vurğun, *Ermənistanın Azərbaycanca qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri*, Bakı, 2012.
- Süleymanov Mehman, *Gülüstan müqaviləsi I hissə*, Elm və təhsil, Bakı, 2014, (ss. 1-624).
- Süleymanova Elmira, Azərbaycan İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) Xocalı soyqırımının 26-cı ildönümü ilə əlaqədar Bəyanatı, 19.02.2018, <https://kuwait.mfa.gov.az/index.php/az/news/3145/azerbaycan-respublikasinin-insan-huquqlari-uzre-muvekkilinin-ombudsmanin-xocali-soyqiriminin-26-ci-ildonumu-ile-elaqedar-beyanati> [Erişim tarixi: 02.07.2024].
- Süleymanova Nurcan, Azərbaycan heç kimi Qarabağı tərək etməyə məcbur etmir, 28.09.2023, <https://respublika-news.az/az/news/azerbaycan-hec-kimi-qarabagi-terk-etmeye-mecbur-etmir> [Erişim tarixi: 17.05.2024].

- Süleymanova Nurcan, Qarabağda əsl bahar yaşanır, 21.05.2024, <https://respublika-news.az/az/news/qarabagda-esl-bahar-yasanir> [Erişim tarihi: 22.05.2024].
- Şahin Hasan, *Azərbaycan'da Toplumsal/Siyasal Değişim ve Dönüşüm*, İksad Publication, Ankara, 2020, (ss. 1-97).
- Şahinoğlu Elxan, *Dağlıq Qarabağ: statussuz status – dünyanın 10 muxtariyyət təcrübəsi*, “Qanun” nəşriyyatı, Bakı, 2010, (ss. 80).
- Şəfiyev Fərid, *Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh danışıqları*, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı, 2023, (ss. 1-12).
- Şihaliyev Emin, “Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azərbaycan Topraklarına Göçürülmesi ve Akabinde Oluşturulan Ermeni Vilayeti (1828) (Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında)”, *Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2015, (ss. 7-24).
- Şıxəliyev Emin, “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı ikili standartların qurbanına çevrilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qətnamələri”, *AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin xəbərləri*, No: 3, 2017, (ss. 73-78).
- Şuşada birinci yaşayış kompleksinin açılışı və şəhərə köçmüş ilk sakinlərlə görüş, 10.05.2024, <https://azertag.az/xeber/susada-birinci-yasayis-kompleksinin-achilisi-ve-sehe-re-kochmus-ilk-sakinlerle-gorus-yenilenib-2-video-2995230> [Erişim tarihi: 29.05.2024].
- Şuşada VII “Xarıbülbül” Beynəlxalq Musiqi Festivalının və “Şuşa – İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı 2024” ilinin açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi, 11.05.2024, <https://president.az/az/articles/view/65939> [Erişim tarihi: 29.05.2024].
- Tarcan Burçin Hafize, “Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 68, 2021, (ss. 129-157).
- Taşcıoğlu Ömer Lütfi, “İkinci Karabağ Savaşları ve Sonuçları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 2, 2023, (ss. 543-566).
- Tuncel Turgut Kerem, Karabağ'da yaşanan “4 Gün Savaşı”nın Kısa Bir Değerlendirilmesi, Yorum No: 2016/21, 14.04.2016, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI> [Erişim tarihi: 06.05.2024].
- Tuncer Ömer, “Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları”, *Ulusalararası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2019, (ss. 132-144).

- Umudlu Vidadi, “Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalının başlanması Türkiyə tarixşünaslığında”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 5, 2019, (ss. 257 – 273).
- Vahid Firuzə, Ağdərə Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil edilib, 27.12.2023, <https://apa.az/resmi-xeber/agdere-qarabag-iqtisadi-rayonunun-terkibine-daxil-edilib-807391> [Erişim tarixi: 18.05.2024].
- Vətən müharibəsi və ya “Dəmir Yumruq” əməliyyatı, <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html> [Erişim tarixi: 07.05.2024].
- Vətən müharibəsinə gedən yolun əsas mərhələlərindən olan Tovuz döyüşlərindən iki il ötür, 12.07.2022, <https://azertag.az/xeber/veten-muharibesine-geden-yolun-esas-merhelelerinden-olan-tovuz-doyuslerinden-iki-il-otur-2211404> [Erişim tarixi: 07.05.2024].
- Xocalı soyqırımı, Azərbaycan-qan yaddaşı, https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/memories_b [Erişim tarixi: 01.05.2024].
- Yeni Qarabağnamə: *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu*, ed. Qasımlı Vüsal, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, “AzPrint” nəşriyyatı, Bakı, 2022, (ss. 217).
- Yeşil Okan, “Türkmençay Antlaşması və Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, 2008, (ss. 187-199).
- Yılmaz Meşkure, “Karabağ Savaşı və Adım Adım Hocalı Soyqırımı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2013, (ss. 95-104).
- Yılmaz Reha, “Kafkasya’da ÇözülmeYen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2015, (ss. 71-90).
- Yılmazçelik İbrahim, Özdem Ali Gökçen, “İşgal Altındaki Türk Yurdu; Karabağ”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2013, (ss. 1-30).
- Yüce Mehmet, 5 Soru: Azərbaycan’da Erkene Alınan Cumhurbaşkanlığı Seçimi, 09.02.2024, <https://www.setav.org/5-soru-azerbaycanda-erkene-alinan-cumhurbaskanligi-secimi/> [Erişim tarixi: 08.05.2024].
- Zəngilanda İşğal və Zəfər muzeyləri kompleksinin təməli qoyulub, 26.05.2022, <https://report.az/daxili-siyaset/zengilanda-igsawal-ve-zefer-muzeyleri-kompleksinin-temeli-qoyulub/> [Erişim tarixi: 06.06.2024].

Джамил Гасанлы, *СССР - Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953)*, Центр Пропаганды, Москва 2008; Сәмил Нәсәнли, *SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı*, "Adiloğlu " nəşriyyatı, Bakı, 2005.

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Azerbaycan'ın EB'nin nüfusunun demografik göstergeleri.....	74
Tablo 2: İşgalden Kurtarılmış Topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programının 2023 yılında Görevlerin Uygulanması Durumu Hakkında.....	92
Tablo 3: Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programı'nın hedef göstergeleri	102

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1:** Karabağ EB'nin yüzölçümü ve nüfusun grafiksel gösterimi 77
- Şekil 2:** Şarki Zengezur EB'nin yüzölçümü ve nüfusun grafiksel gösterimi 80
- Şekil 3:** İşgalden Kurtarılmış Topraklara Büyük Dönüşe İlişkin Birinci Devlet Programının 2023 yılında Görevlerin Uygulanması Durumu Hakkında 92

HARİTALAR LİSTESİ

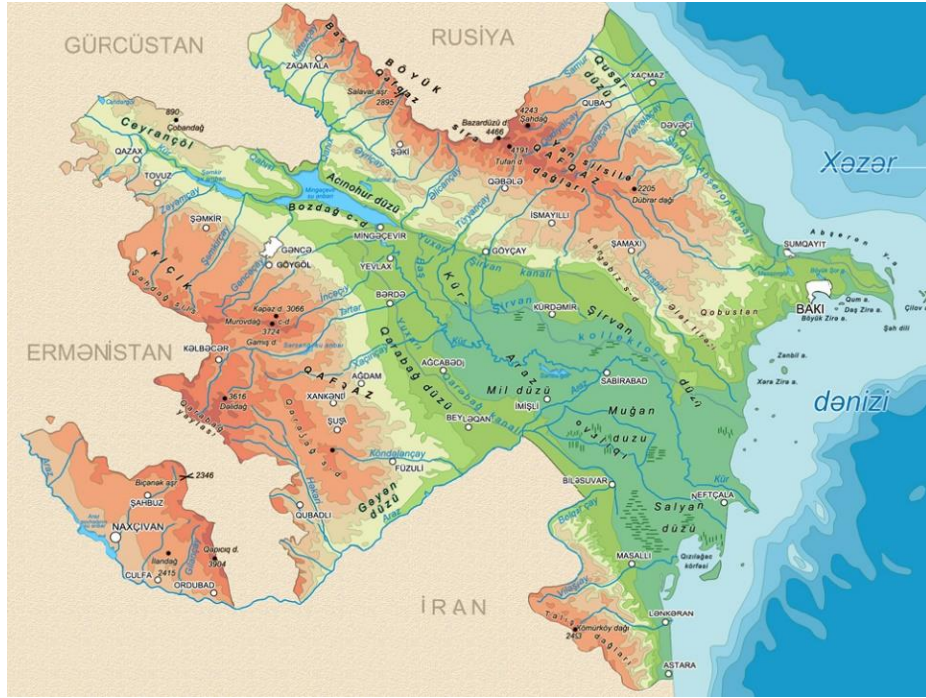
Harita 1: Azerbaycan'ın fiziki haritası	137
Harita 2: Azerbaycan'ın siyasi haritası	137
Harita 3: 07 Temmuz 2021 tarihine kadar ekonomik ve coğrafi olarak 10 bölgeden oluşan Azerbaycan'ın harita üzerinden görünümü	138
Harita 4: 07 Temmuz 2021 tarihinde oluşturulan 14 Ekonomik Bölge	138
Harita 5: Karabağ ve Şarki Zengezur EB'nin harita üzerinden görünümü	139

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Şalbulak kalesi.....	140
Ek 2: Çetir (Şemsiye) şelalesi	140
Ek 3: Azıh mağarası.....	141
Ek 4: Şuşa platosu ve Cıdır ovası (Taşaltı kanyonu)	141
Ek 5: 1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşması	142
Ek 6: 1828 yılında Ermenilerin İran'dan Azerbaycan topraklarına göçürülmesi	142
Ek 7: 1905'te Ermeni vahşeti.....	143
Ek 8: Bakü soykırımı - 31 Mart 1918	143
Ek 9: Milliyetçilik ve Ulusal Kurtuluş Hareketi (Bakü, 1988-1991).....	144
Ek 10: Birinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan askerleri.....	144
Ek 11: İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarının harita üzerinden görünümü.....	145
Ek 12: Ağdam: Ermeniler tarafından yakılıp yıkılan “hayalet şehir”	145
Ek 13: Azerbaycan askerinin İkinci Karabağ Savaşı'ndaki cesur duruşu.....	146
Ek 14: İkinci Karabağ Savaşı sonrası işgalden kurtarılan bölgelere ziyaret.....	146
Ek 15: Zafer Yolu'nun açılışı.....	147
Ek 16: 10 Aralık 2020'de Bakü'de düzenlenen Zafer Geçit Töreni	147
Ek 17: Ağalı köyü ve ya “Akıllı köy.....	148
Ek 18: 15 Haziran 2021'de Şuşa şehrinde imzalanan “Şuşa Beyanname”si	148
Ek 19: 20 Ekim 2022'de Zengilan Uluslararası Havalimanı'nın açılışı	149

Ek 20: Fuzuli şəhrində Mirza Ulubey'in adını taşıyan okulun açılış töreni	149
Ek 21: İlham Aliyev, Şuşa'daki ilk konut kompleksinin açılış törenində	150
Ek 22: “Haribülül” Uluslararası Müzik Festivali ve “2024 İslam dünyasının kültür başkenti-Şuşa”nın açılış töreni.....	150
Ek 23: İlham Aliyev, Şuşa'daki Devlet Hizmetleri Merkezi'nin kapsamlı tadilatından sonra açılışında yer aldı	151
Ek 24: Hankendi'nde bulunan Karabağ Üniversitesi	151
Ek 25: İlham Aliyev, Şuşa'daki Aşağı Govhar Ağa Camii'nin restorasyonunun ardından 5 Haziran 2024 tarihinde açılışına katıldı	152
Ek 26: Çadır kentten kalıcı yerleşime	152

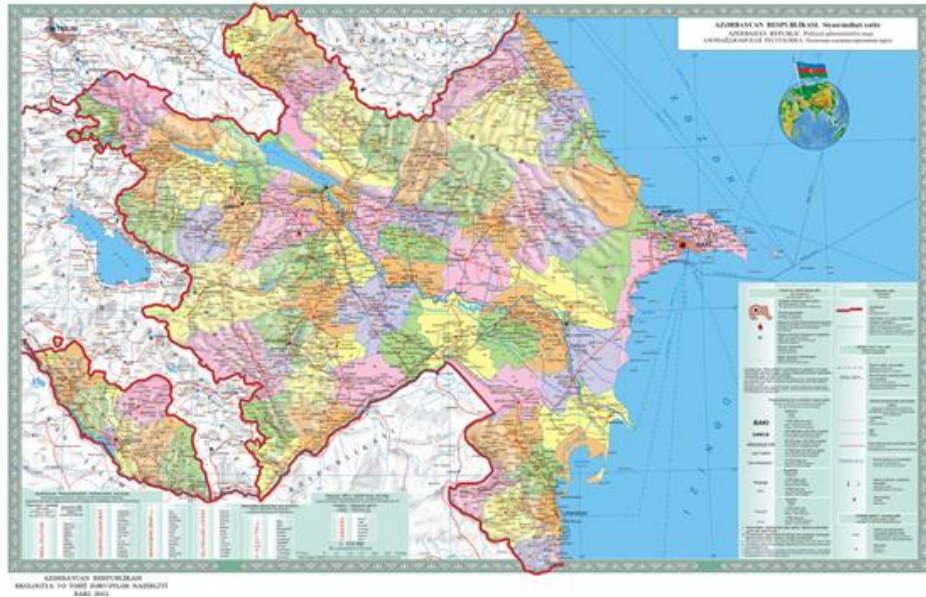
Harita 1: Azərbaycan'ın fiziki haritası



<https://www.taxes.gov.az/vn/child/azerbaycan/xerite.html>

[Erişim tarixi: 14.07.2024]

Harita 2: Azərbaycan'ın siyasi haritası



<https://azculture.uz/elave-melumatlar.php?link=azerbaycan->

[xeritesi](#) [Erişim tarixi: 14.07.2024]

Harita 3: 07 Temmuz 2021 tarihine kadar ekonomik ve coğrafi olarak 10 bölgeden oluşan Azerbaycan'ın harita üzerinden görünümü



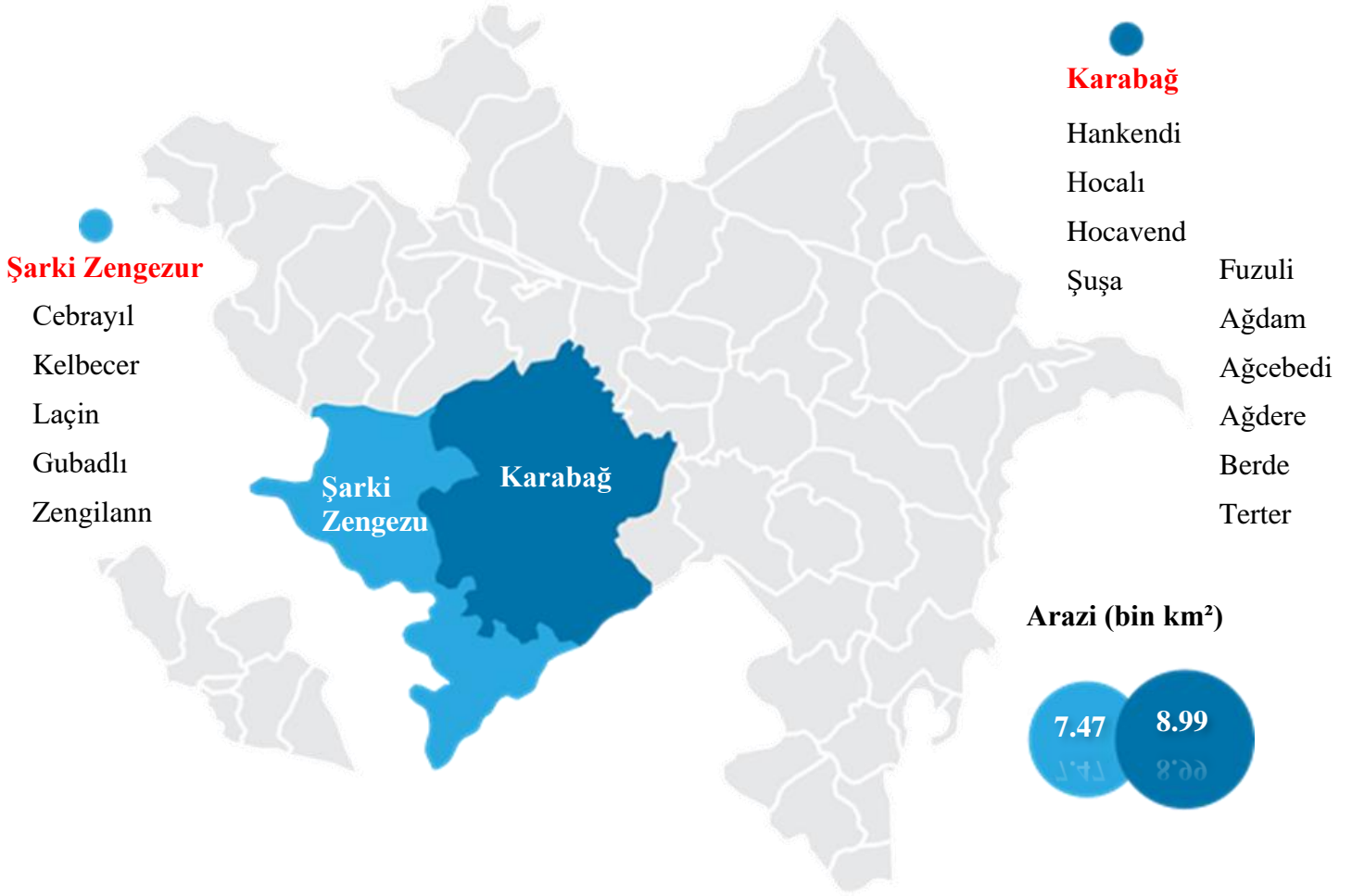
<https://fed.az/az/biznes/en-cox-mikro-biznesin-oldugu-rayonlar-aciqlandi-siyahi-99532> [Erişim tarihi: 14.07.2024]

Harita 4: 07 Temmuz 2021 tarihinde oluşturulan 14 Ekonomik Bölge



<http://zaqatala-ih.gov.az/az/news/1083.html> [Erişim tarihi: 14.07.2024]

Harita 5: Karabağ ve Şarki Zengezur EB'nin harita üzerinden görünümü



<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad.pdf> [Erişim tarihi: 03.07.2024]

Ek 1: Şalbulak kalesi



Kale 1750-1752 yıllarında Ağdam şəhri yaxınlığında inşa edilmişdir

<https://www.qdf.gov.az/fealiyyet/layiheler/Shahbulaq-qalasi-kompleksinin-etrafında-turizm-infrastrukturunun-yaradılması/layihe-haqqında/> [Erişim tarihi: 07.06.2024]

Ek 2: Çetir (Şemsiye) şelalesi



Şelale Şuşa şəhri yaxınlığındakı Taşaltı vadisində yer almaktadır

<https://olke.az/qarabag/252136/susadaki-etir-selalesinin-mhtesem-gruntuleri-video/> [Erişim tarihi: 07.06.2024]

Ek 3: Azih mağarası



<https://www.qha.com.tr/haber-arsivi/insanlik-tarihi-acisindan-buyuk-oneme-sahip-karabag-daki-azih-magarasi-iscalden-kurtarildi-274184> [Erişim tarihi: 03.07.2024]

Ek 4: Şuşa platosu ve Cıdır ovası (Taşaltı kanyonu)



https://www.ntv.com.tr/galeri/n-life/gezi/esra-gezginci-esrarengiz-azerbaycanin-yeni-bolumunde-karabagin-atan-kalbi-susada,3GrJwqrYNUu4Z_Afm2kbDg/Yw0rZfLxGUe588rEyvdpAQ [Erişim tarihi: 03.07.2024]

Ek 5: 1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşması



<https://www.aznews.tv/turkm%C9%99ncay-muqavil%C9%99sinin-imzalanmasindan-193-il-otur/> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 6: 1828 yılında Ermenilerin İran'dan Azerbaycan topraklarına göçürülmesi



Ermenilerin İrandan Azerbaycan topraqlarına (Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ) köçürülməsi (Rus rəssamı V. Maşkovun çəkdiyi şəkil).1828-ci il.

Ermenilerin Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'a göçürülmesi (Rus ressamı V.Maşkov'un çektiği resim)

https://azertag.az/xeber/azerbaycanlilara_qarsi_etnik_temizleme_ve_soqirimi_siyasetinin_merheleleri_ermenilerin_azerbaycan_topraqlarina_kochurulmesi-842178 [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 7: 1905'te Ermeni vahşeti



<https://1905.az/1905-ci-il-erm%C9%99ni-v%C9%99hsilikl%C9%99ri/>

[Erişim tarihi: 08.06.2023]

Ek 8: Bakü soykırımı - 31 Mart 1918



[1918-ci 31 mart soykırımı - Kırım'ın Sesi Gazetesi \(kiriminsesigazetesi.com\)](http://1918-ci-31-mart-soykırımı-Kırım'ın-Sesi-Gazetesi(kiriminsesigazetesi.com))

[Erişim tarihi: 08.06.2023]

Ek 9: Milliyetçilik ve Ulusal Kurtuluş Hareketi (Bakü, 1988-1991)



<https://bakuresearchinstitute.org/intelligentsiya-milletsilik-ve-milli-azadliq-herekati-1988-1991/> [Erişim tarihi: 08.06.2023]

Ek 10: Birinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan askerleri



<https://caspiannews.com/news-detail/icrc-collects-samples-of-missing-azerbaijani-citizens-family-members-for-possible-exhumation-2022-8-29-12/> [Erişim tarihi: 08.06.2023]

Ek 11: İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarının harita üzerinden görünümü



<https://www.internethaber.com/azerbaycan-ermenistan-anlasmasi-ile-alinan-yerler-karabag-haritasina-bakin-2140314h.htm> [Erişim tarihi: 08.06.2023]

Ek 12: Ağdam: Ermeniler tarafından yakılıp yıkılan “hayalet şehir”



<https://yenigundem.az/dagidilmis-agdam-seheri-ermeni-vehsiliyinin-sahididir/> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 13: Azerbaycan askerinin İkinci Karabağ Savaşı'ndaki cesur duruşu



<https://oxu.az/ordu/topcu-vusal-muharibede-unuda-bilmediyi-hadiseden-danisdı-foto> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 14: İkinci Karabağ Savaşı sonrası işgalden kurtarılan bölgelere ziyaret



<https://president.az/az/articles/view/49394> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 15: Zafer Yolu'nun açılışı



<https://president.az/az/articles/view/54040> [Erişim tarihi: 24.06.2024]

Ek 16: 10 Aralık 2020'de Bakü'de düzenlenen Zafer Geçit Töreni



<https://president.az/az/articles/view/48788> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 17: Ağalı köyü ve ya ‘Akıllı köy



<https://aztv.az/az/news/25899/zengilanin-agali-kendine-ilk-kocden-bir-il-otur> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 18: 15 Haziran 2021’de şuşa şehrinde imzalanan ‘şuşa Beyanname’si



<https://president.az/az/articles/view/52115> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 19: 20 Ekim 2022'de Zengilan Uluslararası Havalimanı'nın açılışı



<https://president.az/az/articles/view/57638> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 20: Fuzuli şehrinde Mirza Uluğbey'in adını taşıyan okulun açılış töreni



<https://president.az/az/articles/view/60907> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 21: İlham Aliyev, Şuşa'daki ilk konut kompleksinin açılış töreninde



<https://president.az/az/articles/view/65801> [Erişim tarihi: 08.06.2024]

Ek 22: “Haribülbül” Uluslararası Müzik Festivali ve “2024 İslam dünyasının kültür başkenti-Şuşa”nın açılış töreni



<https://president.az/az/articles/view/65812> [Erişim tarihi: 09.06.2024]

Ek 23: İlham Aliyev, Şuşa'daki Devlet Hizmetleri Merkezi'nin kapsamlı tadilatından sonra açılışında yer aldı



<https://president.az/az/articles/view/66406> [Erişim tarihi: 09.07.2024]

Ek 24: Hankendi'nde bulunan Karabağ Üniversitesi



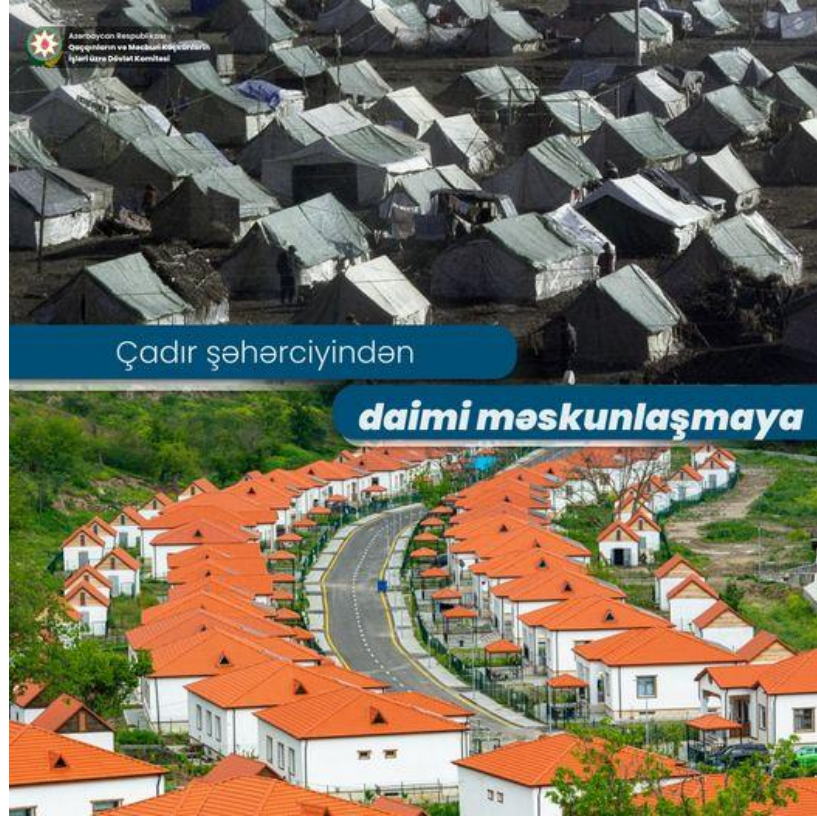
<https://respublika-news.az/az/news/1718336921-qarabag-universiteti-geleceyin-elm-mebedi> [Erişim tarihi: 09.07.2024]

Ek 25: İlham Aliyev, Şuşa'daki Aşağı Govhar Ağa Camii'nin restorasyonunun ardından 5 Haziran 2024 tarihinde açılışına katıldı



<https://president.az/az/articles/view/66405> [Erişim tarihi: 09.07.2024]

Ek 26: Çadır kentten kalıcı yerleşime



<https://idp.gov.az/az> [Erişim tarihi: 09.06.2024]

ÖZGEÇMİŞ

Asim YUSIFOV, Azərbaycan'da lise eğitimini tamamladıktan sonra askeri hizmet yapmıştır. Hizmetten sonra Lenkeran Devlet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat bölümünde lisans eğitimini tamamlamıştır. Üniversiteyi bitirdikten sonra bir süre çalışmış ve son iş yeri Gençlik Gelişim ve Kariyer Merkezi'nin il müdürlüğü olmuştur. 2022 yılın Ekim ayından ise Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi programında yüksek lisan eğitimine başlamıştır.